

**T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**IRAK'IN İRAN POLİTİKASINDA LOCKEÇU VE
KANTÇI KÜLTÜRÜN YANSIMALARI: REKABET,
ÇATIŞMAVE DOSTLUK (1958-2020)**

DOKTORA TEZİ

Recep Tayyip GÜRLER

**Enstitü Anabilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları
Enstitü Bilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemal İNAT

NİSAN – 2024

**T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**IRAK'IN İRAN POLİTİKASINDA LOCKEÇU VE
KANTÇI KÜLTÜRÜN YANSIMALARI: REKABET,
ÇATIŞMAVE DOSTLUK (1958-2020)**

DOKTORA TEZİ

Recep Tayyip GÜRLER

**Enstitü Anabilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları
Enstitü Bilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemal İNAT

NİSAN – 2024

TEZ ONAYI

Recep Tayyip Gürler tarafından hazırlanan IRAK'IN İRAN POLİTİKASINDA LOCKEÇU VE KANTÇI KÜLTÜRÜN YANSIMALARI: REKABET, ÇATIŞMAVE DOSTLUK (1958-2020) adlı bu çalışma jürimizce Doktora Tezi olarak oybirliği ile kabl edilmiştir.

Kabul (sınav) Tarihi: 03/04/2024

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Kemal İNAT	BAŞARILI
Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ	BAŞARILI
Doç. Dr. Rıdvan KALAYCI	BAŞARILI
Doç. Dr. İsmail AKDOĞAN	BAŞARILI
Dr. Öğretim Üyesi Furkan POLAT	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Recep Tayyip GÜRLER

03/04/20224

ÖZET

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü

Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: IRAK'IN İRAN POLİTİKASINDA LOCKEÇU VE KANTÇI KÜLTÜRÜN YANSIMALARI: REKABET, ÇATIŞMAVE DOSTLUK (1958-2020)

Tezin Yazarı: Recep Tayyip Gürler

Danışman: Prof. Dr. Kemal İNAT

Kabul Tarihi: 03.04.2024

Sayfa Sayısı: 11 (ön kısım) + 236(tez)

Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Bu çalışma Irak-İran ilişkilerindeki ani dönüşümleri incelemektedir. Çalışmanın amacı uluslararası sistemin anarşik yapıya sahip olmasının devletler arasında sürekli bir düşmanlık ilişkisi üretmediğini Irak-İran ilişkileri örneği üzerinden açıklamaktır. Bu kapsamda çalışma devletler arasındaki ilişkilerin karşılıklı etkileşim, karşılıklı kimlik atıfları, uluslararası sistemin yapısı, uluslararası normlar, fikirler ve kimlikler gibi pek çok unsurdan etkilendiğini iddia etmektedir. Bu doğrultuda çalışmada “Irak-İran ilişkilerinde dönüşümler nasıl şekillenmiştir?” ve “İki ülkenin birbirlerine yönelik politikalarını belirleyen faktörler nelerdir?” sorularına cevap aranmıştır. Bu cevap arayışı sosyal inşacı uluslararası ilişkiler teorisyenlerinden Alexander Wendt’in “Anarşi Kültürleri” kavramı içinde kalarak yapılmıştır. Bir başka deyişle anarşi kültürleri kavramı iki ülke arasındaki ilişkilere uyarlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anarşi Kültürleri, Irak-İran İlişkileri, Rekabet, Düşmanlık, Dostluk

ABSTRACT

Sakarya University, Middle East Institute

Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: REFLECTIONS OF LOCKEAN AND KANTIAN CULTURE IN IRAQ'S POLICY TOWARDS IRAN: RIVALRY, CONFLICT AND FRIENDSHIP (1958-2020)

Author: Recep Tayyip Gürler

Supervisor: Prof. Dr. Kemal İNAT

Acceptance Date: 03.04.2024

Nu. of pages: 11(pre text) + 236 (thesis)

Department: Middle Eastern Studies

This study examines the sudden changes in Iraq-Iran relations. The aim of the study is to explain through the example of Iraq-Iran relations that the anarchic structure of the international system does not produce a permanent enmity relationship between states. In this context, the study argues that relations between states are influenced by many factors such as mutual interaction, mutual identity attributions, the structure of the international system, international norms, ideas and identities. In this direction, this study seeks to answer the questions “How did the changes in Iraq-Iran relations take shape?” and “What are the factors that determine the policies of the two countries towards each other?” This search for an answer was made by staying within the concept of “Cultures of Anarchy” of Alexander Wendt, one of the social constructivist in international relations theories. In other words, the concept of cultures of anarchy has been adapted to the relations between the two countries.

Keywords: Cultures of Anarchy, Iraq-Iran Relations, Competition, Enmity, Friendship

ÖNSÖZ

Uzun bir süreç sonunda tamamlanan bu çalışmada danışman hocam, ailem ve arkadaşlarımla yardımlarının payı büyüktür. Tezin nihayete erme süresi boyunca tavsiyeleri ve yapıcı eleştirileriyle her daim yanımda durarak desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Kemal İNAT'a teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın ortaya çıkış ve yazım süreci boyunca çalışmayı okuyup önerilerde bulunan ve desteklerini her zaman yanımda hissettiğim değerli dostlarım Mustafa Şeyhmus KÜPELİ, Abdüssamet PULAT, İsmail AKDOĞAN, Bilal YILDIRIM ve Giray TAŞ'a da ayrıca teşekkür ederim. Bu süreçte görev yaptığım Ortadoğu Enstitüsü'nde başta Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ ve tez izleme jürisinde değerli katkılarda bulunan Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ ile Doç. Dr. Rıdvan KALAYCI olmak üzere tüm hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen, üzerimde çok büyük emekleri olan sevgili Annem'e ve Babam'a şükranlarımı sunarım. Son olarak ise çalışma boyunca kahrımı çeken ve bana her konuda daima destek olan güler yüzlü eşim Kübra'ya çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	X
TABLolar LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE.....	12
1.2. Sosyal İnşacı Teoride Anarşi Kavramı.....	20
1.3. Wendtçi Sosyal İnşacılıkta Anarşi Kültürü	26
1.3.1. Hobbesçu Anarşi Kültürü	29
1.3.2. Lockeçu Anarşi Kültürü	33
1.3.3. Kantçı Anarşi Kültürü	41
İKİNCİ BÖLÜM: 1958-1979 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE LOCKEÇU KÜLTÜR.....	48
2.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen.....	48
2.1.1. Uluslararası Sistem	48
2.1.2. Bölgesel Düzen	49
2.2. Irak'ta Kimlik Dönüşümü ve Darbeler Dönemi.....	53
2.2.1. 1958 Darbesi, Irak'ta Monarşinin Sonu ve Kimlik Dönüşümü	53
2.2.2. 1963 Darbesi.....	57
2.2.3. 1968 Baas Darbesi	60
2.3. İran'da Otoriterleşme ve Devrime Giden Süreç (1958-1979).....	62
2.3.1. Şah Rıza Pehlevi'nin Otoriterleşmesi	63
2.3.2. Otoriterleşmeye Tepkiler ve Şah'ın Reform Hareketleri	65
2.3.3. Devrime Giden Süreç	68
2.4. Soğuk Savaş'ın Gölgesinde Irak-İran Rekabeti	71
2.4.1. Irak'ta Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi ve İran ile İlişkilere Etkisi	71
2.4.2. Irak'ta Baas Partisi İktidarında Irak-İran İlişkileri 1968-1979	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1979-1990 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE REKABETTEN ÇATIŞMAYA	92
3.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen.....	92
3.1.1. Uluslararası Sistem	92
3.1.2. Bölgesel Düzen	93
3.2. Irak'ta Siyasi İktidarın Durumu ve Saddam Hüseyin'in "Tek Adam" Olması	96

3.3. İran’da Devrim ve Kimlik Dönüşümü.....	100
3.3.1. Devrime Giden Süreç ve Monarşinin Sonu.....	100
3.3.2. Humeyni Liderliğinde İran ve Velayet-i Fakih Yönetimi.....	102
3.4. Bölgesel Rekabetten Amansız Düşmanlığa: Irak – İran İlişkileri	108
3.4.1. Devrim Sonrası Savaş Öncesi İlişkiler.....	108
3.4.2. İran Devrimi ve Iraklı Şiiler.....	110
3.4.3. 1980-1988 İran-Irak Savaşı	113
3.4.4. 1988-1990.....	123
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: 1990-2003 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE ÇATIŞMADAN REKABETE.....	126
4.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen.....	126
4.1.1. Uluslararası Sistem	126
4.1.2. Bölgesel Düzen	127
4.2. Irak’ta Siyasi İktidarın Durumu	130
4.2.1. Kuveyt’in İşgali ve Körfez Savaşı	130
4.2.2. Ayaklanmalar ve Yaptırımlar	133
4.3. Humeyni Sonrası İran.....	136
4.3.1. Ali Hamaney’in Velayet-i Fakih Oluşu	136
4.3.2. Haşimi Rafsancani Dönemi	137
4.3.3. Muhammed Hatemi Dönemi	139
4.4. Soğuk Barış Sıcak Rekabet: Irak–İran İlişkileri.....	141
4.4.1. Kuveyt’in İşgali ve Körfez Savaşı Sürecinde Irak- İran İlişkileri	141
4.4.2. 1991 Şii ve Kürt İsyanları ve İran.....	145
4.4.3. Irak-İran İlişkilerinde Diğer Gelişmeler	152
BEŞİNCİ BÖLÜM: 2003-2020 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE REKABETTEN DOSTLUĞA MI? KANTÇI ANARŞİ KÜLTÜRÜNE GEÇİŞ ÇABALARI.....	158
5.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen.....	158
5.1.1. Uluslararası Sistem	158
5.1.2. Bölgesel Düzen	162
5.2. Irak’ta Siyasi İktidarın Durumu	164
5.2.1. ABD İşgali Sonrası Irak’ta Geçiş Süreci ve Saddam Hüseyin’in Devrilmesi ..	164
5.2.2. 2005 Anayasası ve Irak’ın Federal Cumhuriyet Oluşu.....	167
5.3. İran’da Siyasi İktidarın Durumu.....	171
5.3.1. 2000’lerde İran İç Siyaseti.....	171
5.3.2. Aşırı Muhafazakarlardan Ilımlılara geçiş	172

5.3.3. Nükleer Mesele	174
5.4. Rekabetten İşbirliğine Irak-İran İlişkileri.....	179
5.4.1. ABD İşgali ve İran-Irak İlişkileri.....	179
5.4.2. Nuri el-Maliki İktidarında Irak'ta Artmaya Başlayan İran Nüfuzu.....	184
5.4.3. Arap Baharı, Otoriteriyenizm ve DAESH Saldırılarının Etkisinde Irak-İran İlişkileri	191
5.4.4. Irak'ta Artan Milliyetçilik, Haşdi Şaabi'nin Gücünün Artması ve İran ile İlişkilere Etkisi.....	198
SONUÇ	206
KAYNAKÇA	210
ÖZGEÇMİŞ.....	236

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Normların Aşamaları	17
Tablo 2: Uluslararası Anarşi Kültürünün Gerçekleşme Dereceleri	29
Tablo 3: Üç Anarşi Kültürü	47
Tablo 4: ABD ve Çin'in GSYH Rakamları (Milyar Dolar)	160
Tablo 5: ABD ve Çin'in GSYH'lerinin Dünyadaki Payları (%).....	160
Tablo 6: Irak'ta Parlamento Seçimlerine Katılım Oranları	169
Tablo 7: Irak'ta 2005-2020 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Parlamento Seçimleri ve Kazanan Bloklar	170
Tablo 8: Irak'ta 2006-2008 Yılları Arasında Birbirleri ile Savaşan Gruplar.....	186
Tablo 9: Irak-İran İlişkilerinde Üç Anarşi Kültürünün Yansımaları	209

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BAC	: Birleşik Arap Cumhuriyeti
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CENTO	: Merkezi Anlaşma Teşkilatı
DAEŞ	: Irak Şam İslam Devleti
HMÖ	: Halkın Mücahitleri Örgütü
HŞ	: Haşdi Şaabi
İİDYK	: Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi
IKBY	: Irak Kürt Bölgesel Partisi
IKP	: Irak Komünist Partisi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İDP	: İslami Dava Partisi
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi
KİK	: Körfez İşbirliği Örgütü
KİS	: Kitle İmha Silahları
KYB	: Kürdistan Yurtseverler Birliği
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
P5+1	: BM Güvenlik Konseyi Daimî Üyeleri artı Almanya
PFLOAG	: İşgal Altındaki Arap Körfezi'nin Kurtuluşu İçin Halk Cephesi
SOFA	: Kuvvetlerin Statüsü Antlaşması
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı

GİRİŞ

Kavramsal Perspektif ve Araştırma Soruları

Ortadoğu'nun özellikle son 40 yıllık süreçte en önemli aktörlerinden olan Irak ve İran'ın uluslararası ve bölgesel düzlemdeki politikalarının yanı sıra karşılıklı ilişkileri de dikkat çekici olmuştur. 1980 yılında savaşıma başlayan ve sekiz yıl boyunca yaklaşık 1 milyon insanın ölümü ve yüzbinlerce insanın yerinden olmasıyla sonuçlanan savaş 20. yüzyıl içinde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan en kanlı savaşlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Bu kanlı savaşın sona ermesinden 15 yıl kadar kısa bir süre sonra iki ülke arasındaki ilişkiler işbirliği ve müttefikliğe doğru gidince ilişkilerdeki bu ani değişim Irak üzerine çalışmalar yürüten biri olarak bende araştırma isteği uyandırdı. Nitekim İran ve Irak arasındaki ilişkilerin tarihine bakıldığında bu tarz değişimlerin daha önce de yaşanması bu durumun kavramsal bir düzleme oturtulup oturtulamayacağı sorunsalını gündeme getirdi.

Bağımsızlığını kazanıp Milletler Cemiyeti'ne üye olduğu 1932 yılında Irak'ın İran ile ilişkileri Batı ittifakı içinde yer alan İngiltere yanlısı iki monarşik komşu ülkeden bekleneceği üzere işbirliği ve müttefiklik düzeyindeydi. Söz konusu yıllarda İran ve Irak'ın kralları iktidarlarını yürütebilmek için İngiltere desteğine ihtiyaç duymaktaydı ve bu da bölgesel ve uluslararası meselelere dair alınacak dış politika kararlarında ortak hareket etmeyi gerekli kılmaktaydı. Her ne kadar komşu ülke olmanın oluşturduğu sınır sorunları başta olmak üzere birtakım problemler yaşansa da Irak ve İran bu meseleleri büyütmedi. 1930'lu yıllar boyunca ve 1940'lı yılların başında iki ülke içinde de dönem dönem darbeler vasıtasıyla İngiltere himayesinden uzaklaşmaya yönelik adımlar atılsa da söz konusu bu girişimler İngiltere müdahaleleri ile boşa düşürüldü. İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere küresel düzende hâkimiyetini kaybedip yerini ABD'ye bırakınca Irak ve İran da ABD yörüngesine girdi. Özellikle çift kutuplu dünya düzeninde Ortadoğu bölgesinde Batı Bloğunun önemli savunucularından biri oldular. 1955 yılında Bağdat Paktı'na dâhil olarak güvenlik alanında ortaklık yolunu seçtiler.

14 Temmuz 1958'de Irak'ta yaşanan bir darbe Irak-İran arasındaki müttefiklik ilişkisini adeta bir günde değiştirdi ve iki ülke arasında bölgesel düzende amansız bir rekabet başladı. Oysa küresel düzende sistem aynıydı. ABD'nin Irak monarşisi üzerinde desteği

devam etmekteydi ve İran ile aralarında bir sorun yoktu. Önemli bir güvenlik ittifakına dâhil olan iki ülke ne olmuştu da “bir gecede” birbirlerinden tehdit algılayan rakip devlet haline gelmişlerdi? Elinizdeki çalışma bu temel sorudan hareketle araştırmalarına başlayarak Irak ile İran arasındaki ilişkilerin 1958 yılından 2020 yılına kadar olan süreçteki değişim-dönüşüm süreçlerini incelemektedir. Bu incelemeyi ise Uluslararası İlişkiler disiplininin Sosyal İnşacı teorisinin önemli isimlerinden Alexander Wendt’in “Anarşi Kültürleri” kavramı üzerinden yapmayı amaçlamaktadır. Wendt devletleri düşmanca davranmaya iten tek bir anarşi türü olmadığını ifade etmektedir. Burada kastedilen uluslararası yapının anarşik düzeninin devletler arası ilişkilerde sürekli düşmanlık ya da sürekli işbirliği üretmediğidir. Anarşik sistemde devletler kendi belirledikleri çıkarları doğrultusunda hareket eder ve aralarındaki ilişkiler değişkenlik gösterebilir. Wendt’e göre en az üç çeşit anarşi türü vardır: Düşmanlık yani Hobbesçu anarşi, Rekabet yani Lockeçu anarşi ve Dostluk yani Kantçı anarşi. Wendt’in bu anarşi kültürleri sınıflandırması tez içinde Irak ve İran’ın ikili ilişkilerine uyarlanarak 1958-2020 yılları arasında Irak-İran ilişkilerindeki işbirliği, rekabet ve düşmanlığın yaşandığı süreçler ortaya konacaktır.

Sosyal İnşacı teori içinde yer alan bir kavram üzerinden gidilmesinin bir diğer nedeni de, çalışmanın iki ülke ilişkilerinin iktidarı eline alan aktörlerin kimliklerine (ideolojisi, dini, siyasi görüşü, kişisel geçmişi vs.) göre şekillendiğini iddia etmesidir. Bu iddiayı öne sürmekle birlikte ilişkilerde yaşanan değişikliklerde uluslararası yapının, bölgesel gelişmelerin veya büyük güçlerin etkilerinin tamamen göz ardı edilmediğini de ifade etmek gerekir. Söylenmek istenen, aktörlerin kendi kimliğinin ve karşı tarafa attettikleri kimliğin, karşılıklı ilişkilerin hangi boyutta seyredeceğinde (işbirliği, rekabet, düşmanlık) daha belirleyici bir unsur olduğudur.

Çalışma bir yandan yukarıda belirtilen süreçleri ortaya koyarken diğer yandan Irak-İran ilişkilerindeki değişim/dönüşüm seyrini etkileyen faktörleri anlamayı da hedeflemektedir. Uluslararası ve bölgesel sistemde büyük bir değişimin yaşanmadığı süreçlerde (örneğin 1945-1990 arası çift kutuplu sistemde ve 1991-2020 arası tek bir süper gücün olduğu çok kutuplu sistemde) iki ülkenin birbirlerine yönelik politikalarında meydana gelen ani dönüşümlerin sebeplerini sadece sistemde meydana gelen değişimlerde değil iktidarların niteliği ve kimliklerinde de aranması gerektiğini iddia etmektedir. Bu nedenle uluslararası ilişkiler teorilerinden İnşacı teorisinin kimlik ve anarşi

kültürleri kavramları üzerinden Irak-İran ilişkilerini açıklamayı ve anlamayı amaçlamaktadır.

Bu doğrultuda çalışma kapsamında; “Anarşik bir uluslararası ilişkiler sisteminde uluslararası yapıda değişim yaşanmamasına rağmen Irak-İran ilişkilerinde neden kritik değişimler yaşanmıştır?” sorusu temel soru olarak belirlenmiştir. Diğer bir soru olarak ise “Irak-İran ilişkilerinde dönüşümler nasıl şekillenmiştir ve iki ülkenin birbirlerine yönelik politikalarını belirleyen faktörler nelerdir?” sorusu sorulmaktadır. Bu ana sorulara ilave olarak ise “İktidardaki ani değişimler (darbe, devrim vs) bu iki ülke ilişkilerini hangi yönde etkilemiştir?” ve “uluslararası sistemin yapısında meydana gelen değişimler/dönüşümler bu iki ülkenin ilişkilerinde ani bir dönüşüme sebep olmuş mudur?” şekline iki alt soru belirlenmiştir.

Gerekçelendirme ve Hipotezler

İran ve Irak arasındaki ilişki, Irak’ın 1932’de bağımsızlığını kazanmasından sonraki ilk dönemlerde tıpkı bu ülkenin Britanya mandasında olduğu süreçteki gibi, ittifak ve işbirliği şeklinde seyretti. İşbirliğinin, nedenlerinden biri iki ülkenin de ortak bölgesel güvenlik ihtiyaçlarına sahip olmalarıydı. Nitekim 1937’de Sadabat Paktı ve 1955’te Bağdat Paktı Irak ve İran’ı aynı güvenlik çatı ittifakı altında bir araya getirdi. Bunun yanında her iki ülkenin de monarşi ile yönetilmeleri ve her ikisinin de dış politikada Batı yanlısı bir kimliğe sahip olmaları onları yakınlaştıran diğer sebeplerdendi. Fakat güvenlik ittifakı içinde yer almaları iki ülkenin karşılıklı sorunlara sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. 1958 yılında Irak’taki darbeye kadar İran ve Irak yönetimleri potansiyel çatışma içine girebilecekleri çeşitli sorunlara sahiplerdi. Birincisi, her iki ülkenin de Basra Körfezi’nde çıkarları vardı. İkincisi, Şattülarap suyu üzerindeki kullanım hakkı ve sınır anlaşmazlıklarından kaynaklanan sürtüşmeler yaşanmaktaydı. Üçüncüsü, her iki ülkenin de içinde Kürt sorunu vardı ancak hem Bağdat hem de Tahran bunları kışkırtmak için çaba göstermedi. Bu süreç içerisinde dönem dönem özellikle Şattülarap nedeniyle kaynaklanan sürtüşmeler çatışmaya dönmeden iki müttefik ülkenin yapacağı gibi diplomatik yollardan çözüme kavuşturuldu.

Bununla birlikte, 1958 Irak darbesi iki ülke arasındaki ilişkilere ideolojik bir boyut ekledi. Bağdat’ta, kimliği, bölgesel rolü, iç ve dış politika yönelimi, söylemi ve karakteri Tahran hükümetinin yönelimleri ile çelişen bir rejimi iktidara getirdi. Irak kimliğinin artık

seküler, cumhuriyetçi ve Arap milliyetçisi ideolojiye bürünmesi başta İran olmak üzere Batı ittifakına yakın diğer bölge ülkeleri arasında tehdit uyandırdı. Çalışmanın 1958 yılından itibaren Irak-İran ilişkilerini inceleme odağına alması da Irak'ta darbe sonucu monarşinin yıkılıp yerine cumhuriyet rejimi kurulması ve iktidarın kimliğinde ilk radikal dönüşümün yaşanması sebebiyledir. Irak kâğıt üzerinde 1932 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanan bir ülke gibi görünse de fiiliyatta İngiltere himayesinden kopamamıştı. Irak içindeki Arap milliyetçilerinin başını çektiği çeşitli gruplar tarafından bu duruma itirazlar zaman zaman yükselmiş hatta çeşitli darbe girişimleri de yaşanmıştı. Ancak hiçbir girişim 1958'teki başarıya ulaşamamıştı ve Irak'ta iktidar kimliği değişmemişti. Diğer yandan İkinci Dünya Savaşı'nın ardından iki kutuplu bir yapıya evrilen uluslararası sistemde kutup liderleri arasındaki rekabet kızışırken yaşanan bu darbe Irak'ın Batı kutbu içindeki konumundan ayrılmasına ve Doğu bloğuna yaklaşmasına sebebiyet vermesi açısından da önemlidir. Söz konusu dönemde uluslararası yapının iki kutuplu yapısında bir değişim olmamasına rağmen iki ülkenin aniden ciddi bir rekabete girerek birbirlerinden tehdit algılar hale gelmesi 1958 öncesi dönemde iki ülkenin müttefikliğini Batı ittifakı içinde yer almalarına bağlayan yapısal analizi de boşa düşürmektedir. Değişen Irak kimliği seküler, cumhuriyetçi ve Arap milliyetçisi ideolojisi nedeniyle başta İran olmak üzere Batı ittifakına yakın diğer bölge ülkeleri arasında tehdit uyandırmıştı.

1958 öncesi süreçte diplomatik yollarla çözülmeye çalışılan sorunlar rakip hale gelmeleri ile birlikte birbirleri aleyhine kullanılmaya başlandı. Özellikle Irak'ta büyük, genellikle isyankar Kürt topluluklarının varlığı, İran için Irak'a zorluk çıkarma araçlarının başında gelmekteydi. Irak ise İran içindeki Arap toplulukları kışkırtarak İran monarşisini zora düşürmeyi hedefliyordu. Kimliklerin farklılığı, bunun yol açtığı bölgesel rekabet ve dış politika yönelimleri 1968'de Baas Partisi'nin Irak'ta iktidarı ele geçirmesiyle daha da arttı. Ardından 1979 yılındaki İran Devrimi ve Saddam'ın Irak'ta iktidar kontrolünü eline geçirmesi iki ülke arasındaki rekabeti düşmanlığa ve çatışmaya dönüştürdü. Hem Saddam'ın iktidarı hem de Humeyni'nin iktidarı iki ülke arasındaki kimliksel farklılıklardan doğan anlaşmazlıkları daha da içinden çıkılmaz hale getirdi ve iki ülke 1980 yılında sekiz yıl sürecek bir savaşa girişti. İran ve Irak tarafından hem ulusal çıkar hem de ideoloji adına sürdürülen ve diğer rejimin tamamen ortadan kaldırılmasını amaçlayan, neredeyse topyekün savaş seferberliği ve kitlesel can ve mal yıkımını içeren

düşmanlıklar, aynı zamanda İran-Irak ilişkilerinin doğasında dramatik bir değişime de işaret ediyordu.

1988’de savaşın sona ermesinden sonra iki devlet arasında “soğuk barış” olarak adlandırılan bir dönem başladı. Savaş bitmişti fakat İran-Irak Savaşı’nın ateşlediği kültürler/kimlikler çatışması ve düşmanca söylemin azalmamış olması ikili gerilimlerin devam etmesinin önemli bir nedeniydi. Ülkeler askeri çatışmaya girmeseler de ideoloji ve propaganda cephelerinde kıyasıya bir mücadele yürüttüler. Bu söylemsel mücadelede Arap’a karşı Fars, Şii’ye karşı Sünni ve pan-İslam’a karşı pan-Arapçılık ön plana çıkan temalar olmayı sürdürdü.

2003 yılındaki ABD işgali ile Irak’ta iktidar kimliğinin radikal değişimi ve bu değişimin İran ile ilişkilerde 180 derece dönüşüm geçirmesi bu çalışmaya bir diğer önemli gerekçe oluşturdu. Tıpkı Irak’ta 1958 yılındaki darbenin ardından işbirliğinden rekabete geçen ilişkilere benzer şekilde 2003 sonrasında bu defa düşmanca bir ilişkiden işbirliğine dönüştü. ABD işgal yönetimi Irak’ın idaresini Iraklılara devrettiğinde Irak’ta Şii gruplar iktidara geldi. Yapılan parlamento seçimlerinde kazanan daima Şii partilerin koalisyonları oldu. Yeni Irak yönetiminde yer alan Şii isimlerin önemli kısmının Saddam döneminde Tahran’da sürgünde olmaları ve İran tarafından desteklenmeleri iki ülke arasındaki ilişkileri hızlı bir şekilde geliştirdi. Karşılıklı resmi ziyaretlerdeki artış, diplomatik misyonların açılması, ekonomik ilişkilerin gelişmesi ve güvenlik alanındaki işbirliği anlaşmaları iki ülkeyi daha da yakınlaştırdı.

Irak ve İran ilişkilerindeki yıllar içinde meydana gelen ani değişimlerden hareketle bu çalışmada 2 temel hipotez belirlenmiştir. Birinci hipotez, uluslararası sistemin anarşik yapısının devletler arasında sürekli düşmanlık doğurmadığını öne sürmektedir. Buna bağlı olarak devletlerin aralarındaki ilişki düşmanlık (Hobbesçu), rekabet (Lockeçu) ve işbirliği (Kantçı) şeklinde kendini gösterir. Peki devletler hangi durumda hangi ilişki biçimini seçerler sorusu bizi ikinci hipoteze götürür. Buna göre devletler anarşik yapı içinde birbirlerine yönelik politikalarını karşılıklı etkileşimlerle, karşılıklı kimlik atıflarıyla ve uluslararası sistemin yapısından, uluslararası normlardan, fikirlerden, kimliklerden etkilenecek belirlerler. Yani devletlerin karşılıklı ilişkileri birbirlerini düşman olarak gördükleri verili olarak kabul edilen bir anarşik sistem tarafından

belirlenmez, aksine pek çok parametreden etkilenerek bir sosyal inşa sürecinden geçerek belirlenir.

Literatür

Bu tez kapsamında iki alanda literatür taraması yapıldı. İlki, temel odak noktası olan Irak-İran ilişkilerine dair olan literatürdü. Mevcut olan literatürde Irak-İran ilişkilerinin birçok boyutuna değinen çalışmalar vardır. Özellikle iki ülke arasında savaşın yaşandığı 1980-1988 yılları arasındaki dönemi anlatan çok sayıda makale, kitap, rapor vs. bulunmaktadır. Bunlar arasında Efraim Karsh'ın "The Iran-Iraq War 1980-1988", Pierre Razoux'nun "The Iran-Iraq War", M.S. El-Ezheri'nin editörlüğünde çıkan "The Iran-Iraq War: An Historical, Economic and Political Analysis" gibi birçok kitap mevcuttur. Bu kitapların hemen hemen hepsi savaşın nedenlerine, gidişatına ve sonucuna dair benzer anlatıları kronolojik bir sırayla vermektedir. Bunların yanında David Segal'in "The Iran-Iraq War: A Military Analysis" adlı çalışmasında olduğu gibi savaşın askeri boyutuna değinen eserler de literatürde mevcuttur.

Bunun dışında Irak dış politikası ve siyasi tarihi, İran dış politikası ve siyasi tarihi, Ortadoğu siyasi tarihi gibi alanlara dair yazılan metinlerde de iki ülke arasında yaşanan gelişmelere rastlanılması mümkündür. Örneğin, modern Irak tarihi alanının en iyi kitaplarından biri olarak gösterilen ve çokça atıfta bulunulan Hanna Batatu'nun "The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists, and Free Officers", Phebe Marr'ın "The Modern History of Iraq", Charles Tripp'in "A History of Iraq", Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett'in "Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship" gibi kitaplar Irak siyasi tarihini anlatırken İran ile olan ilişkilere de değinmektedirler. Aynı şekilde İran siyasi tarihini ve dış politikasını inceleyen Ervand Abrahamian'ın "A History of Modern Iran", Abbas Amanat'ın "Iran: A Modern History", Anoushiravan Ehteshami ve Mahjoob Zweiri'nin "Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad" adlı kitaplarında da Irak ile olan ilişkilere değinilmektedir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin anlatıldığı eserler arasında gelişmelerin belli bir kavramsal veya kuramsal çerçeveye oturtulduğu metin sayısı çok azdır. Özellikle Wendt'in anarşi kültürü çerçevesinde bu iki ülke ilişkilerinin incelendiği bir esere rastlanılmamıştır. Bu açıdan çalışmanın en özgün değeri; hem iki ülke ilişkilerini kavramsal bir çerçeveye

oturtmayı hem de Wendt'in anarşi kültürlerini ülkeler arasındaki karşılıklı ilişkilere uyarlamayı amaçlamasıdır.

Literatür taramasının odaklandığı ikinci alan ise anarşi kavramının uluslararası ilişkiler literatürü içerisindeki kullanımına dairdir. Uluslararası ilişkiler alanına dair çalışmalarda anarşi kavramı en genel tanımıyla; uluslararası arenada iç politikadaki gibi merkezi üst bir otoritenin olmaması şeklinde tanımlanmaktadır. Günümüzde kabul gören teorilerin hemen hemen hepsi anarşi kavramına çok önem atfeder. Brian Schmidt, “Political Discourse of Anarchy” adlı eserinde “akademik uluslararası ilişkiler” yazınında anarşi kavramının en temel söylemi oluşturduğunu ifade eder. Hedley Bull'da buna benzer bir ifade ile anarşi kavramının uluslararası ilişkiler alanında teori oluşturmak için başlangıç noktası olduğunu söyler. Anarşi meselesi uluslararası ilişkilerin kuruluşundan itibaren konuşulan bir konu olsa da Kenneth Waltz ile birlikte anarşi kavramının kullanımında büyük artış yaşanmıştır. Waltz'un özellikle 1979 yılında yayımladığı “Theory of International Politics” adlı kitabında anarşi ve anarşinin uluslararası ilişkilere yaptığı etkiyi incelemesi literatürde temel bir dönüşüm başlatmıştır. Öyle ki bu kitabın basımına kadar olan uluslararası ilişkiler çalışmalarında anarşi kavramının kullanımı kısıtlı seviyede iken 1979 yılından sonra uluslararası ilişkiler metinlerinde anarşi kavramının kullanılması yaklaşık 5 kat artış göstermiştir.¹

Waltz'dan önce klasik realistlerin en önemli isimlerinden Hans Morgenthau uluslararası güç mücadelesinin altında yatan nedeni insan doğasının kötü olmasına dayandırır. Waltz ile birlikte gelişen neorealizmde güç mücadelesinin nedeni uluslararası sistemin anarşik yapısında aranmaya başlandı. Neoliberaler de neorealistler gibi uluslararası sistemin anarşik olduğu varsayımından hareket ederler. İnşacılara göre ise anarşi sadece kaos ya da rekabet anlamına gelmez. Anarşinin şekillenmesini sağlayan fikirler ve kurallar vardır. Eğer bir devlet diğerine dostça davranırsa işbirliği ve güven, düşmanca davranırsa güvensizlik oluşur. Wendt'e göre realistlerin tanımladığı uluslararası anarşi, yani düşmanlık ortamı, devletlerin aralarındaki etkileşime dayanarak ya kimliklerinde yaşanan dönüşüm ile ya da ortak fikir, norm ve kurumlar geliştirmeleri ile çözülebilir. Bu yolla devletler birbirleri ile sürekli düşman olmak zorunda kalmazlar. İşbirliği yaptıkları

¹ Jack Donnelly, “The discourse of anarchy in IR”, **International Theory**, Cambridge University Press, Vol: 7, No:3, (2015), pp.393–425.

veya rekabet ettikleri dönemler de vardır. Nitekim dünya siyasi tarihine bakıldığında bunun örneklerini görmek mümkündür.²

Wendt anarşinin makro düzeyde en az üç yapısının olduğunu öne sürüyor: Düşman, rakip ve dost. Martin Wight, Hedley Bull ve İngiliz okulu düşünürlerinin dili ile ifade edildiğinde bu yapılar Hobbesçu, Lockeçu ve Kantçı olarak adlandırılabilir. Hobbesçu yapının self-help sistemi olduğu ve birbirini yok etme üzerine kurulu şiddetin meşru görüldüğü Wendt tarafından da kabul edilmektedir. Lockeçu yapıda devletlerin rekabet halinde olduklarını ve savaşın ya da işbirliğinin mümkün olduğunu belirtmekte, Kantçı kültürde ise devletlerin işbirliği içinde hareket ettikleri bir yapı olduğunu öne sürmektedir. Yani Wendt'e göre anarşi boş bir olgudur ve içsel bir mantığı yoktur. Anarşi içine biz ne koyarsak o yapıların bir bileşeni olarak mantık kazanır. Oysa realistler yapı denilen şeyi fiziki olarak kavramsallaştırır. Wendt ise sosyal açıdan kavramsallaştırır. Wendt'e göre; (Waltz her ne kadar kendi anarşi kavramını Hobbesçu gibi aktarsa da) Waltz'un anarşisi Lockeçu anarşiyi yani rekabet üzerine kurulu bir anarşik yapıyı öngörmektedir. Son olarak anarşi literatürü içinde Wendt'in anarşi kültürlerini ayırım şeklinin benzerleri Martin Wight ve Hedley Bull'da da vardır. Martin Wight'a göre realizm, rasyonalizm ve devrimcilik olmak üzere üç ayrı gelenek var iken; Hedley Bull'a göre bu gelenekler Hobbesçu, Grotian ve Kantçı olarak adlandırılır.

Anarşi kavramının uluslararası ilişkiler disiplinde ne ifade ettiğine dair yapılan çalışmalardan bazıları ise şunlardır: Faruk Yalvaç, "Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi" adlı çalışmasında uluslararası ilişkiler teorilerindeki anarşi söyleminin gelişme sürecini, hangi sorunsallar etrafında şekillendiğini ve uluslararası ilişkileri anlamak için hala yeterli ve anlamlı bir kavram olup olmadığını sorgulamaktadır. Önce yerleşik teoriler olarak tanımladığı realizm-neorealizm, liberalizm gibi akımların anarşiyeye bakışlarını incelemektedir. Ardından da pozitivizm sonrası teoriler olarak adlandırdığı postmodernizm, tarihsel sosyoloji, postkolonyalizm, ve feminist yaklaşımların anarşi kavramına bakışlarını anlatmaktadır. Jack Donnelly, "The discourse of anarchy in IR", adlı çalışmasında 1895-2013 yılları arasında uluslararası ilişkiler alanındaki 200'den fazla esere bakarak anarşi kavramının ne anlamda ve ne kadar kullanıldığını araştırmıştır.

² Alexander Wendt, **Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi**, Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer İhlamur Öner (Çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2012, ss.305-320; Alexander Wendt, "Constructing International Politics", **International Security**, Summer, 1995, Vol. 20, No. 1, pp. 71-81.

İlk kısım 1895-1978 arası, ikinci kısım da 1979'da Kenneth Waltz'ın çalışmasından sonra 2013 yılına kadar yazılmış eserleri incelemektedir. Donnelly, eserinde uluslararası anarşi kavramını günümüzdeki anlamıyla ilk olarak kimin kullandığı, bu kavramın hangi eserde ne kadar kullanıldığı, 1979'dan sonra ne kadar artış gösterdiği gibi bilgiler veriyor.

Bunların dışında Alexander Wendt'in üç anarşi kültür anlatısını örnek olaylara uygulayan bazı çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan birisi Yuliya Senyuk'un "The Cultures Of Anarchy Of The International System And Their Influence On European Integration Processes" adlı çalışmasıdır. Bu metinde Wendt'in Kantçı Kültür olarak tanımladığı dostul sürecinin AB üyesi ülkeler arasında uygulanabilirliği tartışılmaktadır. Diğer bir çalışma ise Nina M Bjørge ve Øyvind Kalnes'nin kaleme aldığı "Cultures of anarchy: Images of Russia in the narrative of Norwegian mainstream news media during the Ukraine crisis 2014" adlı eserdir. Bu çalışmada yazarlar ilk olarak Wendt'in anarşi kültürleri hakkında bilgi vermekte ardından da 2014 yılı sonrasında Norveç medyasında Rusya ile ilgili haberleri analiz ederek Rusya'nın hem Norveç hem de AB için rakip ülkeden düşman ülkeye doğru evrildiğini iddia etmektedirler.

Araştırmanın Yöntem, Plan ve İçeriği

Bu araştırma sosyal inşacı teorisyenlerinin çalışmalarında sıklıkla kullandığı analiz biçimleri arasında yer alan süreç analizi yöntemini kullanmıştır. Bu analiz yöntemi, belirlenen bir sürecin hangi aşamalardan geçtiğini inceler, bu sürecin nasıl ortaya çıktığına odaklanır, ele alınan sürecin hangi sonucu ürettiğine ve sonucun nasıl meydana geldiğine dair çıkarımlarda bulunmayı sağlar. Yani süreçlere ve olayların bağlamlarına dair öne sürülen belgelerin, metinlerin, kanıtların veya gelişmelerin analiz edilmesi hedeflenir. Bunu yaparken belirlenen örnek olaylar üzerinden, o olayı açıklamaya yarayacak neden-sonuç ilişkisine dönük mekanizmalara dair hipotezler geliştirmek ve sonucunda da bu hipotezlerin test edilmesi planlanır. Bu test aşamasında ise analize tabi tutulacak kanıtların nedensel gözlemler yolu ile kendi olay örgüsü içindeki bağlam ve süreçlerden elde edilmesi hedeflenir.³ Böylece belirlenen bir örnek olayın vuku bulduğu süreçte birbirleri ile etkileşime giren nedensel değişkenlerini de saptamak mümkün olur.

³ Andrew Bennett ve Jeffrey T. Checkel, **Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool**, Cambridge University Press: Cambridge, 2015, pp.6-8.

Bu çalışmada belirlenen örnek olayı incelerken doküman/metin analizi yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntem, çalışılan konuyla ilgili metinlerin incelenip analiz edilmesi suretiyle bilgi toplanmasını hedefler. Böylece elde edilen bilgi yukarıda ifade edilen süreç analizine uygun hale gelecek şekilde kronolojik, tematik veya kavramsal çerçeveye uygun olarak dizayn edilir. Bu dizayn sırasında neden-sonuç ilişkisinden kopmamaya gayret gösterilerek örnek olaya dair gelişmelerin betimlenip analiz edilmesi hedeflenir. Metin analizinde temel olarak birincil kaynaklara gidilmesi hedeflenir de görsel, işitsel ve yazılı olması kaydıyla ulaşılan tüm belgeler analiz edilebilir. Bu analiz sürecinde incelenen kaynakların handikaplarından birisi taraflı yazılan metinlerin varlığıdır. Bu çalışmada incelenen kaynaklar içinde önyargılı ve taraflı bulunan ifadelerin çalışmaya dahil edilmemesine dikkat edildi.

Bu çalışma içerik olarak 5 temel bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Irak-İran ilişkilerini incelerken odağımızda olan kavramsal çerçeve bölümüdür. Alexander Wendt'in Anarşi Kültürü olarak ifade ettiği bu kavram incelendikten sonra Wendt'in sosyal inşacı teori içinde kalarak anarşi kavramına ana akım teorilerden ne tür bir farklılık eklediği gösterildi. Ardından kavramsal çerçeve bölümünün alt başlıklarında ise ülkeler arasındaki ilişkilerin düşmanca, rekabet ve işbirliği olarak tanımlandığı Hobbesçu, Lockeçu ve Kantçı anarşi kültürlerinin detayları incelendi.

Kavramsal çerçeveyi oluşturan ilk bölümün ardından gelen her bölümün başında ilk olarak bölümün hedefine aldığı yıllar arasındaki uluslararası ve bölgesel gelişmeler incelendi. Ardından Irak ve İran iç siyasetinde meydana gelen önemli gelişmelere odaklanıldı. Devamında ise iki ülke arasındaki ilişkilerin kavramsal çerçeveye bağlı kalınarak işbirliği, rekabet veya düşmanlık üretilip üretilmediği analiz edildi.

İkinci bölüm 1958 ile 1979 yılları arasındaki Irak-İran ilişkilerine odaklanmaktadır. Bu bölümde 1958 yılında Irak'ta yaşanan darbe sonrasında iktidarın kimliğindeki değişimin İran ile olan ilişkilere nasıl etki ettiği incelendi. Üçüncü bölümde ise 1979 yılında İran'da gerçekleşen devrimin ardından Ayetullah Humeyni'nin iktidara gelmesi ve aynı yıl içinde Saddam Hüseyin'in Irak'ta iktidar gücünü tamamen ele geçirmesinin Irak-İran ilişkilerine etkisi araştırıldı. Bu bölümde özellikle 1980-1988 yılları arasında Irak ile İran arasındaki savaş önemli bir yer tuttu. Zira savaş öncesi, sırası ve sonrasında iki ülke iktidarının,

elitlerinin ve medyanın karşılıklı kimlik atıfları Irak-İran ilişkilerine önemli derecede etki etmişti.

Dördüncü bölümde 1990-2003 yılları arasında sıcak savaş döneminden soğuk barış dönemine geçilen süreç incelendi. Irak'ın Kuveyt'i işgali ve ardından ABD öncülüğünde koalisyon güçleri tarafından önce Kuveyt'ten çıkarılması ardından da çok sıkı ekonomik yaptırımlara tabi tutulduğu süreçte İran'la olan ilişkileri analiz edildi. Beşinci ve son bölümde ise 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle başlayıp 2020 yılına kadar olan süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler incelendi. ABD işgalinin Irak'ta Saddam iktidarını devirip yerine İran yanlısı Şii grupların iktidara gelmesinin Irak-İran ilişkilerinde nasıl bir yakınlaşmaya yol açtığı araştırıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacı Teori

Sosyal İnşacı teori, uluslararası ilişkilere materyalist açıdan bakan Neorealizm ve Neoliberalizm gibi ana akım teorilere karşı, 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'ların başında dengeleyici ve orta yolcu bir bakış açısı getirmeye çalışmıştır.⁴ İlk sosyal inşacı çalışmalar toplumsal gerçekliğin ve siyasetin önemli yönlerinin sosyal olarak inşa edildiği varsayımını içeren bir teorik bakışın temellerini atarak farklı bir yaklaşım getirmiştir.⁵ Basit terimler üzerinden düşünüldüğünde, aksi takdirde var olmayacak şeyler, “inşa etmek” eylemi sayesinde var olur. Mesela doğada bulunan odun inşa edilmek suretiyle masa, sandalye, kapı gibi birçok şeye dönüştürülebilir. Başlangıçta o halde var olmayan nesneler insan eliyle dönüşüme uğratıldıktan sonra başka bir anlam kazanır ve kazandıkları anlamlar ile var olurlar.⁶ Uluslararası ilişkilerin de hem toplumsal bir gerçeklik hem de siyasi bir alan olmasından ötürü sosyal olarak inşa edildiği argümanı sosyal inşacıların en temel argümanlarından biri olmuştur. Bu iddiaya göre sosyal bir ilişkinin kurulmadığı bir durumda uluslararası ilişkilerden söz etmek mümkün değildir.⁷ Bununla birlikte Sosyal İnşacı teorisyenlerden Alexander Wendt'e göre İnşacılık sadece uluslararası siyaset teorisi değildir. Aileler, devletler, örgütler, kapitalizm, komünizm vb. gibi sosyal olan herhangi bir oluşuma uygulanabilir. Sosyal olan bu oluşumlara dair somut bir şey ifade etmek için hangi aktörlerle ve hangi yapıyla ilgilendiğimizi belirlemek gerekir. Wendt, “*Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*” adlı kitabının da “sosyal yapılar” olarak tanımladığı devletler ve devletler sistemi ile ilgili olduğunu belirtir.⁸

Bu temel iddiadan yola çıkarak inşacılar, uluslararası ilişkilerin/politikanın materyalist Neoliberal ve Neorealist teorilerin ileri sürdüğünün aksine sadece maddi unsurlardan değil normatif, kültürel, sosyal ve düşünsel unsurlardan da meydana geldiğini iddia eder.

⁴ Kemal İnat ve Ali Balcı, “Dış Politika: Teorik Perspektifler”, **Uluslararası Politikayı Anlamak: Ulus-devletten Küreselleşmeye** içinde, Zeynep Dağı (Ed.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2007, s. 266.

⁵ Matthew J. Hoffmann, “Norms and Social Constructivism in International Relations”, **Oxford Research Encyclopedia of International Studies**. 22 Aralık 2017, s.2. Erişim Tarihi: 6 Jul. 2022. <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e60>.

⁶ K. M. Fierke, “İnşacılık”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik** (İçinde), Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Simith (Ed.), Özge Kelekçi (çev), Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları: Sakarya, 2016, ss.199-218. S.201.

⁷ Mustafa Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, Ramazan Gözen (Drl), **Uluslararası İlişkiler Teorileri** içinde, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.325, ss.325-378.

⁸ Alexander Wendt, **Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi**, Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer İhlamur Öner (Çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2012, s.243-244.

Hatta inşacılara göre uluslararası ilişkilerin belirleyici unsurları normlar, kurallar, fikirler, kimlikler ve söylemlerdir. Bu iddia Neorealizm ve Neoliberalizm gibi teorilerin öne çıkardığı güç, çıkar, uluslararası kurumlar gibi maddi unsurların önemsiz olduğu anlamına gelmez. Sosyal İnşacılığın yaptığı, bu unsurların yanına fikirleri de (idea) kurucu bir unsur olarak eklemektir.⁹ Diğer yandan Sosyal İnşacılık, uluslararası ilişkilerin idealist teorileri gibi dünyanın “nasıl olması” gerektiğine değil “nasıl işlediğine” dair açıklamalarda bulunur. Rasyonalistlerin yaptığı gibi gelişmelerin “neden öyle olduğu” ile değil, olayların “nasıl mümkün olduğu” ile ilgilenir.¹⁰ Ayrıca uluslararası ilişkilerde önemli bir yer tutan uluslararası örgütlerin ve uluslararası toplumun sosyal aktörler tarafından nasıl şekillendirildiğini de göstermeye çalışırlar.¹¹ Bunu yaparken de verili olarak kabul edilen şeyleri sorgular ve onların kökenine dair sorular sorarlar. Zira geçmişte kabul görmeyen şeylerin şimdi kabul görmesi veya şimdi kabul görmeyen şeylerin gelecekte kabul görme ihtimalinin olması onların sorgulanabilir ve değişebilir olduklarını gösterir.

Sosyal İnşacı teorinin bir diğer varsayımına göre uluslararası siyasetin yapısının belirlenmesinde karşılıklı etkileşimler ve ortak fikirler (shared ideas) önemli bir yer tutmaktadır. Bu yönüyle uluslararası yapının sadece askeri güç, ekonomi, nüfus, coğrafya vb. maddi unsurlara göre şekillendiğini iddia eden ana akım teorilerden ayrılır. Yapı fikirlerden oluştuğuna göre yapı içinde yer alan aktörlerin de davranış ve çıkarları bu fikirler etrafında şekillenir. Yani maddi ve düşünsel unsurlar arasında dinamik bir ilişki vardır ve bu ilişki aktörlerin maddi gerçekliği nasıl yorumladığını doğrudan etkiler. Böylece hem aktörler yapıyı etkileyebilir hem de yapı aktörleri etkileyebilir.¹² Oysa Neorealist ve Neoliberal teorilere göre aktörlerin kimlik ve çıkarları karşılıklı etkileşim sonucunda oluşmaz. Onlara göre, kimlik ve çıkarlar yapı tarafından bu karşılıklı etkileşimden önce belirlenmiştir. O yüzden aktörler arasındaki etkileşim sadece kâr ve zarara dair maliyet hesabına bakılarak oluşturulan bir süreçtir. Kendi çıkarına göre hareket eden aktörler arasında kolektif bir işbirliği sağlanması sağlam bir temele

⁹ Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, s.335.

¹⁰ İnät ve Balcı, “Dış Politika: Teorik Perspektifler”, s.268.

¹¹ Christian Reus-Smit, “Konstruktivizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri** (içinde), Ali Aslan-Muhammed Ali Ağcan (Çev.), Küre Yayınları: İstanbul, 2012, ss.279-310. s.307.

¹² Michael Barnett, “Sosyal Konstruktivizm”, **Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş** (içinde), John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens (Ed.), Hasan Basri Yalçın ve diğerleri (Çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2021, ss.259-280. s.271.

dayanmayacağı için sorunlu ve kırılgandır.¹³ Sosyal inşacılar ise aktörler arasında güvenilir bir kolektif işbirliğinin normlar, ortak fikirler ve kazançlar etrafında oluşacak çıkar ve kimliklerle mümkün olacağını iddia eder.

Sosyal inşacılar göre de uluslararası sistemin başat aktörleri devletlerdir. Devletlerin en önemli özelliklerinden biri de egemen olmalarıdır. Devletler sadece topraksal anlamda hayatta kalmayı değil o toprak içerisinde özerk biçimde yani “egemen” olarak özgürlüklerini korumayı da hedefler. Devlet, örgüt yada bir kişi olsun herhangi bir aktör kendi kimliğini yeniden üretip çıkarını belirlemek için belirli bir özerkliğe ihtiyaç duyar. Bu özerklik yeri geldiğinde şiddet kullanımında kendini gösterir. Örneğin devlet dışı bir aktör şiddet kullandığında terörist olarak adlandırılabilirken devletin bazı durumlarda şiddet kullanmasına izin verilebilir.¹⁴ İnşacılar, özellikle de Wendt, devletlerin egemenliğine ayrı bir önem atfederler. Uluslararası sistemde eyleme girişebilecek bir “aktör” olabilmek ancak egemen devlet olmakla mümkündür. Devletlerin egemen olması o kadar önemlidir ki, Hinsley’e göre uluslararası sistemin anarşik olması dahi egemen devletlerin varlığına bağlıdır. Ancak üst bir gücün kontrolü altında olmayan egemen devletler sistem içinde anarşik konumdadırlar. Zira başka bir üst otoritenin kontrolü altında bulunan devletler egemen değildir ve bu sistemler hiyerarşiktir. Bu bakımdan egemenlik ve anarşi, madeni para analojisiyle ortaya konur. Madeni paranın yazı tarafının devlet içi ilişkiler ve iç politikayı, tura kısmının ise diğer devletlerle veya sistemik ilişkiyi temsil ettiği varsayılır.¹⁵

İnşacılar göre insanlar olmadan insan toplulukları olmayacağı gibi devletler olmadan da devletler sisteminden söz edilemez. Devletler “uluslararası toplumun insanları” olarak görüldüğünde, onlar benlik bilincine sahip ve bir amaç peşinde koşan aktörler olur. Dolayısıyla amacını ve çıkarını inşa ederek eylemlerini gerçekleştirme yolunda olan devletler, içinde bulundukları uluslararası sistemin doğasını da etkiler. Wendt’e göre devletlerin bu şekilde “insanlaştırılması” ve “fail” olması devletin eylemlerini başlatma, sürdürme ve değiştirmede gerçek bireylerin de önemli rol oynadığına işaret eder ancak bu durum devlet eylemlerinin bireylere indirgenmesi anlamına gelmez. Burada Wendt’in söylemek istediği, bu iki failin (devlet ve insan) var olmasının yapılandırılmış ilişkiler

¹³ Alexander Wendt, “Collective Identity Formation and the International State”, **The American Political Science Review**, Jun., 1994, Vol. 88, No. 2, pp. 384-396 1994, 384.

¹⁴ Barnett, “Sosyal Konstruktivizm”, s.270; Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.291.

¹⁵ E. F. Hinsley, **Sovereignty**, 2nd ed., New York: Cambridge, 1986, p. 158.

sayesinde olduğudur. Ayrıca devlete insani özellikler atfetmek hem devlet yapısını çözümlemede kolaylık sağlar hem de devlet davranışlarını açıklamada önemli bir katkı sunar.¹⁶

Devletlerin davranışlarını anlamlandırma konusunda inşacılar yeni bir bakış açısı getirmektedir. Rasyonalist teorilerin tanımına göre devletler verili olarak belirlenen çıkarlarının gerçekleşmesi için faydacı ve bencil bir yaklaşımla en etkili davranışları hesaplayarak hareket ederler.¹⁷ İnşacılar ise devletlerin kimliklerine ve statülerine uygun bir şekilde hareket ederek toplumsal ve kültürel yapıların belirlediği dönemin normlarına uygun davranışlar sergilediğini belirtir. Yani rasyonalist düşünceye göre devletler çıkarlarını en etkili biçimde nasıl gerçekleştirebileceklerine odaklanırken, inşacı mantığa göre ise mevcut sosyal koşullar altında “benim gibi bir statüdeki devlet nasıl davranmalı” sorusuna cevap arar.¹⁸

Sosyal İnşacılık açısından norm kavramı ayrı bir öneme sahiptir. Hofmann’a göre norm kavramı ilk olarak inşacı teorisyenler tarafından ortaya atılmış bir ifade değildir ve özellikle sosyoloji literatüründe çok eskilere dayanan bir geçmişi vardır.¹⁹ Kratochwil ise normların ve kuralların, haklar ile yükümlülükler açısından tanımlanan davranış standartlarının belirlenmesi ve sosyal düzenin devamı için gerekli birer araç olduğunu ifade eder.²⁰ Finnemore ve Sikkink de normu “belirli bir kimliğe sahip aktörler için uygun davranış hakkındaki fikirler veya beklentiler”²¹ olarak tanımlamaktadır. Nitekim sosyal inşacılar göre norm denilen olgu, aktörlerin (devletlerin) eylemleri, inançları ve etkileşimleri sonucu meydana gelir ve oluşan bu normlar aktörlerin kimlikleri ve çıkarlarını şekillendirir ve hatta yeri geldiğinde değiştirir.²² Zaman içerisinde “uyulması gereken doğru davranışlar bütünü” haline gelen normlar ve kurallar devletler tarafından içselleştirildiğinde aktörler tarafından kimliklerinin bir parçası olarak görülür. Artık normlar bir amaç haline gelir ve devletler açısından norm ile çıkar arasında bir fark

¹⁶ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.244-245; s.276.

¹⁷ Reus-Smit, “Konstruktivizm”, s.284.

¹⁸ Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, s.345.

¹⁹ Matthew J. Hoffmann, “Norms and Social Constructivism in International Relations”, s. 2.

²⁰ Friedrich Kratochwil, **Rules, Norms, and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs**, Cambridge: Cambridge University Press, (Reprinted Edition),1995, p. 1, 59.

²¹ Martha Finnemore and Kathryn Sikkink, “International Norm Dynamics and Political Change”, **International Organization**, Autumn, 1998, Vol. 52, No. 4, (Autumn, 1998), pp. 887-917.

²² Michael Barnett, **Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order**, New York: Columbia University Press, 1998, s.5; K. M. Fierke, “İnşacılık”, s.203.

kalmaz. Çünkü zaten kimlik ve çıkar, artık normlar tarafından belirlenir.²³ Bu açıdan sosyal inşacılara göre uluslararası arenada kurucu bir rol oynamada birincil öneme sahip olan şey bireysel ve öznel düşünceler değil toplumsal boyutta kabul gören düşünceler, ortak kurallar ve normlardır.²⁴

Aktörler normlara aykırı hareket ettiklerinde başlarına gelebilecek maliyetlerden endişe duydukları için normları ihlal etme hevesinde olmazlar. Bu durum normların aktör davranışları üzerinde kısıtlayıcı bir gücü olduğunu gösterir. Bazı durumlarda çok “güçlü” “uygar” bir devlet anlaşmazlık durumlarında “güçsüz” bir devlete şiddet uygulamaktan kaçınır. Bunu sadece maliyet hesabı yaparak değil kendisinden beklenen “uygar devlet” davranış kalıbına uymak için yapabilir.²⁵ Finnemore ve Sikkink normların üç aşamalı bir yaşam döngüsüne sahip olduklarını belirtirler. İlk aşamada norm girişimcileri olarak adlandırdıkları devletler bazı durumlara dikkat çekerek o durumları gündeme getirir ve gündemde kalması ve norm haline gelmesi için çabalar. Bunu yaparken de sık sık sivil toplum kuruluşları, uluslararası örgütler ve devletler ile çalışırlar. İkinci aşamada ise dikkat çekilen durum belli bir kabul gördükten sonra normu diğer devletlere de yaymak için sosyalleştirme süreci başlar ve bazı devletler “norm takipçisi” yapılır. Norm takipçisi olan devletler uyum baskısı, uluslararası arenada kabul edilirliliğini artırma, statü kazanma gibi farklı gerekçelere sahip olabilir. Hangi motivasyonla olursa olsun norm takipçilerinin bu politikaları, norm akışını sağlar ve zamanla benimsenmelerinin önünü açar. Üçüncü aşamada ise normlar içselleştirilir ve kanıksanmış bir hal alır. Normların geçerliliği artık tartışma meselesi olmaktan çıkar ve kendiliğinden değerli bir olgu haline gelir. Örneğin geçmişte kabul gören kölelik, işkence gibi konuların günümüzde kabul görmemesi veya geçmişte oy hakkı tanınmayan kadınların günümüzde oy kullanabilmesi gibi konular artık bir norm haline gelmiştir ve çok az kişi tarafından sorgulanmaktadır.²⁶

²³ İnat ve Balcı, “Dış Politika: Teorik Perspektifler”, s.273.

²⁴ Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, s.337, 345-346.

²⁵ Barnett, “Sosyal Konstrüktivizm”, s.275.

²⁶ Finnemore and Sikkink, “International Norm Dynamics and Political Change”, ss.894-906; Barnett, “Sosyal Konstrüktivizm”, s.272.

	Aşama 1 Norm Oluşumu	Aşama 2 Norm Akışı	Aşama 3 İçselleştirme
Aktörler	Örgütsel platformlarda norm girişimcileri	Devletler, uluslararası örgütler, networkler	Hukuk, sözleşmeler, bürokrasi
Motivasyonlar	Başkalarını düşünme, empati, taahhüt	Meşruiyet, itibar, saygınlık	Benzer hale gelme
Baskın Mekanizmalar	İkna	Sosyalleşme, kurumsallaşma, kanıtlama	Alışkanlık, kurumsallaşma

Tablo 1: Normların Aşamaları²⁷

Sosyal inşacılar için son derece önemli olan bir diğer kavram ise kimliktir. Neorealist ve neoliberal düşünürlere göre insan toplulukları denilen yapı fiziki olmalarından ötürü sadece davranışları düzenlerken inşacılara göre ise kültürel olmalarından ötürü davranışların yanında çıkar ve kimlikleri de inşa eder.²⁸ İnşacılar, kimliğin aktörler arasındaki ilişkileri belirlemede asli bir unsur olduğunu iddia etmesinden dolayı devletlerin sadece materyal yapı etkisinde hareket ettiğini varsayan görüşe karşı çıkmaktadır. Kimlik kavramını kısaca “bir şeyi olduğu şey yapan ne ise odur” şeklinde tanımlamak mümkündür. Fakat bir kimliğin oluşturulması hem iç hem de dış yapılar tarafından mümkün olur. Başka bir deyişle “benliğe” ve “ötekine” ait iki tür düşünce kimliğin parçasıdır. Wendt, bunu şöyle bir örnekle açıklar: “John bir profesör olduğunu düşünebilir, fakat bu düşünce öğrencileri tarafından paylaşılmazsa o zaman onun (profesörlük) kimliği etkileşimlerinde işe yaramayacaktır.”²⁹ Akademik hayatın kurumsallaşmış normlarının bir öğretim üyesinin kimliğini şekillendirmesi gibi uluslararası sistemin normları da devletin kimliğini şekillendirir. 15 ile 19. yüzyıllar arasında Avrupa’da uluslararası sistemin normları gereği Hristiyan krallıklar meşru

²⁷ Finnemore and Sikkink, “International Norm Dynamics and Political Change”, s.898.

²⁸ Kratochwil, p.59; Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.243.

²⁹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.279.

egemen devlet olarak görülüyordu. Bu devletler “meşru olmayan” Müslüman, liberal, milliyetçi vb. kimliklere sahip devletleri yıkmayı amaçlıyordu.³⁰

Sosyal inşacılar, uluslararası ilişkilere tamamen bencil ve çıkarıcı bakan; devletler arasında dostluk ve düşmanlığın aksine sadece güç ilişkilerine dayalı bir yaklaşım olacağını savunan; sosyal ilişkilerin, süreçlerin ve kimliklerin ülkeler arasındaki ilişkilere etkisini görmezden gelen realist görüşe katılmamaktadırlar.³¹ Sadece maddi kaynaklara bakarak aktörler arasındaki ilişkiler açıklanamaz, aksine bu ilişkiler birbirleri tarafından paylaşılan fikir, inanç, değerler sistemi gibi paylaşılan ortak bilgi yapıları sayesinde anlam kazanır.³² Devletlerin paylaşılan ortak bilgi yapıları sayesinde oluşan kimlikleri, dost veya düşman ayrımı yapmada en önemli unsurlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Devletlerin “kim” ya da “ne” olduğunu gösteren kimlikleri iken ne istediklerini gösteren ise çıkarlarıdır.³³ Wendt, bütün kimliklerin bir ihtiyaca veya nesnel çıkara sahip olduğunu ifade eder. Aktörlerin bu çıkarları algılayış biçimleri onları harekete geçirecek motivasyonu oluşturur ve bu motivasyonlar da öznel çıkarları meydana getirir. Bir aktör kim olduğunu bilmeden ne istediğini bilemez. Bu sebeple çıkarlar kimlikleri gerektirir. Çıkarlar olmadan kimliklerin motive edici gücü, kimlikler olmadan da çıkarların bir istikameti olmaz.³⁴

Diğer yandan aktörler karşılıklı etkileşimler sonucu karşı tarafa da bir kimlik atfederek birbirlerine yönelik algılarını, davranışlarını ve çıkarlarını belirler.³⁵ Yani bir devletin kimliği diğer devletlere nasıl davranacağını belirlerken diğer devletlerin de ona nasıl davranması gerektiğini belirler. Burada örnek olarak İnşacı teorisyenlerin atıfta bulunduğu Kuzey Kore, İngiltere ve ABD arasındaki ilişki örneği verilebilir. Bu üç ülkenin de nükleer silahları olmasına rağmen ABD ve İngiltere birbirleri ile müttefik olabilirken Kuzey Kore ile düşmandırlar. Halbuki Realist teori varsayımlarına göre İngiltere’nin nükleer silah sayısı ve kapasitesi bakımından Kuzey Kore’den çok daha güçlü olması nedeniyle ABD tarafından tehdit olarak algılanması gerekmektedir. Sosyal inşacıların bakış açısına göre ise ABD ve İngiltere’nin aynı normlar üzerinde uzlaşması ve benzer kimliklere sahip olmaları onları müttefik haline getirirken Kuzey Kore ile

³⁰ Reus-Smit, “Konstrüktivizm”, s.290.

³¹ Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, s.326.

³² Reus-Smit, “Konstrüktivizm”, s.290.

³³ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.287.

³⁴ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.287-288.

³⁵ İnät ve Balcı, “Dış Politika: Teorik Perspektifler”, s.268-270.

etkileşim sonucu karşılıklı oluşturulan kimlikler onları düşman haline getirmektedir. Kanada, Küba ve ABD arasındaki ilişki bir diğer örnek olarak verilebilir. Birbirlerine atfettikleri kimlik yapıları bu üç komşu ülke arasındaki maddi yapılara çok farklı anlamlar yüklemektedir. Kanada ve ABD'nin yakın müttefik, Küba ve ABD'nin düşman olmasını aralarındaki güç dengesi siyasetiyle değil birbirlerine atfettikleri kimlikler ile açıklayabiliriz.³⁶

Sosyal inşacılar devlet davranışlarında kimliklerin önemine vurgu yaptıktan sonra devlet çıkarlarının nasıl belirlendiğine dair açıklamalarda bulunur. İnşacılar göre ulusal çıkarlar da kimlikler gibi sosyal etkileşim süreci içerisinde değişim ve dönüşüm gerçekleştirebilir.³⁷ Böylece aktörler aynı sosyal etkileşim sürecinde sosyal ve normatif bir düzen içerisinde çıkarlarını inşa etmiş olur. Bu tanımıyla inşacı yaklaşım, uluslararası yapının dayatması sonucu devletlerin ulusal çıkarlarının sabit olduğunu savunan yaklaşımlardan ayrılır.³⁸ Çünkü aktörün kimliği tarihsel süreç içerisinde değişkenlik gösterebileceği için çıkarı da yeniden belirlenebilecektir. Çünkü devletler kimliğinden azade bir şekilde çıkarını belirleyemez. Kimlikler çıkarları belirlerken çıkarlarsa eylemleri belirler. Devletlerin en temel ve “evrensel” çıkarı olarak kabul edilen fiziksel olarak varlığını sürdürme yani anarşik düzende “hayatta kalma” neorealistler tarafından devletlerin “tek ulusal çıkarı” olarak tanımlanmıştır.³⁹ Diğer bir ulusal çıkar hedefi olarak ise refah seviyelerini kaybetmemek ve kaynaklarının devamlılığını sağlamak için hareket etmeleri gösterilmektedir.

İnşacılar yukarıda belirtilen “evrensel çıkarların” bile içeriğinin devletlerin uluslararası sistem tarafından inşa edilen kimliklerinden etkilendiğini, değişebildiğini ve sınırlanabildiğini iddia eder.⁴⁰ Diğer yandan rasyonalist teorilerin, aktörleri sabit veri olarak ele almaları nedeniyle, kimlik ve çıkarlar çerçevesinde sadece devlet davranışlarını analiz edebileceklerini ve dolayısıyla kendilerini kısıtladıklarını savunur. Oysa inşacı teorisinin hedefi, bu kimlik ve çıkarların ilk aşamada nasıl kurulduğunu araştırmaktır.⁴¹ Böylece kimlik ve çıkar arasındaki ilişkinin ortaya konulması, bu ilişki ağının uluslararası yapıyla olan etkileşimini açıklamada eksik kalan analitik ve teorik boşluğu da

³⁶ Reus-Smit, “Konstrüktivizm”, s.290.

³⁷ Barnett, “Dialogues in Arab...”, s. 8-12.

³⁸ Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, s.343-344.

³⁹ Reus-Smit, “Konstrüktivizm”, s.285-290.

⁴⁰ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.290.

⁴¹ Küçük, “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, s.344.

dolduracaktır. Özetle; sosyal inşacı düşünürler uluslararası normların nasıl oluştuğunu, düşünce ve değerlerin kimlikleri, çıkarları ve siyasi eylemleri şekillendirip dönüştürmede nasıl bir rol oynadığını, söylem ve argümanların siyasi çıktıları nasıl etkilediğini ve kimliğin aktörün “özne” olma durumunu nasıl biçimlendirdiğini açıklamayı hedeflemektedirler.⁴²

1.2. Sosyal İnşacı Teoride Anarşi Kavramı

Devletlerin kültürel bakımdan sabit bir anarşik yapı altında ilişki kurdukları iddiasına karşı çıkan bu çalışma devletlerin “aralarındaki anarşiyi” sahip oldukları kimlikler ve karşılıklı etkileşimler ile belirlediklerini savunmaktadır. Bu, uluslararası sistemin maddi unsurların dağılımından etkilenen yapısını tamamen yok saymak anlamına gelmemektedir. Yapının kaç kutuplu olduğuna bakılmaksızın mevcut yapı içinde devletlerin karşılıklı etkileşimler ve birbirlerine attıkları kimlikler ile ilişkilerinde değişkenlik meydana gelebilmektedir. Örneğin 1958 yılından önce Irak ve İran çift kutuplu uluslararası sistemde aynı blokta yer alan müttefik ülkeler iken, 1958 yılından sonra sistemdeki iki kutuplu yapı devam etmesine rağmen müttefik durumdan bölgesel rekabet durumuna geçmişlerdir. Çift kutuplu sistemin dağılmasının ardından ise iki ülke arasında rekabet devam ederken 2003 yılından sonra yeniden müttefik sayılabilecek pozisyona gelmişlerdir. Söz konusu bu radikal değişimlerin materyalist teorilerin tanımladığı sabit bir anarşik uluslararası yapıda nasıl mümkün olduğunu incelemek bu çalışmanın ana amacıdır. Bu tez kapsamında da Irak ile İran arasındaki ilişkilerin seyrini analiz ederken açıklayıcı teori olarak Sosyal İnşacılığın ve bu teorinin anarşiye bakışının seçilmesinin başat sebebi de budur. Aşağıda ilk olarak anarşinin kelime kökeni ve uluslararası ilişkiler literatüründe ne anlam ifade ettiğine ve önemine değinilecektir. Ardından realist ve liberal düşüncenin anarşiye bakışları anlatılacaktır. Bunu yapmaktaki amaç, sosyal inşacı teorinin anarşiye getirdiği farklılığın temelde ne olduğunu daha iyi bir biçimde gösterebilmektir. Nitekim bu başlığın son kısmında da anarşinin sosyal inşacı teoride ne ifade ettiği incelenecektir.

Anarşi kavramı kelime anlamıyla “lidersiz”, “önder olmayan” anlamlarına gelmektedir. “an” öncül eki “-siz, -siz” yoksunluk anlamında olup, peşine gelen “arkh” takısı ise “liderliği almak”, “öncü olmak”, “yönetim, iktidar” anlamlarına gelir. Antik Yunan’da bu

⁴² Reus-Smit, “Konstruktivizm”, s.304.

birleşik kavram “liderin yokluğu” durumlarında kullanılırdı.⁴³ Günümüzde ise anarşinin yöneticinin olmaması şeklinde kullanımı olmakla birlikte, daha çok liderin yokluğu durumunda ortaya çıkan “kargaşa” şeklinde tanımlandığını söyleyebiliriz. Uluslararası ilişkiler disiplininde ise anarşinin iç politikadan farklı olarak uluslararası politikada devletlerin davranışlarını kontrol edecek, sınırlandıracak ve gerekirse cezalandıracak üst bir otoritenin olmaması ve bu durumun yol açtığı sorunlar şeklinde tanımlandığını söyleyememek mümkündür.

Anarşi terimi uluslararası ilişkiler literatüründe oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Hem uluslararası ilişkilerin tarihini açıklamada hem de uluslararası sistemin yapısını betimlemedeki başarısı nedeniyle mevcut uluslararası ilişkiler teorileri anarşi kavramı etrafında şekillenmiştir. Birçok teorisyen anarşi kavramının önemine “uluslararası ilişkilerin en temel söylemi”, “uluslararası siyasetin belirleyici özelliği”, “uluslararası ilişkiler disiplini anarşi söylemi tarafından şekillendirilmiştir”, “uluslararası yaşamın en temel gerçeği ve uluslararası ilişkiler hakkında teori üretmenin başlangıç noktası” gibi ifadelerle vurgu yapmıştır.⁴⁴ Disiplinde devletler arasındaki ilişkilerin anarşik olduğuna ve bunun dünya siyasetinin en önemli ve kalıcı özelliklerinden birini teşkil ettiğine dair geniş bir ittifak söz konusudur.⁴⁵

Anarşi kavramının uluslararası ilişkiler literatürüne etkin bir şekilde Realist teorisyen Kenneth Waltz’la birlikte girdiği söylenebilir. Özellikle 1979 yılında yayımladığı *Theory of International Politics* adlı kitabında anarşinin uluslararası sistemdeki devlet davranışları üzerindeki etkisini incelemesi literatüre büyük bir katkı yapmış ve temel bir dönüşüm başlatmıştır. Anarşi kavramı Waltz tarafından devletlerin davranışlarını belirleyen en önemli unsurlardan biri olarak ortaya atılmıştır. Bu tanımlamaya gelen itirazlar ve destekler ile birlikte anarşi kavramı, anarşinin nedenleri ve çıktıları üzerine tartışmalar çoğalmıştır.⁴⁶ Waltz ayrıca bu çalışmasıyla klasik realizme yeni bir bakış açısı

⁴³ <https://www.dictionary.com/browse/anarchy>, Erişim Tarihi: 30.06.2022; <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/+ar%C5%9Fi>, Erişim Tarihi: 07.12.2022; Gökhan Uğur, “Dünden Bugüne Anarşizm ve Anarşizmin Çözmesi Gereken Sorunlar”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, (2010), s.137. ss. 133-158.

⁴⁴ Faruk Yalvaç, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 8, Sayı: 29, (Bahar 2011), s.72. ss.71-99.

⁴⁵ Jack Donnelly, “The discourse of anarchy in IR”, *International Theory*, Cambridge University Press, Vol: 7, No:3, (2015), p.393.

⁴⁶ Öyle ki Donnelly, anarşi kavramının 1979 yılında *Theory of International Politics* kitabının basımına kadar olan uluslararası ilişkiler metinlerinde kullanımı ile 1979 yılından sonra uluslararası ilişkiler metinlerinde kullanım adedini ve anarşinin uluslararası ilişkilere etkilerini inceleyen eserlerin sayısını araştırmıştır. Yaptığı araştırmaya göre hem “anarşi” kavramının kullanımında hem de anarşinin etkilerine dair yapılan çalışmaların sayısında 1979 yılı sonrasında

getirerek yapısal realizm (neo-realizm) olarak adlandırılan görüşü ortaya çıkarmıştır. Hobbes ve Morgenthau'dan yola çıkarak devletlerin güç mücadelesine girişmesinin nedenini insan doğasında arayan klasik realistlerden farklı biçimde güç mücadelesinin sebebini uluslararası sistemin anarşik yapısına bağlamıştır. Kendi ifadesiyle Realizm düşünce, Neorealizm ise teoridir.⁴⁷

Yapısalcı bu bakış açısına göre güç mücadelesi ve savaşlar onları engelleyebilecek bir şey olmadığı için vuku bulmaktadır. Yani uluslararası sistemin anarşik yapısının değişmesi mümkün olmadığından devletlerin savaş hali durumu da değişmeyecektir. Dolayısıyla devletler kendilerini en kötü senaryoya göre hazırlamalı ve daima tetikte olmalıdır. Bencil olan ve anarşik yapıdan dolayı daima tetikte olmak zorunda olan devletler güçlerini maksimize ederek güvenlik arayışı içinde olurlar.⁴⁸ Yani devletler kendileri istedikleri için değil yapının dayatmasıyla böyle davranmaktadırlar.⁴⁹ Dolayısıyla Neorealizmin sistem içinde varlıkları sürekli tehdit altındaymış gibi davranan devletlerin olduğu düşüncesi hem inşacıların öngördüğü kolektif kimlik inşasını hem de neoliberallerin tahayyül ettiği karşılıklı bağımlılık durumunun gerçekleşmesine mani olan bir unsur olmaktadır.

Özetle realistlerin anarşi konusundaki temel argümanı, anarşi nedeniyle devletler arasında güç mücadelesinin kaçınılmaz olmasından ve bunun sürekli çatışmacı bir uluslararası ortam yaratmasından dolayı anarşinin devletler arasında işbirliğini engellediğidir. Ayrıca devletlerin güvenilirmez oluşu nedeniyle işbirliği yapma girişimleri risklidir. Çünkü kendi çıkarlarını maksimize etmeye odaklanan devletlerin ne zaman ne yapacağını tahmin etmek mümkün değildir. Devletlerin bu şekilde güvensiz bir ortamda olmasının sebebi ise uluslararası sistemin anarşik doğasıdır.

Neoliberaler ise neorealistler gibi bencil ve rekabetçi olabileceğini kabul etmekle birlikte rasyonel davranış gereği insanın ahlaki iyiliğine olan inançlarını ön plana çıkarırlar.

ciddi bir artış yaşanmıştır. Donnelly bu araştırma ile anarşinin Waltz öncesi uluslararası ilişkiler çalışmalarında analitik olarak merkezi bir kavram olmadığı sonucuna vardığını belirtiyor. Waltz'un tanımlamasının ardından yazılan birçok uluslararası ilişkiler eserinde anarşi kavramı araştırmaların analitik merkezini oluşturarak ya eleştirilmiş ya da destek görmüştür. 1979 yılından önceki çalışmalarda hangi eserde kaç defa anarşi kelimesinin geçtiğine dair detaylı bilgiler için bahsedilen araştırmayı inceleyebilirsiniz. Jack Donnelly, "The discourse of anarchy in IR", **International Theory**, Cambridge University Press, Vol: 7, No:3, (2015), pp.393-425.

⁴⁷ Kenneth Waltz, "Realist Thought and Neo-Realist Theory" **Journal of International Affairs**, 1990, Vol:44, No:1, pp.21-37.

⁴⁸ Joseph Grieco, "Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", **International Organization**, Volume 42, No, 3, pp.485-507.

⁴⁹ Kenneth N. Waltz, **Uluslararası Politika Teorisi**, Osman S. Binatlı (Çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2015.

Rasyonel mantıkla hareket eden insanın hayatta kalabilmek ve daha iyi standartlarda bir yaşam sürebilmesi için işbirliğine ihtiyaç duymasını küresel siyasete uygulayarak devletlerin de işbirliği yapmaları gerektiğini belirtir. Bu açıdan, realizme nazaran küresel siyasete daha iyimser bir bakış açısı sunar. Liberal düşüncenin en önemli temsilcilerinden olan Immanuel Kant evrensel ve ebedi barışın mümkün olduğuna inanır.⁵⁰ Liberallerin küresel siyaset anlayışına göre insanlar rasyonel ve ahlaklı yaratıklardır. Rasyonel insanın öncülüğünde tarih, uluslararası işbirliğinin ve daimi barış olasılığının arttığı, ilerlemeci bir süreçtir. Ülkeler arasında giderek artan karşılıklı ekonomik bağımlılık ve ticaret ortamı devletler arasında savaş çıkması olasılığını azaltır. Ekonomik kazançların yanında uluslararası hukuk sayesinde de devletler arasındaki davranışların kurallar tarafından düzenlenmesinin teşvik edilmesi daimi barışa katkı sunan bir diğer gelişmedir. Liberal görüşe göre devletlerin savaş yerine barışı tercih etmesinin bir diğer gerekçesi de demokratik bir rejime sahip olmalarıdır. Demokratik barış teorisi olarak da adlandırılan bu düşünceye göre demokrasi barışçıl bir sistemdir ve demokratik devletlerin birbirleri ile savaşma olasılığı çok azdır.⁵¹

Liberalizmin uluslararası sistem ve devlet davranışlarına dair fazla iyimser bu görüşleri II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra büyük eleştirilere maruz kalmıştı. Bu eleştirilerden yola çıkarak liberal teoriye farklı bir bakış açısı getiren neoliballer de tıpkı neorealistler gibi uluslararası sistemin anarşik yapıda olduğunu kabul etmektedir. Hatta devleti rasyonel ve bütüncül bir aktör olarak kabul etme konusunda da uzlaşırlar. Fakat neoliballerin neorealistlerden ayrıldığı nokta rasyonel olanın savaş değil işbirliği olduğu, dolayısıyla devletlerin savaş değil işbirliği için çabalamaları gerektiğini iddia etmeleridir.⁵² Robert O. Keohane'ye göre devletler hedeflerini ve tercihlerini politik koordinasyon süreci aracılığıyla birbirleri ile uyumlu hale getirdiklerinde işbirliğinden söz edilebilir. Burada işbirliğinden kasıt uyumsuzlukların tamamen sona ermesi durumu değil, olası bir anlaşmazlık ve çatışma halinde sorunun savaş değil diyalog ve diplomasi gibi araçlarla çözülmesi çabasıdır. Keohane'ye göre zaten bir işbirliğinden söz edebilmek için ortada çatışma ihtimalinin olması gerekir. Zira işbirliğinin kendisi çatışma

⁵⁰ Heywood, Küresel Siyaset, s.42.

⁵¹ İnät ve Balcı, "Dış Politika: Teorik Perspektifler", s.254.

⁵² Robert O.Keohane, "Governance in a Partially Globalized World", içinde R. O. Keohane (Ed.), **Power and Governance in a Partially Globalized World** (pp. 245-271), Routledge, 2002.

ihtimallerini ortadan kaldırmak için vardır.⁵³ Anarşi durumunda devletler arasındaki işbirliğine engel olan temel unsur ülkeler arasındaki güvensizlik olarak görünmektedir. Bu nedenle devletler arasında işbirliğini sağlayacak ve güvensizlik ortamını ortadan kaldıracak en önemli unsurlardan biri uluslararası kurumlar olarak ön plana çıkmaktadır.⁵⁴ Devletler bu tarz kurum ve örgütleri ortak çıkarlar altında buluşmak ve işbirliğine giden sürecin önünü açmak için oluştururlar. Devletleri ortak fayda için örgütler altında bir araya getiren bu durum anarşinin etkisini azaltarak devletler arasındaki belirsizlikleri ortadan kaldırır ve işbirliği imkan dahiline girer.⁵⁵

Yukarıda örnekleri verilen neorealist ve neoliberal teoriler başta olmak üzere birçok teori uluslararası sistemin anarşik bir yapıda olduğunu kabul etmekle birlikte anarşinin ne tür sonuçlar doğurduğu ve devlet davranışlarını nasıl etkilediği noktasında farklılaşmaktadırlar. Söz konusu teorilerin temel ve hayati öneme sahip olarak kabul ettikleri anarşi, ittifaklar, güçler dengesi, ulusal çıkarlar, tehdit, güvenlik ikilemi, uluslararası örgütler, çokuluslu şirketler, karşılıklı bağımlılık vb. gibi kavramlar inşacılar göre de önemlidir. Fakat bu kavramların hepsi sosyal olarak inşa edildiklerinden sabit değildir ve değişken kavramlardır. Wendt'in deyimiyle "anarşi devletler tarafından yapılan bir şeydir."⁵⁶ Anarşi doğal olarak meydana gelen ve değişmez bir gerçeklik değildir. Yani anarşiyi meydana getiren unsurun devlet davranışları olması nedeniyle, önceden var olmuş ve devletlerin ona göre davranmak zorunda olduğu sabit bir anarşik sistemden söz edilemez. Yine Wendt'in ifadesiyle "anarşi kendi kendini gerçekleştiren bir kehanettir."⁵⁷

Bununla birlikte inşacılar anarşinin uluslararası ilişkiler alanında ifade ettiği anlam konusunda neoliberal ve neorealist düşünce ile aynı görüştedir. Yani inşacılar göre de merkezi otoritenin olmaması uluslararası sistemi anarşik bir yapıya büründürmüştür. Fakat diğer düşüncelerden ayrıldığı nokta şudur; anarşik yapı tek bir parça değildir, farklı anarşi kültürleri vardır ve bu durum hem uluslararası sistem içindeki aktörlerin birbirlerine olan yaklaşımlarını inşa eder hem de devletlerin birbirleri ile olan

⁵³ Robert O. Keohane, **After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy**, New Jersey: Princeton University Press, 1984, s.51-54.

⁵⁴ Barnett, "Sosyal Konstruktivizm", s.261.

⁵⁵ Keohane, *After Hegemony...*, 1984, s.61-62.

⁵⁶ Alexander Wendt, "Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics", **International Organization**, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 391-425.

⁵⁷ Alexander Wendt, "Constructing International Politics", **International Security**, Summer, 1995, Vol. 20, No. 1, pp. 71-81. s.77

etkileşimleri aralarındaki anarşinin yapısını belirler. Zira devletler eyleme geçmeden önce birbirlerinin kimliklerini, davranışlarını vb. hesaba katarlar ve “ben” ile “ötekinin” doğalarına ve rollerine uygun bir etkileşim sürecini başlatırlar.⁵⁸ Bu durum inşacılar ile neorealist ve neoliberallerin ayrıştıkları noktalardan biridir. Çünkü anarşi bu teorilerde verili olarak ele alındığından ve devlet davranışları anarşik yapıya göre şekillendiğinden devletlerin kimlikleri ve çıkarları da verili olarak ele alınır.⁵⁹ Dolayısıyla da bir devletin diğerine karşı davranış ve tutumunda ne kendi kimliğinin ne de ötekinin kimliğinin bir önemi vardır.

Anarşinin sosyal yapısının önemine vurgu yapan İnşacılığa göre, anarşi tek başına hiçbir şeyin yapısal nedeni olamaz. Oysa Neorealizme göre anarşi tek başına güvensizliğin ve bilinemezliğin kaynağı olduğundan devletlerin nasıl davranması gerektiği bellidir. Wendt’e göre bu durum Neorealistlerin fazladan ve doğaçlama bir şekilde varsayımlar yapması sonucunu doğurur.⁶⁰ Wendt’in görüşüne göre dünya siyaseti hakkında önemli şeyler söylemek istiyorsak neorealistler gibi maddi yapıya odaklanmak yerine aktörler tarafından inşa edilen fikir ve çıkarlara odaklanmak gerekir. Ardından hangi devletin kaç tane silahı olduğu konusunda endişe edebiliriz.⁶¹ Nitekim ABD-İngiltere-Kuzey Kore örneğinde olduğu gibi dostumuzun sahip olduğu silahlar bizde endişe uyandırmaz ve o devletle sırf sahip olduğu silah sayısı ve kapasitesi yüzünden düşman olmamız gerekmez. Ya da Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak için İran’ın askeri güç kapasitesi bir tehdit kaynağı iken 2003 sonrası Irak’taki iktidar için İran yönetiminin sahip olduğu askeri güç bir endişe kaynağı olmamaktadır.

Bütün bunlar dikkate alındığında devletler arasındaki savaşları uluslararası yapının anarşik doğasına indirgemek sorunlu durmaktadır. Bu mantıktan yola çıkıldığında devlet içi siyasette anarşik bir sistem olmamasına ve cezalandırıcı üst bir otoritenin (Hobbes’un ifadesiyle Leviathan’ın) varlığına rağmen zaman zaman devlet içinde iç savaşlar yaşanabilmektedir. Nasıl ki Leviathan varlığına rağmen iç savaşlar yaşanabiliyorsa üst otoritenin olmadığı anarşik bir ortamda işbirliği sağlanması da pekâlâ mümkün olabilir.

⁵⁸ Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.249.

⁵⁹ Reus-Smit, “Konstruktivizm”, s.284.

⁶⁰ Wendt, “Constructing International Politics”, 77-78.

⁶¹ Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.317.

1.3. Wendtçi Sosyal İnşacılıkta Anarşi Kültürü

Yukarıda belirtildiği üzere anarşi kavramına neorealist ve neoliberallerden farklı bir boyut getiren en önemli isimlerden biri Wendt'tir. Bu başlık altında Wendt'in anarşiyi nasıl tanımlandığı ve bu tanımın devletler arası ilişkileri analiz etmede ne gibi katkılarda bulunduğu incelenecektir. Ardından uluslararası yapıda makro düzeyde Hobbesçu, Kantçı ve Lockeçu olarak adlandırdığı en az üç anarşik yapının tanımları alt başlıklar altında ele alınacaktır.

Wendt, Neorealizm'in yapı ve anarşi tanımlaması ile Neoliberalizm'in uluslararası işbirliği kavramları çevresinde kendi görüşünün sınırlarını belirler. Böylece iki hâkim teorinin eksiklerini ortaya koyarak uluslararası sistemi daha iyi açıklamayı hedefler.⁶² Wendt de devletleri uluslararası sistemin temel aktörleri olarak kabul etmekte fakat devletlerin çıkarlarının kalıcı olmadığını, zamanla değişebileceğini ifade etmektedir. Çünkü devletlerin yapıları sadece fiziksel güçlerden değil fikirlerden de oluşur. Dolayısıyla fikirler değiştiğinde buna bağlı olarak çıkarlar da değişebilir. Böylece devletler bahsedilen bu etkileşim süreçleri sonunda işbirliğine, rekabete ya da çatışmaya yönelebilirler. Sürekli düşman ya da dost olarak kalmalarına gerek yoktur. Örneğin AB içerisindeki birçok ülke eski düşmanlarken şimdi işbirliği yapmayı öğrenmiş dostlardır.⁶³ Nihayetinde fikirlerin dağılımındaki farklılıklarla birlikte anarşik yapı da değişkenlik gösterebilmektedir.

Tüm bu söylenenler anarşik sistemlerin bir yapısı ya da mantığı olmadığı anlamına gelmez. Anarşinin yapısı maddi kapasitelerden çok kültürel ve fikri yapılara bağlıdır.⁶⁴ Yani belirtilen temel argüman şudur: Neorealistlerin ileri sürdüğü gibi askeri rekabet üretilen, güç dengesi peşinde koşulan, kendi başının çaresine bakmak zorunda olunan ve savaş üretmeye meyilli tek bir anarşik düzen mantığı yoktur. Wendt'e göre anarşi kavramı bir varoluşa (düşmanlık üreten sisteme) değil, olmayışa (kuralsızlığa) işaret eder; "ne olduğunu" değil "ne olmadığını" tanımlar. Anarşi, içine ne koyarsak o yapının bileşeni olarak mantık kazanan bir araçtır. Dolayısıyla anarşiyi anlamını veren içinde yaşayan aktörler ve onların ilişki yapılarıdır.⁶⁵

⁶² Küçük, "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık", s.358.

⁶³ Fierke, "İnşacılık", s.204.

⁶⁴ Barnett, "Sosyal Konstruktivizm", s.265.

⁶⁵ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.308.

Devletlerin birbirlerine yaptıkları, karşılıklılık mantığıyla, içinde bulundukları sosyal yapıyı etkiler. Aktörlerin militarize olmaları, diğerlerinin tehdit algılamasına ve kendilerini silahlandırmasına, böylece güvenlik ikilemlerini ortaya çıkarmasına sebep olan bir unsurdur. Örneğin, İran'da 1979 devriminin ardından Humeyni yönetiminin Saddam Hüseyin ve Baas rejimi aleyhindeki sert söylemleri Saddam'ın tehdit algılamasına sebep olmuş ve sonucunda savaş yaşanmıştır. Ancak SSCB'nin 1980'lerin sonlarında ABD'ye veya Irak'ın 2003 sonrasında İran'a yaptığı gibi bir devletin karşı tarafa güvence verici politikalara girmesi paylaşılan bilginin yapısı üzerinde farklı bir etki doğurur ve devletler birbirlerini saldırgan bir tehdit olarak görmekten vazgeçer. Devletler arasındaki geçmiş etkileşimler, statükocu devletlerin kırılgan olduğu bir yapı meydana getirdiyse, revizyonistler başarılı olur ve sistemin, güçlü olanın hüküm sürdüğü Hobbesçu bir dünyaya dönüşme ihtimali artar. Buna karşılık, geçmiş etkileşimler, statükocu devletlerin birbirine güvendiği ve birbirleriyle özdeşleştiği bir yapı yarattıysa, saldırgan devletlerin toplu güvenlik tepkileriyle (Körfez Savaşı'nda Irak'a verilen tepki gibi) karşılaşma olasılığı daha yüksektir. Bu açıdan tarih ve geçmiş etkileşimler önemlidir. İnşacıların bakış açısıyla söylemek gerekirse güvenlik ikilemleri Tanrı'nın eylemleri değildir, ikilemler karşılıklı etkileşimlerin sonucudur.

Wendt, Mearsheimer'ın, anarşide devletlerin diğerlerinin saldırmayacağından yüzde yüz emin olamayacağı düşüncesine şu ifadelerle karşı çıkar:

“Toplum içinde bile, sınıfa güvenle yürüyerek gideceğimden emin olamıyorum. Toplum içinde ya da devletler arasında hayatta hiçbir garanti yoktur, ancak anarşide savaşın mümkün olması, Kenneth Waltz'un *Man, State and War* adlı kitabında öne sürdüğü şekilde “her an gerçekleşebilir” anlamına gelmez.”⁶⁶

Wendt, çok kısaca ifade etmek gerekirse; anarşinin farklı rol ilişkilerine (Düşman, Rakip, Dost) dayanan makro düzeyde en az üç tür yapısı (kültürü) olduğunu savunur. Devletlerin birbirlerine düşman olduğu yapıyı Hobbesçu, rakip oldukları yapıyı Lockeçu, dost oldukları yapıyı ise Kantçı anarşi kültürü olarak niteler. Bu siyasal kültürleri bir uluslararası sistemin yapısı hakkındaki içeriğe, güce ve çıkarlara anlam kazandıran ve önemli şeyleri açıklamak adına bilmeye en fazla gereksinim duyulan en temel veriler

⁶⁶ Wendt, “Constructing International Politics”, s.77

olarak tanımlar.⁶⁷ Bu argüman, insanların diğer insanlara karşı, kişinin onlar için “sahip olduğu anlamlar” temelinde hareket ettiğini savunan İnşacılığın en merkezi özelliklerinden biri üzerine kuruludur. Bu, devletlerin düşmanlara karşı dostlarına davrandıklarından farklı davrandıkları anlamına gelir çünkü düşmanlar tehdit ediciyken dostlar tehdit edici değildir. Bunun anlamı, devletlerin aralarındaki anarşiyi kendi belirleyebildikleri gibi aynı zamanda sistemsal ve yapısal düzeyde de anarşi kültürlerinin değişebilir olmasıdır.⁶⁸

Hobbesçu, Lockeçu ve Kantçı rolden hangisi sisteme hakimse anarşik sistemlerin yapısı ve eğilimleri ona göre değişkenlik gösterir. Devletler de hakim hale gelen bu rolü kimlik ve çıkarlarında içselleştirmek için baskı altına girerler.⁶⁹ Düşmanların duruşu birbirlerine yönelik şiddette sınır tanımayan ve hasımlarını tehdit etmek olabilirken, rakiplerin duruşu birbirlerini öldürmekten kaçınan fakat çıkarlarını artırmak için yeri geldiğinde sınırlı şiddet kullanabilen ve dostların duruşu ise aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için şiddet kullanmayan ve güvenlik tehditlerine karşı bir ekip olarak çalışan müttefikler olabilir.⁷⁰ Wendt’in tanımladığı Hobbesçu, Lockeçu ve Kantçı kültürlerden her biri aktörlerin etkileşimleri sırasında hayat bulan “zorlama/zorlanma”, “çıkarına olma” ve “meşru bulma” olarak üç çeşit kültürel içselleştirme derecesine sahiptir. Bu içselleştirme derecelerinin detayları her anarşi kültürü başlığı altında incelenecektir. Bir devletin anarşik düzende bu aşamaların hepsini birden yaşaması zorunlu değildir. Sadece birini veya ikisini de yaşayabilir. Anarşinin her mantığı çoklu bir şekilde de gerçekleşebilir. Devletlerin baskı ile bir kültüre uymaya zorlanmasını ifade eden ilk düzey, ihlaller için ceza olarak güç kullanma tehdidi nedeniyle yerleşik normların takip edilmesini sağlar. Bu, en istikrarsız süreç iken devletin mevcut kültürü meşru kabul etmesi ile gerçekleşen süreç en istikrarlısıdır.⁷¹

⁶⁷ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.306-309.

⁶⁸ Trine Flockhart, “Constructivism and foreign policy”, **Foreign Policy Theories, Actors, Cases** (içinde), Third Edition, Steve Smith-Amelia Hadfield-Tim Dunne (Ed.), Oxford University Press: Oxford, 2016, ss.79-95. S.82

⁶⁹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.320.

⁷⁰ Barnett, “Sosyal Konstruktivizm”, s.265; Bu tip sistemsal sınıflandırma yapan tek düşünür Wendt değildir. Martin Wight ve Hedley Bull da anarşi üzerine çalışmalar yaparken benzer sınıflandırmalardan yararlanmışlardır. Örneğin, Martin Wight uluslararası ilişkiler hakkındaki düşüncelerin çoğunu Rasyonalist (Grotiusçu), Realist (Makyavelci) ve Devrimci (Kantçı) olarak üç başlık altına toplarken, Hedley Bull ise gerçek dünya yapılarını açıklamak için kullandığı “sistem” ve “toplum” kavramlarına işaret ederek Grotiusçu yada Lockeçu olabilecek bir “Anarşik Toplum”dan bahseder. Bkz; Martin Wight, **International Theory: The Three Traditions**, Gabriele Wight, & Brian Porter (Ed.), Leicester: Leicester University Press for the Royal Institute of International Affairs, New York: Holmes & Meier, 1992; Hedley Bull, **The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics**, 3rd Edition, New York: Palgrave Macmillan, 2002.

⁷¹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.314.

Kültürel İçselleştirme Derecesi	3.	Tamamen içselleştirerek meşrulaştırma		
	2.	Çıkarına olduğu için kabullenme		
	1.	Zorla(n)ma		
		Hobbesçu	Lockeçu	Kantçı
Toplum Derecesi (İşbirliği)				

Tablo 2: Uluslararası Anarşi Kültürünün Gerçekleşme Dereceleri

1.3.1. Hobbesçu Anarşi Kültürü

17. yy filozoflarından Thomas Hobbes'un insan doğası hakkındaki düşünceleri Realist uluslararası ilişkiler teorisinin oluşmasına önemli katkıda bulunmuştur. En meşhur ifadelerinden olan “insan insanın kurdudur” ve “herkesin herkesle savaşı” ifadeleri realistlerin anarşik uluslararası sistem tanımlamasına temel oluşturmuştur.⁷² Hobbes'a göre insanlar sonsuz bir arzuya ve sınırsız tutkulara sahiptir. Bu da onları devamlı bir güç mücadelesine iter. Hobbes'un bakış açısına göre insanların birbirlerini yok etme isteği ve savaşma arzularının nedeni, onların doğasında ve davranışlarında yatar.⁷³ İktidar sahipleri, devletlerarası savaşları iktidarlarını pekiştirmek için bir araç olarak kullanmaktadır çünkü savaşlar sayesinde kendilerini iç politikada daha güçlü ve elde edilecek ganimetler sayesinde de daha zengin yapma olasılıkları vardır. İnsanın bu bencilliği devletlerin bencilliği ile özdeşleşmiştir. Hobbes'a göre tüm insanlar bencildir ve bireysel çıkarını ön planda tutar, kimse kendine görece az fayda sağlayacak ortak kazanımlarla ilgilenmez.⁷⁴ “Doğa hali” olarak tanımladığı bu güvensizlik ortamından insanlar ancak “Toplum Sözleşmesini” kabullenip “toplum haline” geçerek ve

⁷² Hedley Bull, “Hobbes and the International Anarchy”, Social Research, WINTER 1981, Vol. 48, No. 4, **Politics: The Work of Hans Morgenthau** (WINTER 1981), pp. 717-738. P.717.

⁷³ Johan Tralau “Thomas Hobbes, Carl Schmitt, and three conceptions of politics”, **Critical Review of International Social and Political Philosophy**, 13:2-3, (2010), p.264

⁷⁴ Faruk yalvaç, “Rousseau'nun Savaş ve Barış Kuramı: Adalet Olarak Barış”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 4, Sayı 14 (Yaz 2007), s. 121-160. S.128-129.

özgürlüklerinin kısıtlanmasını kabul edip egemenliklerini üst bir otoriteye (Leviathan) devrederek kurtulabilirler.⁷⁵

Wendt de realistlerin Hobbes'tan yola çıkarak benimsediği böyle bir uluslararası yapıyı Hobbesçu anarşi kültürü olarak tanımlamaktadır. Wendt'in Hobbesçu kültürü kısaca düşmanlık kavramı üzerinden tanımladığı yukarıda ifade edilmişti. Detaylara girilecek olursa Wendt düşmanlığı; “ötekinin benlik hakkını elinden almak ve onu yok etmek amacıyla onun egemenliğine ve varlığına saygı duymadan şiddet uygulanması” şeklinde tanımlamaktadır.⁷⁶ Düşman devlet öteki devletin özgür bir özne olarak varlığını tanımaz ve ötekinin varlığını değiştirmeye çalışır. Düşman kimliğine sahip aktörler karşıdaki devletin saldırganca niyetlere sahip olduğuna ve kendisine uygulayacağı şiddette bir sınır tanımayacağına inanırlar.⁷⁷ Tam anlamıyla yok olmaktan korkan devletler de ona göre pozisyon alırlar. Hobbesçu anarşi kültürü altındaki savaş durumu Wendt'in iddiasına göre insan doğası veya uluslararası sistemin anarşik doğası tarafından değil, ortak fikirler tarafından oluşturulmuştur.⁷⁸

Literatürde genellikle “düşman” kavramı şiddet uygulayan hasım devleti tanımlamak için dar anlamda kullanılır. Örneğin “İran ile Irak 1980-1988 yılları arasındaki savaşta düşmanlardı” ifadesinde olduğu gibi. Wendt ise Hobbesçu ve Lockeçu anarşiyi birbirinden ayırmak için düşman tanımının daha açık ve net hale getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. İki kültür arasındaki ayrım “öteki” devletin niyetlerinden algılanan kapsam ile alakalıdır.⁷⁹ Tamamen öldürmek veya köleleştirmek amacıyla saldırmak ile sadece dövmek veya gasp etmek amacıyla saldırmak arasındaki fark gibi. İlk kısımdaki gibi karşıdaki hayattı ve özgürlüğünü sona erdirici şekildeki düşmanlık Hobbesçu anarşi kültürüne ait bir düşmanlık iken, karşıdaki varlığına ve egemenliğine saygı duyarak kendi kapasitesini ve mülkünü genişletmek adına yapılan düşmanlık, diğer bir deyişle rakip olmak Lockeçu anarşi kültürüne aittir. Yani iki kültürde de saldırganca

⁷⁵ Bilgehan Emeklier, “Thomas Hobbes ve John Locke'un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 13, (Mayıs 2011), s. 105-108.

⁷⁶ Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.321-322.

⁷⁷ Yuliya Senyuk, “The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process”, **European Political and Law Discourse**, Volume 5, Issue 1, 2018, ss.55-60. S.55

⁷⁸ Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.321.

⁷⁹ Yuliya Senyuk, “The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process”, s.56.

niyetlere sahip “ötekiler” vardır fakat düşmanların niyetleri sınırsız iken rakiplerin niyetleri sınırlıdır.⁸⁰

Wendt, öteki devleti düşman olarak görmenin dış politika davranışını şekillendiren dört sonucu olduğunu belirtir: 1- Devletler düşmanlarını yıkmaya veya işgal etmeye çalışırlar. 2- Karar alıcılar kendilerini en kötü senaryoya göre hazırlarlar. Bu da düşman tarafından atılacak muhtemel bir işbirliği adımına sıcak yaklaşmayı zorlaştırır. 3- Askeri kabiliyetleri güçlendirmek en önemli hedef olarak görülmektedir. Düşmanın saldırgan niyetli olduğu “bilindiği” için saldıracağı tahmin edilmektedir. Statükocu devletler bile bu ortamda “barış istiyorsan savaşa hazırlıklı ol” ilkesi ile hareket eder. 4- Düşman devletler şiddetlerinde hiçbir sınır tanımazlar. Eğer devletlerin er yada geç savaşıacağı durum ortaya çıkmışsa birisi önce davranıp önleyici saldırı dahi yapabilir. Kısacası bir düşmanla savaşan devletlerin yapması gereken kazanmak için her şeyin mübâh olarak görüldüğü güç siyasetine dâhil olmaktır.⁸¹

Her anarşik sistemin kendi içerisinde bir mantığı olduğunu ifade eden Wendt, Hobbesçu anarşinin de mantığını “herkesin herkesle savaşı” şeklinde özetler. Bu anarşi kültüründeki belirsizlik ortamında hiçbir aktör birbirine güvenemez, herkes kendi başının çaresine bakar (self-help) ve “öldür veya öldürül” (kill or be killed) ilkesi uyarınca hareket eder. Bu sistemde devletler hayatta kalabilmek için askeri güçlerini maksimum düzeyde tutmalıdır. Askeri gücünü artıran bir devlet diğer devletler için tehdit unsuru haline geldiğinden diğer devletler de askeri güçlerini artırır. Böylece güvenlik ikilemi denen durum oluşur. Güvenlik ikilemini oluşturan şey aslında silahların niceliği veya niteliği değil ona sahip olan aktörlerin niyetlerinin ne olduğunun bilinemez olmasıdır.⁸²

Bu güvenlik ikilemi döngüsü Wendt’in Hobbesçu anarşi tanımına göre bazı eğilimler meydana getirir. Birincisi; sınırsız bir sürece yayılan savaş durumudur. Bu durum devletlerin sürekli biçimde savaş halinde olduklarını ifade etmez. Fakat devletler birbirlerini Hobbesçu anarşi mantığına dayalı şekilde betimledikleri müddetçe savaş her an gerçekleşebilecek kaçınılmaz bir olgu haline gelir. İkincisi; askeri açıdan yetersiz olan devletlerin yok olmasıdır. Yani bu anarşik mantıkta zayıf olan devletler bir şekilde (işgal, ilhak, yıkılma vb.) devre dışı bırakılır. Üçüncüsü; bu sistemde tüm devletler mücadele

⁸⁰ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.322.

⁸¹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.323-324.

⁸² Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.327.

alanına çekilme niyeti taşıdığından bağlantısız ve tarafsız devlet olarak kalmak neredeyse imkansızdır. Wendt'e göre Hobbesçu anarşik düzen dünya siyasetindeki geçmiş yaklaşık 5000 yılın büyük çoğunluğunda hakim olmuştur.⁸³

Özet olarak ifade etmek gerekirse Hobbesçu anarşi kültürünün dört özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Birincisi; devletler paylaşılan ortak fikirlere sahip değildirler ve her zaman düşmandırlar. İkincisi; statükoyu değiştirmeye çalışan revizyonist devletler düşmanlarını yok etmeye veya fethetmeye çalışırlar. Üçüncüsü; karar verme sürecinde devletler, gelecekteki en kötü duruma göre hazırlık yaparlar. Dördüncüsü; askeri güç kilit nokta olarak ele alınır.⁸⁴

Her anarşi mantığının kendi içerisinde üç seviyede içselleştirme derecesi olduğu yukarıda ifade edilmişti. Hobbesçu anarşi kültüründe birinci içselleştirme derecesinde “baskı veya zorla kabul ettirme” olarak adlandırılan bir durum vardır. Burada kastedilen devletlerin kendi rızası olmasa dahi bu anarşik mantığa göre hareket etmek zorunda kalmasıdır. Aktörler bu normlara ne kendi istekleri ile ne de çıkarına olduğunu düşündükleri için uyarlar. Örneğin aslında askeri anlamda güçlenmek istemeyen bir devlet sürekli olarak güçlenen bir devlet karşısında işgale uğramamak için zoraki şekilde askeri yatırımlar yapar. Bu durum bir taraftan devletlerin askeri güçlerini artırma nedenlerini meşrulaştırmalarına da yarar. Kısacası, birinci derece Hobbesçu durumda devlet davranışlarını yönlendiren, mevcut anarşi kültüründen çok devletlere uygulanan baskıdır. Örneğin, Fransız Devrimi ardından yaşanan Napolyon Savaşları ve Hitlerin yükselişi ardından yaşanan II. Dünya Savaşı, Avrupa'nın diğer devletlerini Hobbesçu normlara uymaya zorlayarak sınırsız bir saldırganlığa başvurmalarına yol açmıştır.⁸⁵

İkinci içselleştirme derecesi ise devletlerin Hobbesçu davranışları “çıkartına uygun olduğunu düşündüğü” için uygulamasıdır. Wendt, Hobbesçu sistemde zorlama ile çıkar için hareket edişin ayrımını yapmanın zor olduğunu ifade eder. Birinci derece durumunda “aktörlerin böyle davranmaktan başka seçeneği yoktu” düşüncesi hakimken ikinci derece durumunda “menfaati gereği böyle davrandı” düşüncesi vardır. Yani eylem ne birisinin zorlaması ile ne de gerçekten içselleştirerek yapılmaktadır. Bu safhada aktörler kendi

⁸³ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.327-328.

⁸⁴ Zhan Mengshu, “A Brief Overview of Alexander Wendt's Constructivism”, **E-International Relations**, ISSN 2053-8626, 19 May 2020, A Brief Overview of Alexander Wendt's Constructivism (e-ir.info), Erişim Tarihi: 2 Kasım 2022

⁸⁵ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.333.

beklentileri ve hedefleri doğrultusunda davranışları için gerekçeler sunmaya başlarlar. Bu gerekçeler Hobbesçu kültürde “eğer X devletine saldırmamış olsaydık, onların bize saldıracağını herkes farkındaydı”, “eğer X devletini işgal ederek güçlenmeseydik, Y devleti bizi yok edecek şekilde zayıflatacaktı”, “bir devlet üstünlüğünü ancak savaşla kabul ettirir” gibi örneklerle ifade edilir.⁸⁶

Üçüncü ve son derecede ise devletler artık o anarşi mantığını özümseyerek ve içselleştirerek “meşru” olduğunu düşünürler ve ona uymayı istedikleri için uyarlar. Aktörler diğerlerinin beklentileri ile kendilerinininkini özdeşleştirerek kendilerinin bir parçasıymış gibi kabul ederler. Yani bir devlet artık o anarşi düzeni içerisinde zorla yada çıkarına olduğu için değil “öyle yapmasının doğru olduğuna inandığı” için hareket eder.⁸⁷ Bir devletin mevcut normu içselleştirmesi demek o normun gerektirdiklerini tamamıyla kabullenmesi anlamına gelmektedir. Bu da öteki devletin davranışları ve beklentileri ile kendilerinininkini özdeşleştirilmesi demektir. Bu içselleştirme derecesi mevcut kültürün hayat bulması anlamında en güçlü olanıdır. Üçüncü Derece Hobbesçu durumda “öteki”nin “ben”liği yok etmesinin meşru olduğuna inanılır.⁸⁸ Wendt, “devletlerin kendi mantıksal varlıklarının temelini yıkılmasının meşru olarak görüldüğü bir kültürde ne gibi çıkarları olabilir?” sorusunu sorarak aktörlerin yok olma durumunu içselleştirmesini ve buna gerçekten inanarak hareket etmelerini beklemenin mantıklı bir tarafı olmadığını ifade eder.⁸⁹

1.3.2. Lockeçu Anarşi Kültürü

17’nci yüzyılda yaşamış önemli filozoflardan bir diğeri olan John Locke, Hobbes’un aksine insanın doğası gereği kötü ve saldırgan olduğunu kabul etmez. Ona göre insan zihni doğuştan boş bir levha gibidir. Edindiği tecrübelerle ve dışardan gelen etkilerle o levha dolar ve davranışları tecrübelerine göre belirlenir.⁹⁰ Locke bu ifadesiyle doğuştan bir takım bilgilere ve düşüncelere sahip olduğunu belirten akılcı filozoflara karşı çıkarak tüm bilgilerin deneyimlerle elde edildiğini iddia etmektedir.⁹¹ Locke’un bu

⁸⁶ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.335.

⁸⁷ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.336.

⁸⁸ Maysam Behraves, “The Thrust of Wendtian Constructivism”, **E-International Relations**, ISSN 2053-8626, 9 March 2011, s.4-5. The Thrust of Wendtian Constructivism (e-ir.info), Erişim Tarihi: 2 Kasım 2022.

⁸⁹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.336.

⁹⁰ Robert Duschinsky, “Tabula Rasa and Human Nature”, **Philosophy**, Volume 87, Issue 4, October 2012, p.515-516.

⁹¹ Hülya Yaldir, “Doğuştan Düşünceler Üzerine Rene Descartes, John Locke ve Gottfrjed Wilhelm Leibniz”, **Felsefe Dünyası**, Sayı 50, 2009, s.94.

düşüncesinin Wendt'in anarşinin temelinde boş bir kavram olduğu ve içeriğinin devlet davranışları ile belirlendiği iddiasıyla benzerliği dikkat çekmektedir. Bu görüşüyle insan doğasının özünde iyi olduğu ön kabulü ve insanların “doğa hali” durumunda başlangıçta bağımsız ve eşit bir şekilde doğdukları ve yaşadıkları inancına sahiptir.⁹² Locke bu düşüncesiyle insanların kimseye zarar vermeyen varlıklar olduğunu iddia etmez. Bu özgürlük ortamını bozacak insanlar şüphesiz vardır ve bu tip insanları yargılayacak ve cezalandıracak bir “akıl” veya “doğa yasası” mevcuttur. Bu cezalandırma sürecinin adil geçmesi için de siyasal bir otoriteye ihtiyaç olduğunu iddia eder. Bu yönüyle Hobbes ile benzerlik gösterse de Hobbes devletin güvenliğini öne çıkararak böyle bir otoriteye ihtiyaç duyarken Locke bireyin güvenliğini sağlamak amacındadır.⁹³ Locke'un insan doğası hakkındaki bu iyimserliği ve bireyin güvenliğini önceleme uluslararası ilişkilerin liberal teorisyenlerine dayanak noktası oluşturmuştur.

Wendt'e göre Lockeçu anarşi kültürü kısaca devletlerin “rekabet” ettikleri bir anarşik düzen öngörür. Başka bir deyişle “öldür veya öldürül” mantığından “yaşa ve yaşamasına izin ver” mantığına geçiş söz konusudur.⁹⁴ Uluslararası ilişkiler tarihinde yaşanan büyük savaşlar ve devletlerin ölüm oranları dikkate alındığında çoğunlukla öldür veya öldürül mantığı ile hareket edilen Hobbesçu kültürün hakim olduğu söylenebilir. Nitekim Realist görüş bu kültürün halen devam ettiğini iddia etmektedir. Wendt ise günümüzde artık Hobbesçu anarşi kültürünün yok olduğunu iddia ederek realistlerin varsaydığı dünyanın değiştiğini ifade eder.⁹⁵ Günümüzde devletler daha çok temeli rekabete dayanan “caydırıcılık kültürü” olarak da adlandırılabilir Lockeçu anarşi kültürü içerisinde hareket etmektedirler.⁹⁶

Wendt, Hobbesçu anarşi kültürünün Vestfalya sonrası başlayan düzenle uluslararası sistemde etkisini kaybetmeye başladığını iddia ediyor. Çünkü artık devletler büyük çoğunlukla “ölmemektedir”, büyük imparatorluklar savaşları “nadir” yaşanmaktadır ve topraksal sınırlar “katılmıştır”. Realistler ise bu görüşleri önemsiz bularak devletler arasında güç siyasetinin hala önemli olduğuna ve çıkan savaşlara odaklanarak “düşmanca” davranışların sürekliliğine dikkat çekerler. Lockeçu anarşide devletlerin

⁹² Emeklier, s. 114.

⁹³ Emeklier, s. 116-117.

⁹⁴ Behraves, “The Thrust of Wendtian Constructivism”, s.6.

⁹⁵ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.343.

⁹⁶ Yuliya Senyuk, “The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process”, s.55-56.

birbirlerini “öldürmeyip” yaşamalarına izin vermesi kıyasıya bir rekabete girişmeyecekleri anlamına gelmez. Bununla birlikte Lockeçu anarşiye geçiş dönemi bıçakla kesilmiş gibi birdenbire değil uzunca bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. 1648’den sonra büyük savaşlar muhakkak yaşanmış ve varlıkları sona eren devletler olmuştur. Fakat belirgin sınırlarına saygı duyulan devlet algısı yıllar içerisinde bir norm haline gelerek kabul görmüştür.⁹⁷

Rakip devletler de düşman devletler gibi birbirlerine karşı şiddetle ilgili algılar, temsiller, önyargılar ve fikirler oluşturabilir fakat rakipler düşmanlara göre daha az tehdit edicidir.⁹⁸ Rakipler birbirlerinin “egemenliklerini”, “yaşam ve özgürlüklerini” bir “hak” olarak kabul ediyormuş gibi davranırlar. Dolayısıyla rakip devletlerden birbirlerini işgal etmemeleri ve onlara hâkim olmaya çalışmamaları beklenmektedir. Bu durum savaşan devletlerin “öteki”nin toprağının bir kısmını ele geçiremeyeceği anlamına gelmektedir. Devleti “öldürmeyecek” şekilde bazı mülklerine belirli bir süre sahip olabilirler.⁹⁹

Zayıf devletler dahi egemenliklerini güçlü devletlere karşı (diğer devletler egemenliğini kabul ettiği, tanıdığı müddetçe) bir hak olarak kullanabilmektedir. Buna sebep olan şey “ben’in” belli güçlerini kullanabilmesinin “öteki” tarafından kabul edilmesi ve “ötekinin” kendini sınırlamasıdır. Uluslararası hukuk ve özellikle de devletlerin egemenliği meselesine günümüzde “hemen hemen” tüm devletler merkezi bir yürütme yada zorlayıcı kurum olmamasına rağmen (yani realistlerin kabul ettiği anarşi ortamında bile) çok büyük oranda uymaktadır. Yani modern devletler arası rekabet uluslararası hukukun belirlediği egemenlik haklarının yapısı ile sınırlanmıştır. Anlaşmazlık durumlarında ise devletler güç kullanabilirler. Bu açıdan Lockeçu anarşi tam bir uluslararası hukukun üstünlüğüne dayanan sistem değildir. Fakat buradaki şiddet yukarıda bahsedildiği gibi Hobbesçu anarşiden farklıdır ve devletlerden savaş halinde dahi karşı devletin “yaşammasına izin ver” prensibine dayanarak hareket etmeleri beklenmektedir.¹⁰⁰

⁹⁷ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.343-344.

⁹⁸ Yuliya Senyuk, “The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process”, s.56.

⁹⁹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.344.

¹⁰⁰ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.345-346.

Realist bakış açısı, devletlerin niyetlerinin bilinemez oluşundan¹⁰¹ ötürü yaşamasına izin ver mantığına karşı çıkmaktadır. Realist mantığa göre bir devletin “nasıl olsa yaşamama izin verilecek” düşüncesi ile hareket etmesi onun için ölümcül sonuçlar doğurabilir. Bu mantığın Hobbesçu anarşi kültürü altında geçerliliği vardır ancak günümüzde egemen olan bütün devletler diğer devletlerin kendi egemenliklerini tanıdığının farkındadır ve yok olmayacaklarına emin gibidirler. Bunun yüzde yüz doğru olduğu iddia edilmemektedir. Diğer tüm düşünce ve öngörüler gibi bu varsayım da kesin değildir. Önemli olan husus mevcut anarşi kültürünün normları sayesinde devletlerin artık Hobbesçu anarşi altındaki “düşmanlığın” kalmadığını bilmeleridir. Kuzey Kore ve Güney Kore yada Filistin ve İsrail gibi istisnaların olması bu gerçeği değiştirmez.¹⁰²

Lockeçu anarşi kültürü altındaki rekabet, aktörlerin dış politika davranışlarını etkileyen üç temel sonuç doğurur. Birincisi; devletler birbirlerinin egemenliğine karşı statükocu bir şekilde davranmalıdır. Anlaşmazlıklar savaşa dönüşse dahi savaşın sonucu egemenliğin ihlali ve devletin “ölümü” ile sonuçlanmamalıdır. İkincisi; devletlerin güvenlik kaygıları Hobbesçu anarşiye kıyasla daha az yoğunudur. Çünkü artık sistemde devletlerin tamamen yok olmasına neden olan unsurlar ortadan kalkmıştır. Üçüncüsü; öteki devletin anlaşmazlık halinde güç kullanma ihtimalinden dolayı askeri güç halen önemlidir fakat Hobbesçu anarşiden farklıdır. Egemenlik kurumunun var olması düşman tanımını ve tehdit dengesi ile tehdidin boyutunu değiştirmektedir. Tehditler artık varoluşsal boyutta değildir ve güçsüz devlet tehdit altındayken ittifakla bunu dengeleyebilir. Düşmanlar ve rakipler aynı derecede şiddete meyillidir fakat rollerdeki ufak bir fark, şiddetin derecesinde büyük bir fark yaratmaktadır. Lockeçu anarşi kültürü altındaki normların genelde devletlerin dış politika davranışlarına olan etkilerine, özelde ise savaşlarda kendilerini sınırladıklarına dair gözlemlenebilir kanıtlar artmaktadır.¹⁰³

Wendt, Lockeçu anarşi kültürün mantığını dört eğilim üzerine oturarak anlatır.¹⁰⁴ Birincisi; Lockeçu anarşide savaşın varlığı kabul edilmekle birlikte sınırlandırılmıştır. Yani devletler Hobbesçu anarşide olduğu kadar sık savaşabilirler fakat insan öldürmek

¹⁰¹ David M. Edelstein, “Managing uncertainty: Beliefs about intentions and the rise of great Powers”, **Security Studies**, Vol: 12, No: 1, Autumn 2002, pp. 1-40.

¹⁰² Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.346-347.

¹⁰³ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.348.

¹⁰⁴ Ahmed Fatih Andı, “Alexander Wendt’in İnşacılık Anlayışına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol İmparatorluğu Çatışmasının Tahli”, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2021, s.41.

konusunda olmasa da devletleri öldürmek konusunda kendilerini sınırlandırır. Bir devletin tamamen yok olduğu işgal savaşları çok nadir olur. Napolyon Savaşları, II. Dünya Savaşı, Kore ve Kuveyt savaşları gibi örnekler yaşansa da diğer devletler işgal peşinde koşan revizyonistleri sınırlandırır ve geri adım attırır.¹⁰⁵

İkincisi; birinci eğilimdeki sınırlı savaş denilen şey ikinci eğilime dayanak oluşturur. Yani bu anarşi mantığında egemenliği tanınan bir devletin hayatına son verilmesi neredeyse imkansızdır. Günümüzde Singapur yada Monako gibi uluslararası toplum tarafından yasal egemenlikleri tanınan küçük devletler hayatlarını devam ettirirken ve hatta gelişirken geçmişte Aztek, İnka, Roma, Pers, Moğol vb. gibi çok büyük imparatorluklar yıkılmışlardır. Söz konusu küçük devletlerin hayatta kalabilmeleri fiziksel nedenlerle değil sosyal nedenlerle açıklanabilir. Potansiyel yağmacı yada revizyonist devletler küçük devletlerin yaşamalarına “izin” verdikleri için o devletler hayattadır. Yani “güçlü olan varlığını sürdürür zayıf olan yok olur” mantığı değil; “zayıf olan devlet güçlü devletin kendisini sınırlaması sayesinde hayatta kalır” mantığı geçerlidir.¹⁰⁶

Üçüncüsü; gücü dengeleme eğilimi olarak adlandırılır. Devletler diğer devletlerin kendi egemenliğini tanıdığını düşünürse güçleri azaldığında varlık tehdidini hayati boyutta hissetmezler.¹⁰⁷ Bu sayede de her tehdit algıladıklarında silahlanma yarışına girme ihtiyacı duymayarak güvenlik ikilemine sebep olmazlar. Dördüncü ve son eğilim ise; anlaşmazlık veya savaş durumlarında üçüncü taraf olan devletlerin tarafsız ve bağlantısız kalma durumları da tanınan bir durum olmuştur. Hobbesçu kültürde bir devletin varlığı sürekli tehdit altında olduğundan tarafsız ve bağlantısız kalmak mümkün değildir. Fakat egemenliği garanti altında olan devlet Lockeçu anarşik düzende gelişmelere karşı daha rahat biçimde tarafsız ve bağlantısız kalabilmektedir.¹⁰⁸

Wendt’e göre Lockeçu anarşi kültüründe “egemenlik kurumu günümüz uluslararası sisteminin temelidir.” Devletler egemenlik normlarını “zorla yada baskıyla”, “çıkarına olduğunu düşünerek” ve “içselleştirerek” üç farklı derecede kabullenmektedir. Bu derecelerin her biri farklı devletleri farklı boyutlarda alakadar edebilir. Bunları toplu olarak ele almak ise büyük önem atfedilen egemenlik kurumunun uluslararası sistem

¹⁰⁵ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.349

¹⁰⁶ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.349-350.

¹⁰⁷ Andı, “Alexander Wendt’in İnşacılık Anlayışına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol İmparatorluğu Çatışmasının Tahlili”, s.41.

¹⁰⁸ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.348-351.

açısından nasıl bir fark yarattığı ve rekabetin nasıl işlediği konusunda cevaplar bulunmasını sağlar.¹⁰⁹

Lockeçu kültürün birinci uygulama derecesi, devletlerin normlara kendi istekleri ile yada çıkarlarına olduğunu düşündükleri için değil üstün güçlerin zorlaması ile uydukları durumlarda geçerlidir. Bu, Irak 1990 yılında Kuveyt'i işgal ettiğinde ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmasında olduğu gibi doğrudan güç uygulanarak yapılabilir. Burada amaç Hobbesçu anarşideki gibi yok etmeye çalışan revizyonist devletleri güç kullanarak yada yaptırım gibi ceza politikaları ile hizaya çekmektir. Günümüz uluslararası sisteminde normlar devletlerin ölmesine izin vermediği için öldürülmeye çalışılan devletin yeri geldiğinde güç kullanılarak yaşaması sağlanır.¹¹⁰

Saddam Hüseyin yada geçmişte Napolyon ve Hitler örneğinde olduğu gibi egemenlik normlarını görmezden gelen aktörler yayılmacı amaçlar peşinde olabilir. Bu, egemenlik normunun ortak olarak paylaşılan bir fikir (shared ideas) olmadığı gibi görünüyor da olabilir. Ancak revizyonist amaçlar peşinde koşan devletlerin azınlıkta, egemenliğe saygı duyan devletlerin çoğunlukta olduğu hesaba katıldığında Hobbesçu anarşide olunduğunu iddia etmek mantıklı durmamaktadır. Diğer yandan ise fiziksel güç kullanarak normlara uymaya zorlanan devletlerin yada vakaların sayısında artış yaşanması durumunda Lockeçu kültürün istikrarında bozulmalar meydana gelir. Fakat Vestfalya düzeninin meydana getirdiği bu kültürün şimdiye kadarki dayanıklılığı aslında bu kültürün gayet iyi bir şekilde içselleştirildiğini göstermektedir.¹¹¹

Lockeçu kültürün ikinci uygulama derecesi, aktörlerin fayda-maliyet hesabı yaparak hareket ettikleri yani başka bir deyişle çıkarlarına göre davrandıkları dereceyi ifade eder. Devletler bu aşamada güvenlik veya ticaret gibi hedeflerinin çıkarlarını gerçekleştirmede yardımcı olup olamayacağına bakarak adımlar atarlar. Bu durum normları içselleştirdikleri için ona uydukları manasına gelmese de onun varlığını kabul ettiklerini gösterir. Yine de bazı devletler yeri geldiğinde normları ihlal etmeyi her zaman bir tercih olarak kenarda tutabilirler. Bu, normların varlığını kabullenmediklerini göstermez, yaptıkları hesaplamalar normu ihlal etmeleri durumunda kazançlı çıkacaklarını gösterirse

¹⁰⁹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.352.

¹¹⁰ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.352-353.

¹¹¹ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.353.

ona göre davranırlar anlamındadır.¹¹² Kısacası devletler içeriden dışarıya doğru çıkar hesaplamaları ile etkili hale gelen egemenlik kurumu sayesinde kısmi bir içselleştirme yaşamaktadır. Böylece aşağıda anlatılacak olan üçüncü derece yaklaşıma yol açılmış olur.

Lockeçu kültürün üçüncü derecesi, Wendt'in en fazla önem attığı ve inşacı açıklama olarak tanımladığı derecedir. Bu derecenin benimsenmesi devletlerin egemenlik normları konusunda uzlaşması ile mümkün olur. Ne “zorlama” ne de “çıkarı onu gerektirdiği için” değil “meşru olduğuna inanarak” davranmak bu dereceye aittir. Devletlerin bu derece içselleştirmeye sahip olabilmeleri için belirli aşamalardan geçilmiştir. Tıpkı iç hukukta bireylerin yasaları kabul etmeleri için önce “baskı ve zorlama”, ardından bireylerin hakim güç ile mücadele etmekten bir “çıkar” elde edemeyeceklerini anlama ve son aşamada da yasalara uygun davranmanın “meşru” olduğunu kabullenmeleri gibi. Devletler de uluslararası sistemin bireyleri olduğuna göre devletler de bu aşamalardan geçer.¹¹³ Bu son derecede devletler birbirini eşit olarak tanır, birlikte yaşamayı öğrenir, ortak norm, kural ve değerler geliştirir. Lockeçu bir kültür üçüncü derecede içselleştirildiğinde Kantçı bir kültürün ortaya çıkmasına yol açan homojenleşme süreci başlar.¹¹⁴

Vestfalya düzeninden itibaren bir devletin uluslararası topluma ait olabilmesi için “egemenlik” sahibi olması ön koşuldur. Bu şartı sağlayamayan “aktörler” uluslararası sistemin “bireyleri” (individuals) olma şansını en baştan kaybetmişlerdir. Egemenlik normunun Vestfalyadan itibaren “kurumsallaşması” Lockeçu kültürün üçüncü içselleştirme derecesine ait ilk kurucu aşamadır. Peki devletlerin egemen statü kazanmaları onları alt etmeye çalışan büyük devletlere rağmen nasıl mümkün olmuştur? Özellikle günümüzde küçük, aciz veya başarısız olarak adlandırılan devletler halen nasıl egemen kalabilmektedir? Realistlerin öngördüğü gibi kendi başının çaresine bakacak kapasiteye sahip olmayan bu devletlerin egemen olarak kalabilmeleri Wendt'e göre egemenlik kavramının kurumsallaşması ve norm haline gelmesi ile ilgilidir. Yani bu aciz devletler hayattadır çünkü büyük devletler onların yaşamasına izin vermek durumundadır. Küçük devletler, büyük devletler kendilerine karşı hamle yapmadıkları için hayatta kalabilmektedir.¹¹⁵

¹¹² Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.353-354.

¹¹³ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.358.

¹¹⁴ Aurélie Lacassagne, “Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School”, **Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition**, Volume 1, Issue 2, July 2012.

¹¹⁵ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.358-359.

Bir devletin kurumsal kimlik olarak egemenliğe sahip olması uluslararası toplumun üyesi olabilmesi için tek başına yeterli bir kriter olmamıştır. Belirli bir kimlik tipine sahip olunması kabul görme açısından ikinci kurucu unsuru oluşturur. Bundan yüzyıllar önce devletlerin meşru görülmeleri için gereken kimlik kriterleri ile günümüzdeki kriterler farklılık göstermektedir. Örneğin, geçmişte Avrupalı devletler, egemen fakat Hristiyan olmayan devletleri meşru olarak görmezlerdi. Artık günümüzde bir devletin dini kimliği değil, “ulus-devlet” olması, “modern” devlet kurumlarına sahip olması, etnik temizlik yapmayan, mümkünse “kapitalist” ve yine mümkünse “demokratik” olması meşruluk için gerekli özellikler haline gelmektedir.¹¹⁶ Bu kimlik tiplerine sahip olan devletler sistem tarafından kabul gören aktörler haline gelirken bu normlara meydan okuyan devletler dışlanmaktadır.

Aktörlerin bir kültürle özdeşleşmesi ve kültürün tanımladığı gruba karşı aidiyet ve sorumluluk hissetmesi o kültürün tamamen içselleştirilmesi anlamına gelir. Bu, kolektif kimliği gerektirir ki o da kimliğin kurucu unsurlarının üçüncüsüdür. Kolektif kimliğin önemi yabancılardan tehdit algılanması halinde kolektif hareket edecek olmaktan gelir. Tehdide karşı ortak hareket eden grup üyeleri “biz” olduklarını görecektir. Tamamen içselleştirilen bir Lockeçu kültür devletlere benlik hissi vererek sadece güç kullanımını sınırlama değil diğer devletlerin yardımına koşma isteği de oluşturur.¹¹⁷ Fakat bu durum devletlerin kendi içlerinde rekabet edebileceği gerçeğini değiştirmez.¹¹⁸ Grup üyesi devletlerin yardımına koşma Lockeçu kültür içinde sadece tehdit algılandığında ortaya çıkan bir davranıştır.

Özet olarak, Wendt’e göre Lockeçu anarşi kültürü günümüzdeki uluslararası politikada hakim olan kültürdür. Egemen statüye sahip devletler uluslararası sistemin başat aktörleridir ve bu aktörler yeri geldiğinde bencil davranıp kendi çıkarlarını gözetebilirler. Bu özellikleri ile bakıldığında günümüz siyasal kültürü kısmen kendi başının çaresine bakma sistemi olarak görülebilir. Fakat aynı zamanda devletler birbirlerinin egemenliklerini tanıyan, işbirliği yapmaya açık, zayıf devletleri öldürmek konusunda kendini sınırlayan, statükocu ve tehdit altında ittifak yolları aramaya daha müsait aktörler

¹¹⁶ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.360.

¹¹⁷ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.360-361.

¹¹⁸ Lacassagne bu duruma örnek olarak 2003 yılında Irak’ın ABD tarafından işgal edilmesine Fransa’nın verdiği tepki neticesinde iki ülkenin dostluktan rekabete geçişini göstermektedir. Paris ve Washington arasındaki ilişkiler 2003-2007 yılları arasında sertleşmiş fakat birbirlerini Hobbesçu anlamda düşman olarak görmemişlerdir.

haline gelmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında devletler Hobbesçu kültürün öngördüğünün aksine düşman değil rakiptirler ve ötekine yardım düsturu giderek önem kazanmaktadır.

1.3.3. Kantçı Anarşi Kültürü

18'nci yüzyılın önemli filozoflarından biri olan Immanuel Kant, Locke gibi önemli olanın bireyin güvenliği ve özgürlüğü olduğundan hareket ederek toplumsal barışın sağlanabileceğini düşünmektedir. Eğer toplum içinde bu barış sağlanabiliyorsa uluslararası alanda da farklı ulusların barış içinde yaşayabileceğini iddia ederek uluslararası sistemde kalıcı barışın sağlanabileceğini iddia eden ilk filozof olmuştur.¹¹⁹ Savaşların kaçınılmaz olmadığını ve barışın nasıl sağlanacağını açıkladığı “Perpetual Peace” (Ebedi Barış) adlı eserini 1795 yılında yazmıştır. Kant bu çalışmasında devletlerin bir daha savaşmaması için gizli anlaşmaların olmaması, orduların tamamen terhis edilmesi gibi birçok koşulun oluşması gerektiğini belirtmektedir.¹²⁰ Diğer bir önemli koşul ise cumhuriyetçi demokratik rejimlerin inşa edilmesinin savaşları önleyeceğidir. Bu bakış açısı günümüzde Liberal Uluslararası İlişkiler Düşüncesinin ve Demokratik Barış Teorisinin temelini oluşturmuştur.¹²¹ Bu teoriye göre barışçıl normların oluşması, bu normların aktörleri ortak paydada buluşturması ve karşılıklı bağımlılıkların oluşması ile Kantçı bir barışı sağlamak mümkündür.¹²²

Önceki başlıklarda Lockeçu kültürün Vestfalya sisteminden itibaren uluslararası düzende hakim kültür olduğundan bahsedilmişti. 17. yüzyıldan itibaren aralıklarla Hobbesçu manada düşmanlıklar görülse de statükocu büyük devletler bu düşmanlıkları çoğunlukla bertaraf etmişlerdir. 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başlarında Hobbesçu manada düşmanlıkların giderek azaldığı ve hatta Lockeçu kültürdeki rekabetçi yapının da ötesine yani “biz” kimliğinin olduğu dostlukların çoğaldığı bir anarşi kültürüne gidildiğini gösteren gelişmeler mevcuttur. Örneğin NATO bünyesindeki devletler veya Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkeler kendi aralarında birçok anlaşmazlık olmasına rağmen şiddete ve savaşa başvurmamışlardır. Kendi güvenliklerine dışarıdan bir tehdit söz konusu

¹¹⁹ Lerna K. Yanık, “Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi”, *Uluslararası ilişkiler*, Cilt 12, Sayı 46, 2015, ss. 36-37.

¹²⁰ Nil Şatana ve Burak Bilgehan Özpek, “A.B.D ve Türkiye’de Geçmişten Günümüze Güvenlik Çalışmaları”, *Ortadoğu Etütleri*, Ocak 2010, Cilt 2, Sayı 2, s.87; Yanık, s.37-38; s.47.

¹²¹ İnat ve Balcı, “Dış Politika: Teorik Perspektifler”, ss.242-243.

¹²² Şatana ve Özpek, s.87.

olduğunda ise örgüt üyeleri “biz” kimliği ile hareket etmektedir. Bu anlamda Lockeçu kültürün bireyci anlayışından “ekip” anlayışına doğru gidildiği gözlemlenmektedir.¹²³

Kantçı kültür altında devletler birbirlerini dost olarak görme eğilimindedirler. Wendt, devletler arasındaki ilişkilerde “dostluk” kavramının uzunca bir süre sorunlu görüldüğünü ve literatürde bu sebeple yeterince teorileştirilme yapılmadığını ifade etmektedir. Düşmanlıklar, rekabet, savaşın nedenleri gibi konularda oldukça önemli bir literatür varken, süregelen dostluklar ve barışın nedenleri gibi konularda sınırlı bir literatür vardır. Özellikle uzunca süredir hakim olan realist görüş devletlerin dost olabileceği inancını fazla idealist, ütöpik ve hatta tehlikeli olarak görmektedir.¹²⁴ Wendt ise uluslararası siyasette yakın dönemde meydana gelen gelişmeler ile artık devletler arasında dostluğun doğası, nedenleri ve sonuçları hakkında sistematik düşünmenin ve çalışmalar yapmanın vaktinin geldiğine inanmaktadır.

Devlet adamları sıkça birbirlerinden dost olarak bahsetmekte ve politikalarına da bunu yansıtmaktadır. Uzunca bir süredir ABD ve İngiltere, ABD ve İsrail, Almanya ve Fransa arasındaki ilişkileri düşmanlık ya da rekabetle açıklamaktan ziyade dostluk ile açıklamaktayız. Buradan bu devletlerin birbirleri ile anlaşılmadıkları hiçbir husus olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Dostluğun gerektirdiği iki kurala bakarak bunu daha iyi açıklamak mümkündür. İlk olarak, şiddetten kaçınma kuralı çerçevesinde dost devletler aralarındaki anlaşmazlıkları savaşımadan ve savaş tehdidinde bulunmadan çözeceklerdir. İkinci olarak ise karşılıklı yardım kuralı kapsamında dost devletler dışarıdan tehdit algıladıklarında ortak hareket edeceklerdir. Bu iki kuralı birbirine uygulayan ülkeler dost olarak adlandırılabilir.¹²⁵ Ancak bu kurallara eklenmesi gereken bazı hususlar vardır. Birincisi; şiddetten kaçınma kuralı dost devletler arasında geçerli iken üçüncü taraf tehditkâr devletlere karşı şiddet kullanımı serbesttir. İkincisi; dostluk sadece ulusal güvenlik alanıyla sınırlı kalabilir. Devletlerin birbirleri ile ulusal güvenlikleri dışında anlaşamadıkları çok fazla mesele olabilir fakat bu onların dost olmadıkları anlamına gelmez. Üçüncü husus ise dostluk ve müttefiklik arasında fark olduğudur. Dost devletlerin ne kadar dost kalacakları ile ilgili bir sınırlama yokken müttefik devletler ittifak ettikleri husus sona erece kadar birlikte kalırlar.¹²⁶ Bir başka

¹²³ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.364-365.

¹²⁴ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.366.

¹²⁵ Zhan Mengshu, “A Brief Overview of Alexander Wendt's Constructivism”, s.3.

¹²⁶ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.366-367.

deyişle her dost müttefikdir fakat her müttefik dost değildir. Müttefik devletler ileride rekabete ya da savaşa girme ihtimallerini akıllarından çıkarmazken dost devletlerin ileride savaşılabileceği gibi bir düşünceleri olmaz.

Kantçı anarşi kültürü de diğer iki kültür gibi kendi içinde bir mantığa sahiptir. Bu mantık “çoğulcu güvenlik toplulukları” ve “kolektif güvenlik” olarak adlandırılabilir. Bu mantık düzeyde iki eğilim üretir. Bu iki eğilim kendilerini kolektif bir güvenlik topluluğuna ait gören devletlerin birbirlerine karşı barışçıl niyet ve eylemler üreteceği varsayımından hareket eder. Kolektif güvenlik oluşumları ittifaklar ile benzerlikler gösterse de iki kavramı birbirinden ayıran önemli farklılıklar vardır. İttifak içindeki devletler tıpkı kolektif güvenlik oluşumu içindeki devletler gibi bir tehdide karşı kolektif bir davranış sergilerler fakat ittifak içindeki her devlet “bireysel” anlamda kendilerini tehdit altında hissettikleri için oluşuma dahil olmuşlardır. Bu devletlerin, ittifaka tehdit oluşturan unsur ortadan kalktığında yeniden kendi çıkarlarına yönelik hareket edecekleri için birbirlerine tehdit oluşturma potansiyelleri vardır. Kendi çıkarlarını gözeterek oluşturulan işbirlikleri süreli olduğundan sağlam bir temele dayanmazlar. Bu nedenle ittifak içindeki devletlerin sahip oldukları askeri gücün kapasitesi bu devletlerde endişe kaynağı olmaya devam eder.¹²⁷

Kolektif güvenlik ise üye devletler ön şartsız bir şekilde birbirlerine karşı yardım sözü verdiğinden dolayı ne tehdit ne de zaman odaklıdır. Kendilerini ittifak içindeki devletler gibi bireysel değil birleşik tek bir aktör olarak görürler. Tek bir birim olarak hisseden devletler böylece kolektif güvenlik şemsiyesi altındaki diğer devletlerin gücünü kendine tehdit olarak değil yarar sağlayıcı unsur olarak görür. Karikatürize edecek olursak kolektif güvenliğin karşılıklı yardım mantığı üç silahşorların “birimiz hepimiz, hepimiz birimiz için” mantığı gibi işler.¹²⁸ Örneğin NATO’nun ünlü 5. maddesinde olduğu gibi üye devletlerden herhangi birine karşı yapılan saldırı tüm NATO üyelerine yapılmış sayılmaktadır.¹²⁹

Barışçıl bir güvenlik topluluğunda yer alan devletler arasındaki anlaşmazlıklar savaş yoluyla değil müzakere, diplomasi, uluslararası tahkim gibi yollarla çözüme kavuşturulur. Wendt burada ABD ile Kanada arasında ticaret ve çevre sorunları gibi alanlarda

¹²⁷ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.368.

¹²⁸ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.369.

¹²⁹ https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm, Erişim Tarihi: 27 Eylül 2022.

anlaşmazlık yaşanmasına rağmen ABD'nin ezici askeri gücünü kullanarak istediğini alma yoluna gitmemesini örnek gösterir.¹³⁰ Düşmanlar ve rakipler, anlaşmazlık yaşadığı devletin sahip olduğu askeri gücü, kullanılabilme ihtimalinden dolayı hesaba katmaları gerekir. Fakat dostluk anarşisi içindeki devletler açısından askeri gücün anlamı farklılaşır ve kendisine karşı askeri güç kullanılacağı endişesi taşımaz.

Avrupa Birliği üyeleri arasındaki ilişkilerin seyri de Kantçı kültüre iyi bir örnek olarak verilebilir. Uzun bir tarihsel dönem boyunca, Avrupa devletleri, uluslararası sistemin Hobbesçu anarşi kültürünün herkesin herkese karşı savaş durumunda olduğu koşullarda bir arada var oldular. O dönemde, Avrupa ülkeleri arasındaki çok taraflı ilişkilerin ana sorunları, ulusal egemenliğin korunması ve toprak anlaşmazlıklarıydı. Hayatta kalmak, her aktörün ana hedefiydi ve Vestfalya öncesi dönemde Avrupa devletlerinin dış politikası, “muzaffer sona kadar savaş” fikrine tekabül ediyordu. II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı sonuçları ciddi değişimlere neden oldu ve Avrupalılar, savaşların yıkıcı etkilerine karşı katı bir düzenleme getirmeye ihtiyaç duydular. Bu, Hobbesçu anarşi kültürünün dönüşümüne yol açtı, bölgedeki ülkeleri, Avrupa kıtasında Kantçı tip anarşi kültürünün özelliklerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunan bir entegrasyon projesi yaratmaya teşvik etti.¹³¹

Böylece Batı Avrupa ülkelerinde Kantçı barış kültürü hakim olmaya başladı. Bu kültür, devletler arasında “biz” anlayışının oluşturulmasını ve bazı engellerin varlığına rağmen daha geniş bir kolektif eylem uygulama fırsatları yelpazesinin ortaya çıkmasını amaçlıyordu. Kantçı anarşi kültürü içinde Avrupa Birliği üyeleri, birbirlerine karşı şiddet kullanımını kontrol etmeye başladılar. Ortak bir kolektif kimlik, ortak normlar, değerler ve kurallar vb. oluşturmaya başladılar. Devletler birbirlerini eşit olarak tanıdılar ve dostane ilişkiler kurdular.¹³² Wendt, herhangi bir devletin veya benzer bir hayatta kalma biriminin varlığının merkezinde yer alan biz-kimliğinin, aktörlerin karşılıklı bağımlılığı yoluyla oluştuğunu belirtir.¹³³ Ancak son yıllarda Avrupa toplumunu sarmış olan ve AB üye ülkeleri arasındaki entegrasyon süreçlerinin yoğunluğunun zayıflamasına neden olan sosyal, politik, kurumsal, göç ve ekonomik krizlerin yol açtığı mevcut sorunlar dikkate

¹³⁰ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.368.

¹³¹ Senyuk, “The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process”, s.57-58.

¹³² Senyuk, s.58

¹³³ Lacassagne, “Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School”, agm.

alındığında, anarşi kültürünün Lockeçu tipinin özelliklerine yavaş yavaş dönme tezini doğrulamak mümkündür.¹³⁴

Karşılıklı bağımlılığın dışında devletleri biz-kimliği altında buluşturan bir diğer unsur ise ortak kaderdir. Wendt'e göre karşılıklı bağımlılık için etkileşim gerekli iken, ortak kader için böyle bir gereklilik yoktur. Ortak kader, küresel ısınma örneğinde olduğu gibi, bireylere ve gruplarına kendini dayatan bir dış gücü temsil eder. İnsanların biz kimliğinde buluşmaları için bu ortak kaderin farkında olmaları ve söz konusu sorunları en iyi şekilde ele almak için çözümler üzerinde anlaşmaları gerekmektedir. Wendt, "karşılıklı bağımlılıkta olduğu gibi, bu ancak nesnel bir koşulsuz kolektif kimliğe neden olabilir, çünkü "aynı gemide" olmanın farkındalığı kolektif kimliğin kurucusudur" der.¹³⁵ Ancak günümüzde insanların, nükleer güç tehdidi ve şiddetli iklim değişikliklerinin yanı sıra küresel finansal krizler nedeniyle "aynı gemide" olduklarını daha çok hissetmeleri gerekirken, bu karşılıklı bağımlılık toplumsal bir bütünleşmeyi veya insanlık ölçeğinde bir biz-kimliğinin oluşmasını henüz tetiklememiş gibi durmaktadır.

Kantçı anarşi kültürü de kendi içerisinde içselleştirme derecelerine sahiptir. Bu içselleştirme derecelerinden ilki bir devleti baskı ve zorlama ile Kantçı davranışa yönlendirmedir. Lockeçu kültürde nasıl bir devletin diğer devleti Hobbesçu manada "öldürmesinin" önüne "zor kullanarak" geçiliyorsa Kantçı anarşide devletlerin artık birbirlerine saldırmalarının dahi önüne geçilmektedir. Bu, revizyonist devletlere karşı birtakım caydırıcı politikalar ve yaptırımlar ile sağlanabilir. Bunun yanında revizyonist devletler Kantçı normları ve savaşın her türlü maliyetini hesaba katarak kendilerini "zorla" da olsa saldırmaktan alıkoyabilmektedir.¹³⁶

Kantçı kültürün ikinci derece içselleştirilmesi ise devletin çıkar hesabı yaparak kolektif güvenlik topluluğuna dahil olduğu durumda geçerlidir. Bunun birinci içselleştirmeden farkı herhangi bir devletin baskısı olmadan bu oluşuma dahil olması, üçüncü derece içselleştirmeden farkı ise tamamen meşru olduğu inancıyla hareket etmemesidir. Bu aşamada devlet her ne kadar kendi çıkarını hesaba katarak güvenlik oluşumuna dahil olsa da yine de kolektif güvenliği bozacak revizyonist davranışlar sergileme isteği

¹³⁴ Senyuk, "The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process", s.59.

¹³⁵ Lacassagne, "Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School", a.g.m.

¹³⁶ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.371-372.

olmadığından herhangi bir tehdit oluşturmaz. Bir bakıma söz konusu bu devlet dostluk anarşisi içine dahil olmayı kendisine yarar sağlayan bir strateji olarak görmektedir. Bu durum onun kolektif güvenlik gereği diğer devletlerin yardımına koşmasına bir engel teşkil etmez. Dolayısıyla da oluşumun kendisine verdiği görevleri bilinçli ve istekli biçimde devam ettirir.¹³⁷

Üçüncü derece içselleştirme ile yukarıda kendi çıkarı için oluşuma katılan yani “benliğini” önceleyen devletten “biz”i önceleyen devlete geçiş vardır. Bu aşamadaki devletler kolektif oluşumun kendi davranışları üzerinde bir takım haklar iddia etmesini meşru görmeye başlarlar. Bu durum devletlerin birbirlerinin güvenliğini kendi güvenlikleri olarak görmeleri ve birbirleri ile özdeşleşmeleri demektir. Daha önce bahsedilen “ben” ve “öteki” anlayışı birleşerek ortadan kalkar ve “biz” olarak ortaya çıkan bir üst kimliğe vurgu yapar. Böylece sadece güvenlik alanında değil diğer alandaki çıkarları da ortak hale getirerek “kolektif çıkarlar” oluşur. Wendt’in ifadesiyle, Kantçı kültürün bu aşamasında devletler dostmuş gibi davranmak yerine gerçekten dost olmak zorundadırlar.¹³⁸ Diğerleri ile tamamen özdeşleşmenin son derece zor olduğunu belirten Wendt yine de Kant’ın evrensel kalıcı barışın sağlanması hakkındaki görüşlerinin imkansız olmadığını ve bu konu üzerinde çalışmaların artması gerektiğini ifade eder.

¹³⁷ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.372-373.

¹³⁸ Wendt, Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi, s.374-375.

Anarşi Kültürleri	İlişki Türleri	Şiddet kullanımının sonuçları	Uygarlaşma süreci, uluslararası yapı ve sosyal eğilimler açısından kavramsallaştırma
Hobbesçu Kültür	Düşmanlık Devletler birbirini düşman olarak algılar. Birbirlerinin egemenliklerine saygı duymazlar.	Şiddet ve savaşlar her yerde mevcuttur.	Uygarlaşma süreci neredeyse yok gibidir. Devletlerin kendi kendini kontrol etme ve kendi kendini sınırlandırması yoktur. Dışarıdan gelen baskı ve zorlamalar çok fazladır. Uluslararası alanda devletler topluluğu yoktur. Kişisel alışkanlıklar, eğilimler baskındır.
Lockeçu Kültür	Rekabet. Devletler birbirini rakip olarak algılar. Egemenlik hakkını tanıdıkları için birbirlerinin varlığını tanırlar.	Şiddet ve savaşlar periyodik olarak patlak verebilir.	Uygarlaşma süreci gelişmektedir. Devletler, kendi kendini sınırlama ve dışarıdan gelen baskı ve zorlamalar arasında bir denge bulmaya çalışmaktadır. Uluslararası devletler toplumundan söz edilebilir. Ulusal alışkanlıklar, eğilimler baskındır.
Kantçı Kültür	Dostluk. Devletler birbirini dost olarak algılar. Birbirlerinin varlığını tanırlar ve iki kurala saygı gösterirler: Şiddetsizlik kuralı ve karşılıklı yardımlaşma kuralı.	Şiddet ve savaşlar yasa dışıdır.	Uygarlaşma süreci, karşılıklı özdeşleşmeye, empatiye ve bir Biz-kimliğinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Küresel kozmopolit bir toplum varlığı mevcuttur. Küresel medeni davranış ve eğilimler baskındır.

Tablo 3: Üç Anarşi Kültürü¹³⁹

¹³⁹ Tablodaki bilgiler Aurélie Lacassagne'nin "Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School" adlı çalışmasından alınmıştır. Aurélie Lacassagne, "Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School", **Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition**, Volume 1, Issue 2, July 2012, <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0001.207>, Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2022.

İKİNCİ BÖLÜM: 1958-1979 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE LOCKEÇU KÜLTÜR

2.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen

Bu bölümde 1958-1979 yılları arasında uluslararası ve bölgesel sistemin detaya girilmeden geniş bir perspektiften çerçevesini oluşturmak amaçlanmaktadır. Bu yıllar arasında uluslararası sistemde yaşanan kritik gelişmeler ve bunların Ortadoğu'ya yansımalarına bakılacaktır. Bunun yapılma nedeni ise Irak-İran arasındaki ilişkilerin ani dönüşümüne sebep olan unsurların küresel ölçekte yaşanan gelişmelerle veya uluslararası sistemin yapısında meydana gelen değişimlerle alakasının olup olmadığını ortaya koymaktır.

2.1.1. Uluslararası Sistem

1950'li yıllar İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dağılmaya başlayan Avrupa imparatorluklarının sonunu getiren özgürlükler çağı olarak adlandırılır. 1947'de Hindistan'ın bağımsızlığını kazanması ile başlayan ve 1980'de Zimbabwe'nin bağımsızlığının kazanmasıyla sona eren İngiliz İmparatorluğu'nun dağılma süreci uluslararası sisteme onlarca yeni devlet kazandırdı. Fransa'nın Kuzey Afrika'da özgürlükler çağına direnmesi özellikle Cezayir'de 1954-1962 yılları arasında kanlı savaflara neden oldu. Ancak Fransa sömürge imparatorluğu da dağılmaktan kurtulamadı. 1974 yılında ise Portekiz'de askeri diktatörlük rejiminin devrilmesi ile Avrupa'nın bir sömürgeci imparatorluğu daha yıkılmış oldu.¹⁴⁰ Bu yıllarda Amerika'dan Avrupa'ya, Afrika'dan Asya'ya birçok ülke bağımsızlıkları için mücadele ediyordu. Bağımsızlıklarını elde eden devletler bu sefer de Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış dünya düzeninde hangi konumda olacaklarına karar veriyorlardı.

Soğuk Savaş'ın "Sıcak Savaş" dönüşme ihtimaline en yakın olunan gelişme 1962 yılında Küba Füze Krizi ile oldu. 1959 yılında Küba'da ABD destekli hükümeti devirerek iktidara gelen Fidel Castro, SSCB ile yakın ilişkiler kurdu. ABD'nin Castro yönetimini yıkmaya yönelik çabaları SSCB ile Küba'yı daha da yakınlaştırdı. 1961 yılında ABD tarafından düzenlenen ve başarısız olan meşhur Domuzlar Körfezi Çıkarmasının ardından Castro, SSCB lideri Kruşçev'den yardım istedi ve iki ülke Küba'ya nükleer füze

¹⁴⁰ Andrew Heywood, *Küresel Siyaset*, s.67.

yerleştirmek üzere anlaştı. Bunun üzerine ABD ile SSCB arasında büyük bir kriz patlak verdi. ABD, Küba'yı denizden abluka altına alarak nükleer füze sistemleri taşıyan Sovyet gemilerinin yanaşmasına izin vermedi. SSCB ise eğer Küba'ya füze yerleştirilmesini istemiyorsa ABD'nin Türkiye'deki Jüpiter füzelerini kaldırması gerektiğini belirtti. Birkaç gün süren yoğun diplomasi trafiğinin ardından taraflar anlaşmaya vardı ve büyük bir savaşın önüne geçildi. Anlaşmaya göre SSCB, Küba'daki saldırı amaçlı nükleer füzeleri geri çekecek ABD ise Küba'yı işgal etmeyecek ve Türkiye'deki Jüpiter füzelerini kaldıracaktı.¹⁴¹ Böylece uluslararası sistemdeki büyük gerginlik yumuşadı ve iki kutbun lideri arasında ilerde nükleer füzelerin azaltılmasına yönelik görüşmelerin yapılmasına zemin hazırlandı.

ABD ile SSCB arasında Küba Krizi sonrası kurulan diplomatik hat 1969 yılında Stratejik Silahların Sınırlandırılması Müzakereleri (SALT) görüşmelerine olanak sağladı. İki ülke Kasım 1969'da Helsinki'de Anti-Balistik Füze Anlaşması konusunda görüşmelere başladı ve Mayıs 1972'de ABD Başkanı Richard Nixon ile SSCB Genel Sekreteri Leonid Brezhnev arasında anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre hem SSCB hem de ABD, kurulu olan stratejik balistik füzelerinde azaltmaya gidecekler ve yeni füze fırlatıcıları konuşlandırımlarına son vereceklerdi. SALT anlaşması yine kıtalararası balistik füzelerin sınırlandırılması için olan SALT 2 görüşmelerine zemin hazırladı. Bu süreç Soğuk Savaş yıllarında Yumuşama Dönemi olarak adlandırıldı. SALT 2 görüşmeleri Haziran 1979'da imzalanan anlaşma ile noktalandı fakat yaklaşık altı ay sonra SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi sonucu uygulamaya konmadı.¹⁴² Bu gelişmenin ardından 1981'de ABD'de sert çizgisiyle bilinen Ronald Reagan'ın başkanlık koltuğuna oturmasıyla gerilim yeniden arttı ve "İkinci Soğuk Savaş" olarak adlandırılan dönem başladı.

2.1.2. Bölgesel Düzen

Bu başlık altında Ortadoğu ülkelerinin 1958-1979 yılları arasındaki dış politik faaliyetleri kısa bir şekilde ele alınacaktır. Bunu yaparken her ülkeye ve her dış politika adımına değinmek yerine iki kutuplu uluslararası sistemde bölge ülkelerinin hangi kutba dâhil

¹⁴¹ Küba Füze Krizi hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Jutta Weldes, **Constructing National Interests: The United States and the Cuban Missile Crisis**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999; James G. Blight, Joseph S. Nye Jr. and David A. Welch, "The Cuban Missile Crisis Revisited", **Foreign Affairs**, Cilt. 66, No. 1 (Fall, 1987), pp. 170-188; Graham T. Allison, "Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis", **The American Political Science Review**, Cilt 63, Sayı 3 (Sep., 1969), ss.689-718.

¹⁴² Soğuk Savaş'ta yumuşama dönemi hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Richard W. Stevenson, **The Rise and Fall of Detente: Relaxations of Tension in US-Soviet Relations 1953-84**, Hampshire: The Macmillan Press, 1985.

olduğunu belirleyen adımlara odaklanılacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından başlayan Soğuk Savaş sürecinde tüm dünyada olduğu gibi Ortadoğu'da da SSCB-ABD rekabeti yaşanmaktaydı. İki süper güç de bölgedeki nüfuzunu arttırma peşindeydi.

Kendisini Batı bloğuna ait gören ülkelerden Türkiye ve Irak, 24 Şubat 1955'te karşılıklı işbirliği antlaşması imzalayarak Bağdat Paktı'nın temelini oluşturdu.¹⁴³ Daha çok güvenlik boyutu öne çıkan bu paktın imzalanmış olması Sovyetler Birliği tarafından gelecek bir tehlikeye karşı Irak ve Türkiye'nin ortak hareket etmesi anlamına geliyordu. Daha sonra İngiltere, Pakistan ve İran'ın katılmasıyla pakt genişledi. Bu gelişmelerin ardından Mısır lideri Cemal Abdülnasır ülkesinin Batı Bloğu tarafından çevrelenmiş ve yalnızlaştırılmış olduğu düşüncesine vardı. Hiçbir Arap devletinin bu pakta katılmaması gerektiği çünkü bu paktın Arap devletlerinin faaliyetlerini baltalamayı amaçladığını iddia etti. Ayrıca Nasır, Irak'ı ve dâhil olduğu ittifakı Arap birliğine İsrail veya Siyonizm'den çok daha fazla zarar veren bir ihanet eylemi olarak suçladı.¹⁴⁴

Bağdat Paktı'nı tehdit olarak gören Cemal Abdülnasır o yıllarda Arapların lideri konumundaydı ve Nasirizm Arap topraklarında çok etkiliydi. Nasirizm düşüncesi bağımsız bir Arap kimliğini ön plana çıkararak Arap devletlerinin tek vücut olarak Mısır liderliğinde birleşmeleri gerektiğine inanıyordu. Nitekim 1 Şubat 1958'de Mısır ve Suriye birleşerek liderliğini Cemal Abdülnasır'ın yapacağı Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (BAC) ilan ettiler.¹⁴⁵ Her ne kadar kendisini bağılantısız ülke olarak nitelese de Mısır'ın o yıllarda SSCB etkisine daha yakın olduğu söylenebilir.

Mısır ve Suriye'nin birleşmesinin ardından Irak ile Ürdün de BAC'yi dengelemek adına birleşme yönünde adımlar atmaya başladı. Irak ve Ürdün Arap krallar tarafından yönetiliyor olsalar da Nasır'ın tasavvur ettiği Arap kimliğine uymuyorlardı. Çünkü Irak ve Ürdün kâğıt üzerinde bağımsız olsalar da fiiliyatta İngiltere himayesinde hareket eden devletler olarak görülmekteydi. Kimlik temelli rekabetin arttığı dönemde Irak ve Ürdün arasında 14 Şubat 1958'de "federal bir Arap devleti" kurulması yönünde mutabakata varıldı. Böylece tek bir orduya, bayrağa, para birimine ve parlamentoya sahip fakat

¹⁴³ Ara Sanjian, "The Formulation of the Baghdad Pact", *Middle Eastern Studies*, Cilt. 33, No. 2, 1997, s.257.

¹⁴⁴ Richard L. Jasse, "The Baghdad Pact: Cold War or Colonialism?", *Middle Eastern Studies*, Cilt. 27, No. 1, Jan., 1991, s.140-149.

¹⁴⁵ Monte Palmer, "The United Arab Republic: An Assessment of Its Failure", *Middle East Journal*, Cilt. 20, No. 1, (Winter, 1966), s.50.

uluslararası alanda bağımsızlıklarını devam ettiren bir yapı meydana geldi.¹⁴⁶ Bu yeni oluşuma Suudi Arabistan ve Batı bloğuna yakın diğer ülkeler de destek vermekteydi ancak Irak ve Ürdün birlikteliği BAC kadar etkili bir oluşum hüviyeti kazanamadı. Mısır ve Suriye'nin birleşmesinin hemen ardından atılan bu adım bölgedeki kutuplaşmanın önemli göstergelerinden biriydi. Nihayetinde Ortadoğu'da bir tarafta Batı Bloğuna yakın Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve Federal Arap Devleti (Irak, Ürdün) diğer tarafta ise SSCB'nin askeri ve ekonomik destek sağladığı Birleşik Arap Cumhuriyeti (Mısır, Suriye) ve Yemen'in dahil olduğu iki kutba doğru gidilmekteydi.

Bağdat Paketi'nin oluşumundan üç yıl kadar sonra 1958 yılında Irak'ta bir darbe yaşandı ve Batı yanlısı monarşi devrildi. SSCB ile yakın ilişkiler kurmaya başlayan ve Nasır tipi denilebilecek özgür Arap kimliğini benimsemiş yeni Irak yönetimi 1959 yılında pakttan resmen ayrıldı. Irak, ayrılınca pakt adını CENTO olarak değiştirerek varlığını sürdürdü. Fakat Irak'ın rakip kutba geçmesi ve tehdit haline gelmesi başka bir güvenlik paketi meydana getirdi. Fantom Paketi adı verilen bu güvenlik ittifakı Türkiye, İsrail ve İran'ın 1958 yılında kurduğu Batı yanlısı bir oluşumdur.¹⁴⁷ Ancak kurulan bu yeni pakt, üye ülkeler arasındaki gevşek birliktelik nedeniyle Bağdat Paketi kadar etkin olamadı. Bunda SSCB'nin artan etkisine ani bir tepki olarak ve iyi organize olunmadan kurulmuş olmasının payı büyüktü.

1967 yılına gelindiğinde İsrail ile Suriye ve Mısır arasındaki gerginlik artmıştı. Yer yer sınır çatışmaları yaşanıyor ve Mısır lideri Cemal Abdülnasır İsrail ile savaş imasında bulunan açıklamalar yapıyordu. Ortadoğu'da Batı tarafından sömürülen Arap devletlerinin “kurtarılması” çağrısında bulunan Nasır aynı çağrıyı İsrail tarafından ezilen Filistinli Araplar için de yapıyordu. Mısır, Suriye ve Ürdün tarafından kısıpaca alınan İsrail ilk saldırıyı başlattı ve 5 Haziran 1967'de İsrail savaş uçakları Mısır, Suriye ve Ürdün'ün hava üslerini bombalayarak Arap devletlerinin savaş uçaklarını etkisiz hale getirdi. Ardından da altı gün içinde Mısır'dan Sina Yarımadası ve Gazze Şeridini, Ürdün'den Batı Şeria ve Doğu Kudüs'ü, Suriye'den de Golan Tepelerini işgal etti.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Majid Khadduri, **Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958**, London:Oxford University Press, 1969, s.14.

¹⁴⁷ Thomas Volk, “Turkey's Historical Involvement in Middle Eastern Alliances: Saadabad Pact, Baghdad Pact, and Phantom Pact”, **Centre International de Formation Européenne**, No. 367, 2013, pp 11-30, s.22-23.

¹⁴⁸ Altı Gün Savaşı hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Ersun N. Kurtuluş, “The Notion of a “Pre-emptive War”: the Six Day War Revisited”, **Middle East Journal**, Cilt. 61, No. 2 (Spring, 2007), pp. 220-238; Guy Laron, **The Six-Day War: The Breaking of the Middle East**, Nev Haven: Yale University Press, 2017.

Böylece SSCB tarafından askeri ve ekonomik olarak desteklenen Arap devletleri yenilgiye uğramış, ABD tarafından desteklenen İsrail ise büyük bir zafer kazanmıştı. Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'da sıcak savaş haline gelmesinden İsrail kazançlı çıkmıştı.

Bu savaştan yaklaşık altı yıl sonra 1973 yılı Ekim ayında bu sefer Mısır ve Suriye kaybettikleri toprakları geri almak ve İsrail'i yenilgiye uğratmak istedi. Yahudiler için kutsal bir bayram olan Yom Kippur zamanı başladığı için savaş Yom Kippur Savaşı olarak da adlandırılmaktadır. Arap devletleri bu savaşta uzun zamandır olmadıkları kadar birlik oldular. Neredeyse bütün Arap devletleri ekonomik ve askeri olarak Mısır ile Suriye'yi destekliyordu. Yaklaşık yirmi gün süren savaşın ilk günlerinde Mısır ve Suriye ilerleme kaydetse de İsrail ordusunun toparlanması ile ilerleyiş sona erdi ve savaş bir çıkmaza girdi. Mısır ilk hedefi olan Sina Yarımadasını geri almada, Suriye ise Golan Tepelerinden İsrail'i çıkarmada başarısız oldu.¹⁴⁹ Arap devletleri Altı Gün Savaşı'nda kaybettikleri onurlarını geri kazandıklarını düşünüyorlardı fakat bölgesel düzende hatırı sayılır bir değişiklik olmamıştı.

Arap devletlerinin Yom Kippur savaşında yakaladıkları birlik havası savaş sonrasında da devam etti. Başta ABD olmak üzere İsrail'i destekleyen "Batı"yı cezalandırmak için 1973 yılında petrol ambargosu başlattılar. Büyük oranda Ortadoğu'daki petrollere ihtiyaç duyan Batı ekonomisi büyük yara aldı. Ham petrolün uluslararası piyasalardaki varil fiyatı 1973 yılında 3 dolardan kademeli bir şekilde 12 dolara çıktı.¹⁵⁰ Dört kat artış sonrası petrol sahibi bölge ülkeleri devasa ekonomik gelirlere sahip olurken Batılı ülkeler ise artan benzin fiyatları ve stoklarda yaşanan sorunlar karşısında halklarının tepkisi ile karşı karşıya kaldılar. Arap devletleri kısmen de olsa Batıyı "hizaya" getirmenin yolunu bulmuştu.

Arap ülkelerinin bu birlik havası Mısır'ın İsrail ile barış görüşmelerine başlaması ile dağıldı. 1978 yılında ABD öncülüğünde Mısır ile İsrail Camp David Sözleşmesi imzaladılar. Bu sözleşme 1979 yılında Mısır-İsrail Barış Antlaşması'na temel oluşturdu. Anlaşma ile ilk defa bir Arap devleti İsrail'i resmen tanıyarak diplomatik ilişkiler başlattı. İsrail ise Sina Yarımadasından tamamen çekilmeyi, Gazze ve Batı Şeria'da özerk yönetim

¹⁴⁹ Charles S. Liebman, "The Myth of Defeat: The Memory of the Yom Kippur War in Israeli Society", **Middle Eastern Studies**, Cilt. 29, No. 3 (Jul., 1993), pp. 399-418; "Yom Kippur War", Britannica, <https://www.britannica.com/event/Yom-Kippur-War>, Erişim Tarihi: 06 Mart 2022.

¹⁵⁰ Anthony N. Penna, **A History of Energy Flows: From Human Labor to Renewable Power**, New York: Routledge, 2020, s.110.

kurulmasını ve Ürdün ile de barış görüşmelerine başlamayı kabul etti.¹⁵¹ Arap devletleri ve İsrail arasında barış ihtimalini doğuran bu anlaşma bölge barışı için umut verici olsa da Mısır'ın bölgedeki liderlik pozisyonu açısından olumsuz sonuçlar doğurdu. Mısır'ın 1950'lerin ortalarından beri sürdürdüğü "Arapların lider devleti" imajı büyük zarar gördü ve Arap Birliği üyeliği askıya alındı. İsrail'le barışarak Arap davasına ihanet ettiği düşünülen Mısır lideri Enver Sedat 1981 yılında suikast sonucu öldürüldü.¹⁵²

Özet olarak belirtmek gerekirse 1958-1979 yılları arasında uluslararası sistem iki kutuplu olarak devam etmiş fakat 1962 yılındaki Küba Füze Krizi ile zirveye çıkan gerginlik ABD ile SSCB arasında diplomatik kanalların açılmasıyla 1970'lerin sonuna kadar yumuşama sürecine girmiştir. Uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı Ortadoğu'ya da yansımış bölge ülkeleri Batı bloğu ve Doğu bloğu tarafından desteklenen ülkeler olarak pozisyon almışlardır. Buna karşılık uluslararası sistemdeki yumuşama sürecinin bölgesel düzende pek bir karşılığı olmamış hem Arap-İsrail savaşları hem de Irak ile İran arasında yer yer sınır çatışmalarına varan gerginlikler vuku bulmuştur. Bu tezin konusunu oluşturan İran-Irak ilişkilerindeki keskin dönüşümlerin seyri ve nedenleri aşağıda ele alınacaktır. Bu tezin iddiası olan Irak ile İran arasındaki ilişkilerin uluslararası sistemin yapısına göre değil ulusal iktidarların kimliğinde yaşanan dönüşümlere göre şekillenip şekillenmediği sorusuna cevap aranacaktır.

2.2. Irak'ta Kimlik Dönüşümü ve Darbeler Dönemi

2.2.1. 1958 Darbesi, Irak'ta Monarşinin Sonu ve Kimlik Dönüşümü

Irak'ta ordunun siyasal gelişmeleri yakından takip etmesi ve hoşnut olmadığı durumlarda yönetime müdahale etmesi yeni bir gelişme değildi. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden ve Britanya himayesinde kurulan "yeni Irak'ın" ilk günlerinden itibaren Iraklı milliyetçi üst düzey askerler ve genç subaylar siyasal konularda tartışmaktaydılar.¹⁵³ William Polk'un ifadesiyle bu subaylar kendilerini Irak'ı korumak için "seçilmiş" bir sınıf olarak görmekteydiler. Çünkü onlar siyasiler gibi yozlaşmadıklarını düşünmekte ve doğal olarak da Irak'ı korumak gibi kutsal bir görevin

¹⁵¹ **Strategic Studies**, "Camp David Accords", SPECIAL ISSUE: The Middle East Peace Process, Cilt. 15, No. 3/4, SPRING & SUMMER 1993, ss.103-110.

¹⁵² Stephen Green, "Camp David: Has It Become a Framework for War?", **World Policy Journal**, Cilt. 2, No. 1, Fall, 1984, pp. 155-168, s.159.

¹⁵³ Gareth Stansfield, **Iraq: People, History, Politics**, Second Edition, Malden, MA: Polity Press, 2016, s.80.

kendilerinde olduğuna inanmaktaydılar.¹⁵⁴ Bu görevi yerine getirme güdüsüyle de içlerinde Ortadoğu'nun ilk askeri darbesi olan 1936 ve 1941 yıllarındaki gibi önemli darbelerin de yer aldığı bir takım girişimlerde bulunmuşlardı.¹⁵⁵ Bununla birlikte II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Ortadoğu'da yükselen Arap milliyetçiliği Irak'ta da etkisini arttırmaktaydı. Özellikle ordu mensupları arasında monarşiyi devirme fikri gittikçe yayılıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler 1941 darbesini bastırarak Irak'ı adeta yeniden işgal etmişti. Savaşın ardından da 1930 yılında imzalanmış olan İngiltere-Irak Antlaşmasının revizyonu konusunda iki taraf arasında görüşmeler başladı. İngiliz karşıtı Iraklılar ise bu antlaşmanın revize edilmesini değil ortadan kaldırılmasını istiyordu. Pazarlıklar sonucu 15 Ocak 1948'de Portsmouth'ta imzalanan antlaşma taslağı ile Irak heyeti ve İngiliz temsilciler, Irak'ın bağımsızlığı üzerindeki bazı kısıtlamaları kaldıran bir taslak imzaladılar.¹⁵⁶ Fakat bu antlaşma İngiltere'nin Irak üzerindeki stratejik ve ekonomik çıkarlarını büyük oranda koruyordu. Portsmouth Antlaşması sonrasında 16 Ocak'ta Bağdat'ta zaten sayıları giderek artan İngiliz karşıtları, lise ve üniversite öğrencileri ve milliyetçi gruplar birkaç gün içinde İngilizlerin Irak'taki varlığını protesto etmek için "Vatba İsyanı" olarak anılan gösterilere başladılar.¹⁵⁷ Protesto gösterileri o kadar etkili oldu ki 21 Ocak'ta Kral naibi Abdullah bu taslağın Kral tarafından reddedildiğini açıkladı. 27 Ocak'ta da bu taslak anlaşmayı imzalayan Salih Cabir hükümeti istifa etmek zorunda kaldı.¹⁵⁸ Bu isyan Irak tarihinde anti-emperyalist muhalif kimliğin iktidarın Batı yanlısı kimliğine üstün geldiği en önemli olaylardan biriydi.

Irak'taki milliyetçileri heyecanlandıran ve harekete geçiren bir diğer gelişme 1952 yılında Mısır'da gerçekleşen Hür Subaylar darbesi idi. Ordu içindeki hoşnutsuz subaylar ve bazı etkili sivil figürler, Cemal Abdülnasır'ın Mısır'daki sosyal reformlarından ve bağlantısızlar hareketinden giderek daha fazla etkileniyorlardı. Iraklı subay birliklerindeki ilk darbeci hücre, tahmini olarak, Eylül 1952 gibi erken bir tarihte örgütlendi. Hareketin içinde liberal ve komünist kimliğe yakın subaylar olmakla birlikte

¹⁵⁴ William R. Polk, **Irak'ı Anlamak**, Nurettin Elhüseyni (Çev.), İstanbul: NTV Yayınları, 2007, s.115

¹⁵⁵ Stansfield, s.80.

¹⁵⁶ Michael Eppel, **Iraq from Monarchy to Tyranny: From the Hashemites to the Rise of Saddam**, Tallahassee, FL: University Press of Florida, 2004, s.78.

¹⁵⁷ Vatba isyanı hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Hanna Batatu, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'athists and Free Officers**, New Jersey: Princeton University Press, s.545-567.

¹⁵⁸ Eppel, s.78-79.

çoğu pan-Arap milliyetçi ideolojiyi benimsemişti. Bu grupların bir kısmı yavaş yavaş birleşti ve 1957’de Hür Subaylar yürütme komitesinin çekirdeği olan Bağdat Örgütü’nü oluşturdu. Tuğgeneral Abdülkerim Kasım, grubun başına geçti.¹⁵⁹

Pan-Arap yanlılarını ve Iraklı milliyetçileri öfkeliendiren belki de en önemli gelişme 1955’te Irak’ın, Bağdat Paktı’na dâhil olması idi. Iraklıların genelinin yanı sıra Mısır lideri Abdülnasır da Bağdat Paktı’nı bölgesel liderliği önünde bir engel olarak görüyordu.¹⁶⁰ 1956 yılında ise Mısır’ın Süveyş Kanalı’nı millileştirmesinin ardından İngiltere, Fransa ve İsrail Mısır’ı işgal ettiğinde Irak, bir İngiliz müttefiki olması nedeniyle hiç istemediği halde işgali destekliyor konumuna düştü. Irak’ın içinde bulunduğu emperyal bağların onu bu işgalin destekçisi gibi göstermesi, Mısır’a ve pan-Arap ideolojisine sempati duyan Irak halkı arasında geniş bir tepkiye yol açtı.¹⁶¹ İki yıl sonra 1958 yılında Mısır ve Suriye pan-Arabizm bayrağı altında Birleşik Arap Cumhuriyeti’ni (BAC) oluşturmak için birleştiğinde bu sefer Irak Monarşisi kendisini tehdit altında hissetti.¹⁶² Pan-Arap yanlısı halk ve Iraklı subaylar ise bunu büyük bir heyecanla karşıladılar. Nasır’ın birleşik bir Arap dünyası çağrısı yapan heyecan verici söylevleri, Irak Monarşisi içindeki pan-Arabizm yanlılarını ve ordu içerisindeki liderliğini General Abdülkerim Kasım ve Albay Abdüsselam Arif’in yaptığı Hür Subaylar grubunu harekete geçirdi.¹⁶³ Irak monarşisinin reaksiyonu ise Ürdün’le birleşerek kendi “Arap Federasyonunu” kurduğunu açıklamak oldu. İngiltere ve ABD’nin bu federasyonu desteklemesi Arap milliyetçileri arasında Irak-Ürdün birliğinin Batı’nın maşası olduğu şeklinde yorumlandı. Monarşiye karşı muhalefetleri giderek artan subayların temel hedefi Batı’nın Irak üzerindeki egemenliğine son vermek ve Monarşiyi yıkmaktı. Bunun yanında feodaliteyi sona erdirmek, bir anayasa ile birlikte demokratik rejime geçmek, bütün Arap ülkeleri ile ilişkileri geliştirmek ve Filistin davasına sahip çıkmak gibi Irak siyasi kimliğini radikal biçimde dönüştürme amaçları da vardı.¹⁶⁴ Sadece subaylar değil sayıları gittikçe artan eğitilmiş sınıf da Arap milliyetçiliği ideallerine bağlanmaktaydı. Nuri Said’in ordu içinde artan huzursuzlukları gidermek için ordu mensuplarına yönelik ekonomik reform programları, askeri teçhizatın yenilenmesine yönelik anlaşmalar

¹⁵⁹ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Third Edition, Colorado: Westview Press, 2012, s. 83.

¹⁶⁰ Courtney Hunt, **The History of Iraq**, Connecticut: Greenwood Publishing, 2005, s.75.

¹⁶¹ Stansfield, s.94; Hunt, s.75.

¹⁶² Polk, s.121.

¹⁶³ Michael Barnett, **Dialogue in Arab Politics: Negotiations in Regional Order**, New York: Columbia University Press, 1998, s.129-131.

¹⁶⁴ Marr, s.84.

organize etmesi gibi çabalar sonuç vermedi.¹⁶⁵ Özellikle Süveyş Krizi'nin ardından pan-Arap davası güden liderlerin imajı güçlenirken Batı yanlısı Nuri Said gibi liderlerin imajları dibe vurmuştu.

14 Temmuz 1958 darbesini sadece monarşi ve emperyalizm karşıtı siyasal kimliğin güçlenmesi ile açıklamak yetersiz kalacaktır. Zira ülkenin giderek kötüleşen ekonomik durumu da halkın yönetime olan tepkisini arttırmakta ve darbecilere gerekli desteğin sağlanmasına zemin hazırlamaktaydı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Irak'ın ekonomisi bunalıma girmişti. Sosyo-ekonomik süreçteki kötü gidişten rahatsız olan ve büyük petrol gelirlerinden yararlanmak isteyen halk, Nuri Said hükümetinin politikalarına karşı olumsuz bir tavır aldı.¹⁶⁶ Nuri Said'in ekonomiyi iyileştirme adına attığı adımlardan bazıları da halk nezdinde ters tepmekte idi. Örneğin Said, 1950 yılında petrol gelirlerinin Irak yönetimine aktarılan kısmının yükseltilmesi için Britanya himayesindeki Irak Petrol Şirketi'ni ikna etti. Fakat bu gelirleri idare edecek kalkınma kurulunun yarısının yabancı üyelerden oluşması halkın tepkisine neden oldu. Diğer taraftan İngiliz karşıtlığı giderek artmasına rağmen İngiliz ekonomist ve eski bir siyaset adamı olan Lord Salter'in monarşiye ekonomik danışman olarak atanması tepkileri giderek artırdı. Bunlara ilave olarak İsrail ile 1948 yılında yapılan savaşın yanı sıra zarar gören petrol boruları nedeniyle ihracatın düşmesi ve bütçe giderlerinin büyük oranda orduya harcanması gibi sebepler de ekonominin kötüleşmesine zemin hazırlayan unsurların başında geliyordu.¹⁶⁷

Nitekim, Irak'ta 13 Temmuz'u 14'e bağlayan gece Irak ordusunun bazı birliklerinin Bağdat'ı geçen bir rota üzerinden Ürdün'e gönderilmesi Hür Subayların işine yaradı. Albay Abdüsselam Arif 20. Tugay ile Bağdat'ın içlerine ilerleyerek kontrolü eline aldı ve Kral ile Nuri Said'in saraylarını kuşattı. O sırada Abdülkerim Kasım 19. Tugay ile Bağdat'ın kuzeydoğusunda Diyala'nın Celavla ilçesinde yedekte beklemekteydi. Bağdat Radyo İstasyonu'nun kontrolünü ele alan Albay Arif, Monarşinin yıkıldığını ve Cumhuriyet'in ilan edildiğini duyurdu. Askeri müdahale esnasında Irak Kralı II. Faysal, Prens Abdullah ve Başbakan Nuri Said öldürüldü.¹⁶⁸ Darbenin ardından General Abdülkerim Kasım Başbakan ve Savunma Bakanı olarak yürütmenin başına geçti. Albay

¹⁶⁵ Hunt, s.108.

¹⁶⁶ Khadduri, s.150.

¹⁶⁷ Charles Tripp, **A History of Iraq**, Third Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s.127-134; Hunt, s.73-74.

¹⁶⁸ Tripp, s.142

Abdüsselam Arif ise Başbakan Yardımcısı ve İçişleri Bakanı oldu. İlerleyen günlerde ilan edilen anayasaya göre Irak, Arap ulusunun bir parçası olarak tanımlandı ve resmi dini İslam olan bir Cumhuriyet rejimi ile yönetileceği duyuruldu.¹⁶⁹

Temmuz Darbesi, tüm sosyal adaletsizlikleri ortadan kaldırmayı ve ülkenin ekonomik bağımsızlığını sağlamak için tasarlanmış planları gerçekleştirmeyi vaat etti. Yeni yönetim reform programının yerine getirilmesi için dört temel hedef belirledi: Birincisi, köylüleri “feodal prangalardan” kurtarmak için tasarlanmış bir “Tarım Reformu Yasası” oluşturulması; ikincisi, sosyal ve kültürel planların başlatılması; üçüncüsü, sanayileşme ve bir Irak-Sovyet anlaşması imzalanması; dördüncüsü, yeni petrol anlaşmaları için müzakereler yapılması.¹⁷⁰ Dört temel hedef içerisinde en dikkat çeken iktidarın kimliğindeki dönüşümü göstermesi açısından SSCB ile yakınlaşma politikası idi.

2.2.2. 1963 Darbesi

14 Temmuz Darbesi için organize olan subaylar arasında Arap ve Irak milliyetçisi gruplardan bahsedilmişti. Darbe sonrası yıllarda Abdülkerim Kasım’ın Hür Subayların bazı üyeleriyle ve darbeye destek olan sendika ve milliyetçi akımlarla ilişkileri kötüleşti. Arap milliyetçiliğini savunan ve başını Arif kardeşlerin çektiği grup Kasım’ın iktidarından rahatsız olmaya başladı. Bununla birlikte Baas partisi de güçlenmeye başlayınca darbeyi organize edenler arasında iç çekişmeler arttı.¹⁷¹ 1958 darbesinin ardından Kasım ve Arif farklı kutuplara bölündü ve rekabete giriştiler. Cumhurbaşkanı Arif, Mısır’la birleşip BAC’ye katılmak isterken Kasım ise bu birleşmeye karşı çıkıyordu.¹⁷² Abdülkerim Kasım’ın Arap bütünleşmesine karşı olan tutum değişikliğinden Mısır lideri Cemal Abdülnasır da rahatsız oldu. Musul’da 1959 yılı Mart ayı başlarında arkasında büyük ölçüde Nasır’ın olduğuna inanılan ve Irak ordusundan bazı üst rütbeli subayların organize ettiği Kasım’ı devirmek için darbe girişimi başladı. Birkaç gün içerisinde isyanın Kasım’a sadakatli ordu mensupları tarafından bastırıldığı ve yaklaşık 2.000 kişinin öldüğü duyuruldu.¹⁷³

¹⁶⁹ Iraq Times, New Iraqi Government, 26 Temmuz 1958. <https://gpa.eastview.com/crl/mena/?a=d&d=iraq19580726-01.1.2&e=-----en-25--1--img-txIN----->, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2021.

¹⁷⁰ Khadduri, s.150.

¹⁷¹ Stansfield, s. 95

¹⁷² Hunt, s. 79-80

¹⁷³ **Middle East Journal**, “Developments of the Quarter: Comment and Chronology”, Cilt. 13, No. 2, (Spring, 1959), s.182.

Kasım'ın Komünistlerle ilişkisini tamamen kesmemesi ve bazı önemli noktalarda Irak Komünist Partisi'ne (IKP) bağlı isimlerin görevlerine devam etmesi de bir başka muhalif grup olarak Baas Partisini ön plana çıkardı. Hatta bu rahatsızlıkları Kasım'a bir suikast girişimi düzenleyecek kadar ileri seviyedeydi. İçlerinde Saddam Hüseyin'in de bulunduğu bir grup Baas üyesi 7 Ekim 1959'da Bağdat'ta Kasım'ın aracına saldırı düzenledi. Kasım yaralandı, Saddam Suriye'ye kaçmak zorunda kaldı. Kasım misilleme olarak suikasttan sorumlu tuttuğu Baas üyelerini halka açık bir şekilde yargıladı. Amacı halkın gözünde Baas'ın itibarını bitirmektir fakat bu ters tepti ve Baas ideolojisine olan sevgi ve bağlılık daha da arttı.¹⁷⁴

8 Şubat 1963'te Baasçıların organize ettiği darbe başarılı oldu. Darbeciler ve Kasım yanlısı güçler arasında iki gün süren şiddetli çatışmalar sırasında Abdülkerim Kasım, Savunma Bakanlığı'na sığındı. Bir gün sonra Kasım, ülkeden güvenli çıkış karşılığında teslim olmayı önerdi fakat talebi reddedildi. Kasım, yeni kurulan Ulusal Devrim Komuta Konseyi'nin (UDKK) emriyle öldürüldü.¹⁷⁵ Arif, UDKK Başkanı olarak yeni yönetimin başına geçti ve Baas lideri Ahmed Hasan el-Bekir başbakan oldu. Karar alıcı pozisyonların önemli kısmı Baas'ın elindeydi. Geoff Simons'un verdiği bilgilere göre UDKK'nın 18 üyesinden 16'sı, Eppel'in aktardığına göre ise 9 tanesi BAAS üyesiydi.¹⁷⁶ Oluşturulan kabinedeki 21 bakanlıktan (içlerinde Başbakanlık, Savunma ve İçişleri Bakanlığı gibi en önemli bakanlıkların da olduğu) 12'si de Baas üyesiydi.¹⁷⁷ Kısacası Irak'ta iktidar Baas Partisi'ne geçmişti.

8 Şubat darbesinden yaklaşık bir ay kadar sonra Mart 1963'te bu sefer Suriye'deki Baas Partisi darbe ile iktidara geldi. Bereketli Hilal (Fertile Crescent) olarak adlandırılan bölgenin en büyük iki Arap devleti Baas tarafından yönetilmeye başlandı. 10 Mart'ta Irak'taki Baas heyetinden bir grup Suriye'ye gitti. İki ülkede de darbeye etkili olan Nasırcı subaylar Mısır'la derhal yakınlaşmak ve Mısır-Suriye-Irak'ın birleşmesini istemekteydi. 14 Mart'ta ise bu sefer Kahire'de toplanıldı ve üçlü birleşme görüşmeleri yapıldı. Baas'ın darbeyi gerçekleştirirken temel motivasyonlarından biri olan pan-Arabizm kimliği bu görüşmeler sırasında zarar gördü.¹⁷⁸ Çünkü Irak'ı yönetenler Mısır

¹⁷⁴ Hunt, s. 80

¹⁷⁵ Marr, s.184-185.

¹⁷⁶ Simons, **Irak: From Sumer to Saddam**, Second Edition, Hampshire: Macmillan, 1996, s.260; Eppel, s.206-207.

¹⁷⁷ Simons, s.260; Marr, s.116.

¹⁷⁸ Eppel, s.209.

ve Suriye'nin ardından üçüncü ülke konumuna düşmek üzereydi ve bu da Irak'taki Baasçıları rahatsız etmekteydi. Bu çekinceler Baas hükümeti ile Cumhurbaşkanı Arif arasında vuku bulan anlaşmazlıklara temel oluşturdu. Tartışmanın ana konusu Kasım ile Arif arasındaki sorunla aynıydı: Irak, Cumhurbaşkanı Arif'in istediği gibi pan-Arap devleti ile birleşmeyi savunan ve geniş bir Arap etnik milliyetçiliği üzerine kurulan *kavmiyye* anlayışını mı benimsemeli yoksa Baasçıların savunmaya başladığı ve topraksal sınıra dayalı belirli bir ülke halkını kapsayan milliyetçilik olarak tanımlanan *vataniyye* çizgisinde kalarak ayrı bağımsız bir devlet olmaya devam mı etmeli?¹⁷⁹ İki grup arasındaki fikir çatışmaları 18 Kasım 1963'te bir iç darbe ile sonuçlandı. Abdüsselam Arif'e bağlı güçler Baas üyelerini iktidardan indirerek UDDK yerine Ulusal Devrim Konseyi'ni (UDK) kurdu.¹⁸⁰

Baas'ın yenilgisiyle, Arif iktidarında Abdülnasır yanlıları öne çıkmaya başladı. Ayrıca Abdülnasır'a sempati duyan Arif kardeşlerin Irak'ta iktidarı ele alması, Mısır'ın Sovyetler Birliği tarafından yoğun biçimde desteklenmesiyle aynı zamana denk geldi. Dolayısıyla Sovyet-Irak ilişkileri de ivme kazandı. Irak, Rusya'dan daha fazla silah almaya, Mısır'ın gelişim çizgisini taklit etmeye ve Kahire ile her alanda işbirliği yapmaya başladı. Bu yönde ilk önemli adım Ocak 1964'te Arif'in Kahire'ye ziyaret düzenleyerek Abdülnasır ile kapsamlı bir görüşme gerçekleştirmesi ile atıldı. 3 Mayıs 1964'te Mısır anayasasını model alan geçici bir anayasa ilan edildi. Daha sonra 26 Mayıs'ta Mısır ve Irak hükümeti iki devletten de eşit sayıda bakandan oluşan bir Ortak Başkanlık Konseyi kurdu. Aynı yılın Eylül ayına kadar 5 bin Mısır askeri "tehditlere karşı Irak ordusuyla ortak hareket etmek için" Irak sınırları içine geldi. Bu anlaşma aslında bir bakıma birleşmenin aşamalarına başlandığının işareti idi.¹⁸¹

14 Temmuz'da, Irak ekonomisini Mısır ekonomisiyle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan bir girişimle, Bağdat hükümeti tüm bankaları, sigorta şirketlerini, 32 adet büyük sanayi ve ticaret kuruluşunu kamulaştırdı, şirketlerin kârlarının yüzde 25'inin işçilere tahsis edilmesini ve bu işçilerin şirketlerin yönetim kurullarında temsil edilmelerini sağladı.¹⁸² Irak'ın en büyük işletmelerinin kamulaştırılması ve işçilere bu denli hakların verilmesi Hanna Batatu'ya göre Irak'ı Moskova'nın "kapitalist olmayan kalkınma yolu" çizgisine

¹⁷⁹ Polk, s.129.

¹⁸⁰ Simons, s.260.

¹⁸¹ Eppel, s.220; Marr, s.124.

¹⁸² Batatu, *Old Social Classes*, s.1031

yakınlaştırıyor gibi görünüyordu.¹⁸³ Bunun yanında SSCB'den karadan havaya füze sistemi, MiG-21 savaş uçakları ve TU-16 orta jet bombardıman uçakları teslim alındı. Haziran 1965'te ise Irak Petrol Şirketi (Iraq Petroleum Company) ile SSCB arasında çeşitli anlaşmalar imzalandı.¹⁸⁴ Bu gelişmelerle Irak siyasi kimliği Batı'dan giderek uzaklaşmakta ve Doğu'ya yakınlaşmaktaydı.

2.2.3. 1968 Baas Darbesi

Arapça'da hem “yeniden doğuş” hem de “ayaklanma” anlamına gelen “Baas” Partisi, Suriye'de orta tabakanın genç ve eğitilmiş kişileri tarafından 7 Nisan 1947'de kuruldu.¹⁸⁵ Partinin sloganı da “Ebedi bir misyona sahip tek bir Arap ulusu” idi. Mişel Eflak, Selahaddin el-Bitar ve Zeki Arsuzi Baas'ın kuruluşunda kilit rol oynayan üç isimdi. İdeolojik temeli sosyalizm olan partinin ana hedefleri “hürriyet” ve “vahdetti”. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Arap dünyasının Batı tarafından çizilen sınırlarını tanımadıklarını ilan ettiler. Sloganları olan “Birlik, Özgürlük, Sosyalizm” ve “Ölümsüz Misyonu Sahip Bir Arap Milleti”nden anlaşılacağı üzere Baas Partisi, Arapları birleştirerek tek bir devlet kurmayı ve Batı'nın egemenliğine son vererek özgürlüklerini kazanmayı amaçlıyordu.¹⁸⁶ Milliyetçilik kavramı ve Arap birliğini sağlamak Baas ideolojisinde merkezi ve baskın bir hedef olarak ön plana çıktı. Mişel Eflak'a göre milliyetçilik sonsuz, tarih üstü ve evrensel bir insan olgusuydu ve Arap milliyetçiliği tüm insan uygarlığına evrensel bir mesaj taşıyacaktı.¹⁸⁷

Baas anlayışına göre, Arap birliğinin gerçekleştirilmesi, Arapların bireysel ve toplumsal düzeyde potansiyellerine ulaşmasının ve Batı ile eşit statüye kavuşmalarının tek yoludur. Arap birliğini sağlamak için Araplar, kendilerini baskın Batılı güçlerden kurtarmalı ve bu güçlere boyun eğen “gerici muhafazakâr seçkinlerin” denetiminden kurtulmalıydı. Baas ideolojisinin inandığı sosyalizm ise Arap ulusuna hizmet etmeyi amaçlayan bir sosyalizmdi. Bu, bireysel mülkiyete zarar vermeden, yoksulluğun ve eşitsizliğin

¹⁸³ Joe Stork, “The Soviet Union, the Great Powers and Iraq”, Robert A. Fernea ve Wm. Roger Louis (Ed.), **The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited** içinde, (95-106), London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1991, s.101.

¹⁸⁴ Marr, s.124.

¹⁸⁵ Roy E. Thoman, “Iraq under Baathist Rule”, **Current History**, Cilt. 62, No. 365, (January, 1972), s.31.

¹⁸⁶ John F. Devlin, “The Baath Party: Rise and Metamorphosis”, **The American Historical Review**, Cilt. 96, No. 5 (Dec., 1991), ss.1396-1398.

¹⁸⁷ Eppel, s. 198.

azaltılması, tüm Araplara eşit fırsat sağlanması, tarım reformu ve devlet tarafından ulusal gücün arttırılması anlamına geliyordu.¹⁸⁸

Baas Partisi'nin fikirleri Irak içinde ilk kez 1948-49'da Bağdat'ta Suriyeli üniversite öğrencileri tarafından yayıldı. 1952'den 1960'a kadar partinin Irak'taki sekreterliği/liderliği görevini Şii mezhebine mensup Fuad el-Rikabi yaptı. Baas'ın pan-Arap milliyetçisi fikirlerine ve sosyalist açıklamalarına en çok ilgi duyanlar Monarşi yönetimi altında hırpalanmış eğitilmiş gençler, özellikle lise ve üniversite öğrencileri idi. Yozlaşmış ve gerici olarak algılanan düzenin bir parçası olmamaları ve partiyi çevreleyen gizem, Baas liderlerine, bu genç kişilerin gözünde romantik bir çekicilik kazandırdı.¹⁸⁹ Ayrıca Baas'ın mesajı milliyetçi, laik ve etnik-üstü olduğu ve Sünni-Şii veya Müslüman-Hristiyan kimlikler arasındaki herhangi bir ayrıma karşı olduğu için, eğitilmiş bazı genç Şiiler de partiye ve onun ideolojisine destek veriyordu.¹⁹⁰ 1953 ve 1958 arasında yasadışı olmasına rağmen, Baas liderleri Irak'ta diğer muhalefet grupları ile temaslarını sürdürdü. Ordu içerisinde de Baas'a katılan subayların sayısı artıyordu. 1950'ler gibi erken bir tarihte birçok ordu subayı partiye katılmış olsa da hiçbirisi 1958'de darbeyi başlatan Hür Subayların liderleriyle bağlantılı değildi. Eppel'e göre Baas, monarşiyi deviren 1958 darbesinde hiçbir rol oynamadı.¹⁹¹

1958 darbesi sonrası General Kasım tarafından kurulan hükümette, Baas partisinin genel sekreteri Fuad el-Rikabi kalkınma bakanı olarak görev aldı. Darbenin hemen ardından başlayan Kasım ve Arif arasındaki çekişmede, Baas üyeleri Pan-Arap birleşmesine atıfla "Şimdi Birlik" sloganı altında Arif'i destekleyen gösteriler düzenlediler. Şubat 1959'da Rikabi, Kasım ve milliyetçiler arasındaki sürtüşme nedeniyle hükümetten istifa etti. Rikabi'nin istifasının ardından Baas liderleri, Kasım yönetimine militanca karşı çıkmaya ve Kasım'a karşı bir darbe başlatmak amacıyla milliyetçi ordu subaylarıyla ilişkiler kurmaya başladı. Yukarıda da bahsedildiği üzere 7 Ekim 1959'da içlerinde Saddam Hüseyin'in de bulunduğu bir ekip, Kasım'ı öldürmeye çalıştı. Başarısız suikast girişiminden sonra birçok üyesi hapse giren veya sürgüne yollanan parti zor bir dönemden geçti. Kasım yönetiminden darbe yiyen, sürgüne gönderilen, hapse atılan ve kısmen yer altına çekilmek zorunda kalan Baasçılar zamanla toparlanarak 8 Şubat 1963'te kanlı bir

¹⁸⁸ Eppel, s.198-199.

¹⁸⁹ Marr, s.114; Eppel, s.202.

¹⁹⁰ Marr, s.115.

¹⁹¹ Eppel, s.202.

darbeyle iktidarı ele geçirdiler. Darbeden dokuz ay kadar sonra Baas Partisi bu sefer Abdüsselam Arif tarafından devrilerek iktidardan uzaklaştırıldı.¹⁹²

Yaklaşık beş yıl kadar bir kez daha zor bir süreçten geçen Baasçılar 17 Temmuz 1968’de iktidarı darbe ile ele geçirdi. Darbeden sonraki iki hafta içinde Baas, şüpheli gördüğü isimleri yönetim kadrolarından tamamen uzaklaştıran bir dizi hamle gerçekleştirdi. İktidarın dayanak noktası olan ve yeni kurulan Devrim Komuta Konseyi’ndeki (DKK) Baasçıların konumu pekiştirildi. 30 Temmuz’da DKK başkanı Hasan Bekir, hem başbakan hem de silahlı kuvvetlerin başkomutanı oldu. Hardan el-Tikriti savunma bakanı olurken Saddam Hüseyin, DKK’deki en önemli ikinci göreve, Bekir’in yardımcılığına yükseltildi. Bu yeni konseyin özelliklerinden ilki, tamamen askeri bir konsey olması idi. İkincisi, konsey Selahaddin vilayetinin Tikrit şehrine mensup kişilerin hâkimiyetindeydi ve hatta bazıları akraba idi. Üçüncüsü ise DKK, artık tümü Baas ya da Baas destekçisi olan yalnızca beş üyeyi içeriyordu yani hükümet artık tamamen Baas’ın egemenliğindeydi. Yeni liderler 1963 yılında öğrendikleri önemli bir dersi uygulamaya koymuşlardı: Baasçı olmayanlarla iktidarı paylaşmamak.¹⁹³

Kısaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasının ardından 1921 yılında kurulan Irak devletinin siyasi kimliği Batı etkisi altında bir Monarşi idi. Görüldüğü üzere 1958 darbesi ile birlikte artık Irak iktidarı Arap milliyetçisi, sosyalist, Batı bloğuna mesafeli ve seküler bir kimliğe dönüştü. Önceleri geniş anlamda “Batı tarafından ezilen tüm Arapların kurtarılması” amacını güden kavmiyye tarzı bir kimlik savunusu ardından iktidar odaklarının kendi gücünü pekiştirebilmeleri için “Iraklılığı” önceleyen vataniyye kimliğine dönüştü. İktidardaki bu radikal kimlik dönüşümü Irak’ın dış politika çizgisinde de önemli değişimlere yol açtı.

2.3. İran’da Otoriterleşme ve Devrime Giden Süreç (1958-1979)

İran siyasi tarihinin anlatıldığı kitaplarda 1953 ile 1978 arası yıllar “kraliyet diktatörlüğü dönemi”, “otoriter dönem”, “pehlevi otokrasisi” gibi ifadelerle tanımlanmaktadır. İran monarşisi 1941 ve 1953 yıllarında otoritesini zayıflatan gelişmelerin ardından halk üzerindeki baskısını arttırmıştı. II. Dünya Savaşı sırasında 1941 yılında İngilizler ve Sovyetler İran’ı işgal edince Rıza Şah görevden alınmış fakat Pehlevi hanedanlığı devam

¹⁹² Devlin, s.1404-1405.

¹⁹³ Marr, s.138.

etmişti. Yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bırakan Şah İran'dan ayrıldı. İşgalci kuvvetler, İran'ın toprak bütünlüğünün korunmasını ve savaş sona erdikten 6 ay sonra çekilmeyi vadettiler. Bu süre içinde Şah kendisini, Batı eğitilmiş olduğunu ön plana çıkararak monarşiden demokratik geçişe adım atacak bir lider olarak tanıttı. Mecliste sivil kıyafetle yemin etti. İlk aşamada iktidarın tek elde toplandığı bir yönetimden kaçınacağına dair adımlar atarak halka özgürlükler vadetti.¹⁹⁴

1951-1953 yılları arasında ise milliyetçi Başbakan Muhammed Musaddık, Şahın yetkilerini kısıtlayan, otoritesini sarsan ve demokratik bir rejime geçişin sinyallerini veren adımlar attı. Batının desteği ile Musaddık iktidardan indirilince Şah otoritesini tam anlamıyla kurmaya başladı fakat Şah'a muhalefet de devam etmekteydi. 1953 ile 1979 yılları arasında muhaliflerin içinde ön plana çıkan gruplar başta Tudeh olmak üzere sol/Marksist gruplar, Ulusal Cephe'nin başını çektiği milliyetçiler ve Kum dini havzasında etkin güç olan Ulema sınıfıydı. Bu bölümde 1979'da Monarşi'nin devrilip İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu sürece kadar olan dönemde İran'ın sosyo-ekonomik ve sosyo-politik anlamda genel görünümü anlatılacaktır.

2.3.1. Şah Rıza Pehlevi'nin Otoriterleşmesi

Musaddık'ın kendisini saf dışı bırakmaya çalışmasını ABD ve İngiltere yardımıyla önleyen Muhammed Rıza Şah 1953'ten itibaren iktidarını kuvvetlendirmeye başladı. Şah, başlangıçta bu saltanatını devam ettirmek için artan petrol gelirlerinden halkın hoşnut olacağı adımlar atmak, bürokrasi ve saray patronaj sistemini kendi iktidarını korumak için yeniden dizayn etmek, reform paketleri ile halkın güvenini kazanmak ve orduyu mutlu edecek adımlar atarak kendisine darbe yapılmasının önüne geçmek gibi bazı temel politikalar belirledi.¹⁹⁵ Dış politikada ise Şah ve çevresindeki karar alıcılar İran'ın kalkınması için Batı ile sıkı ittifakın devam etmesi ve Batı ekonomisi çizgisinde kalınması gerektiğinde karar kılmışlardı. Yeni hükümet ABD'den 45 milyon dolarlık acil durum kredisi aldı. Aralık 1953'te de İngiltere ile Musaddık döneminde kopan diplomatik ilişkiler restore edildi. Millileştirilen petrol sanayisi konusunda ise 1954 yılında İran hükümeti ile Batılı petrol şirketlerinin oluşturduğu konsorsiyum ile anlaşmaya varılarak

¹⁹⁴ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Dilek Şendil (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.129-133.

¹⁹⁵ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Dilek Şendil (Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.163.

yeniden imtiyazlı ortaklık sistemine dönüldü.¹⁹⁶ Şah kendi iktidarını sağlama almak için orduya ayrıcalıklı davranması gerektiğinin de farkındaydı. Artan petrol gelirleri ile bir yandan orduyu en gelişmiş silahlarla donatırken diğer yandan da askeri personel sayısını arttırdı. 1950'lerin ortasından 1970'lerin sonuna kadar ordunun bütçesi tam on iki kat arttı. Kendisini Musaddık'tan "kurtardıkları" için övgüyü hak eden subaylarına yüksek maaş, konforlu hayat, modern sağlık hizmetleri ve düzenli ikramiyeler gibi çeşitli ödüller vermekteydi.¹⁹⁷

Şah orduyu güçlendirmenin yanında monarşinin güvenliğini sağlamak adına da önemli adımlar attı. Darbe ihtimalinden her zaman tedirgin olan Şah saray muhafızlarının sayısını arttırdı ve kişisel güvenliğinden sorumlu olan kişileri hep yakın çevresinden seçti. Bunun yanında istihbarata ayrı bir önem verdi. 1957 yılında SAVAK adıyla kurulan iç istihbarat örgütü bir efsaneye dönüştü. Öyle ki çalışan sayısının bilinmezliği İran halkı arasında daima bir endişe kaynağı idi. SAVAK mensupları üst düzey askeri personel dahil herkesi göz hapsinde tutma, takip edip fişleme, muhaliflere karşı işkence ve öldürme eylemleri bile gerçekleştirebiliyordu. Abrahamian'ın ABD büyükelçisinin yeğeni olan Frances Fitzgerald'dan aktardığı aşağıdaki alıntı SAVAK'ın İran halkındaki algısını göstermesi açısından önemlidir.

“Her otelin lobisinde, her bakanlıkta ve her üniversitede SAVAK ajanı var. SAVAK'ın vilayetlerde haber alma servisleri var ve yurtdışındaki her İranlı öğrenci hakkında dosya tutulur. Eğitimli İranlılar yakın arkadaşları dışında kimseye güvenmezler çünkü başka herkes SAVAK'ın adamı gibi gelir onlara. SAVAK faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi vermez ve bu da korkuyu daha da şiddetlendirir. İran'da insanlar kaybolur fakat kaybolduklarına dair rapor tutulmaz...”¹⁹⁸

İran'ın 1955 yılında Bağdat Paktı'na katılması aynı Irak'ta olduğu gibi İran'da da milliyetçiler ve sol gruplar tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Özellikle devrik başbakan Musaddık'ın partisi Ulusal Cephe taraftarları bu pakta Anglo-Amerikan ittifakının İran'ı giderek kontrolü altına aldığı bir antlaşma olarak görmekteydi. Şahın aşırı Batı yanlısı

¹⁹⁶ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, Updated Edition, New Haven: Yale University Press New Haven, 2006, s.135-136.

¹⁹⁷ Abrahamian, s.164-166.

¹⁹⁸ Abrahamian, s.166-167.

politikasının iç politikada sıkıntısını en çok çeken oluşumlardan bir diğeri de Tudeh Partisi¹⁹⁹ idi. Irak'ın 1958 yılında yaşanan darbe ile SSCB'ye yakınlaşması ve komünistlerin Irak'ta artan gücü İran'daki Tudeh ve diğer sol-marksist grupları olağan şüpheli haline getirdi. Ordu içerisinde Tudeh bağlantılı subaylar ağının ortaya çıkarılmasıyla pek çok Tudeh üyesi İran'dan kaçmak zorunda kaldı.²⁰⁰

1960 yılına gelindiğine hem ulusal hem de uluslararası boyutta “daha demokratik” olunması için artan baskılar Şahı göstermelik olarak çok partili geçişe doğru yönlendirdi. Bunun için Başbakan Manuşer İkbâl'in iktidardaki “Ulusal Parti”sine muhalefet etmesi amacıyla “İnsan Partisi” kuruldu. Aynı iktidar partisi gibi bu partiyi de kuran ve liderini belirleyen Şah'tı. Sözde muhalefet partisinin liderliğine Şah'ın en eski dostlarından biri olan Esadullah Alam getirildi. Bu gelişmeler Şah muhaliflerini demokratik bir meclis seçimleri yapılması ihtimaline karşı umutlandırdı. Ancak İkbâl, seçimlere Musaddık yanlısı grupların ve Tudeh Partisinin katılamayacağını açıklayınca muhalefetin çok partili ve daha demokratik bir siyasal sisteme karşı umutları sona erdi.²⁰¹ Bu süreçte 1961 yılında ABD'de başkanlık koltuğunda oturan Kennedy de İran Şahı'na daha fazla demokrasi ve çeşitli reformlar konusunda baskıda bulunuyordu. Özellikle SSCB ile yaşanan Küba Krizi'nin ardından uluslararası alanda yaşanan yumuşama süreci ABD'nin İran Şahını koşulsuz şartsız desteklemesinin bir nebze önüne geçmişti. SSCB ile yumuşama ABD'nin bölgedeki müttefiklerine otoriter politikaları azaltmaları noktasında baskı kurmak için kapı araladı.²⁰²

2.3.2. Otoriterleşmeye Tepkiler ve Şah'ın Reform Hareketleri

Dışardan bakıldığında, 1960'lı yılların ortalarından başlayan yaklaşık on yıllık süreçte İran'ın GSMH'sinde, endüstriyel, tarımsal ve altyapı projelerinde, bir dizi sosyal refah faaliyetlerinde büyük artışlar yaşanması bir başarı öyküsü olarak görünmekteydi. Öte yandan, rejim muhaliflerinin çoğu, tüm reformların hileli olduğunu, büyümenin esas olarak zenginlere fayda sağladığını ve yapısal bir değişiklik olmadığını iddia etmekteydi.

¹⁹⁹ Tudeh Partisi 1941 yılı sonlarında kurulan ve Ortadoğu'nun en eski organize Komünist Partisi olarak bilinen bir siyasal oluşumdur. Tudeh hakkında daha geniş bilgi için bkz. Farhang Jahanpour, “Iran: The Rise and Fall of the Tudeh Party”, *The World Today*, Cilt. 40, No. 4 (Apr., 1984), pp. 152-159.

²⁰⁰ Mohsen M. Milani, “Harvest of Shame: Tudeh and the Bazargan Government”, *Middle Eastern Studies*, Cilt. 29, No. 2 (Apr., 1993), pp. 307-320, s.310.

²⁰¹ Gavin R. G. Hambly, “The Pahlavi Autocracy: Muhammad Rıza Shah”, Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville (Ed.), *The Cambridge History of Iran Volume 7 from Nadir Shah to the Islamic Republic* içinde, Third Printing, (pp.244-294), Cambridge: Cambridge University Press, s.269

²⁰² Hambly, s.270-275.

Bu tepkilerin farkında olan Şah, elde ettiği gücü sağlama almak ve kitlesel protestoların gerçekleşmemesi adına toplumsal reformlar başlattı. Bunlar içinde en önemlilerinden biri 1963 yılı sonrası başlatılan Beyaz Devrim'di. Beyaz Devrim'in de en önemli parçalarından biri toprak reformu idi.²⁰³

Toprak reformunun ilk aşaması, 1962'de kabul edilmişti ve birkaç yıl boyunca uygulandı, birden fazla köyü olan toprak sahiplerinin elindeki topraklar köylülere satıldı. Fakat bu reform da çoğu kapitalist toprak reformu gibi eşitsizdi. Kimisi daha fazla toprak alırken kimisi daha az aldı kimisi de hiçbir şey alamadı. Sonuç olarak, en iyi tahmine göre İran köylülerinin sadece yüzde 9'u bu ilk aşamada toprağa sahip oldu. Keddie'ye göre toprak reformunun önceliği hiçbir zaman ekonomik olarak iyiye gitmek değildi. Amaç, toprak ağalarının gücünü kesmek ve köylüler ile göçebeleri doğrudan hükümet kontrolü altına almaktı ve bunda da başarılı olundu.²⁰⁴ İran'ın toprak reformu dışındaki diğer amacı ülkenin ekonomik gelirlerini artırmaktı. Rejim giderek artan devasa petrol gelirlerinden faydalanan bir ekonomik strateji izledi. 1970'li yılların sonuna kadar İran'da küçük, orta ve büyük ölçekli fabrikaların sayısında ciddi artışlar meydana geldi.²⁰⁵ Fakat Şah'ın daha büyük ve daha modernize askeri güç yarışına girmesi hem tarımı hem de sanayiye etkileyen işsizlik, israf, yolsuzluk ve yoksulluğu beraberinde getirdi.²⁰⁶

1970'lerin başında Şah, İran'ın yirminci yüzyılda ABD, SSCB, Japonya ve Çin'in ardından dünyanın beşinci büyük gücü olacağını belirtiyordu. Bunu sağlamak için de kullanacağı yöntem basitti: petrol gelirleri. Petrolün verdiği itici güç ile İran 1963'ten 1970'lerin sonlarına kadar ciddi bir ekonomik patlama yaşadı. Kişi başına GSMH'nin reel olarak 200 dolardan 1.000 dolara yükselmesiyle, yakın tarihin en yüksek büyüme oranlarından biri yakalandı. Fakat bu gelişmeler ülke içindeki zenginle fakir arasındaki gelir farkını azaltmadı, tam tersine daha da arttırdı. Bu farkın oluşmasında kazanılan petrol gelirlerinin büyük ölçüde hükümet politikaları nedeniyle üst sınıfa dağıtılması yatmaktaydı. Özellikle ulema ve işçi sınıfından reformlar aleyhine sesler yükselmeye başladı. İşçi sınıfının monarşiye tepkisinin bir diğer sebebi ise kendilerini temsil eden ve

²⁰³ Abrahamian, s.175.

²⁰⁴ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.150-156.

²⁰⁵ Abrahamian, s.176.

²⁰⁶ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.157.

haklarını savunan sendikaların, meslek odalarının ve siyasal kurumların kapatılmasıydı.²⁰⁷

İran 1971 yılında monarşisinin 2500'üncü yılını görkemli törenlerle kutladı. Halkın önemli bir kısmı fakirlikle uğraşırken çok yüksek meblağlar harcanarak düzenlenen kutlamalar Monarşinin halk gerçekliğinden kopuk olduğunu gösteriyordu. Hambly'nin o yıllarda İran'da bulunan yabancı gözlemcilerden aktardığı bilgiye göre İran halkı adeta kendini aşağılanmış hissediyordu. Necef'te sürgünde bulunan Humeyni bu kutlamalar üzerinden Şah'a sert eleştirilerde bulundu. Muhammed Rıza'ın kendini Şahların şahı ilan etmesi üzerine Humeyni "İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e göre Allah'ın en nefret ettiği unvan Kralların Kralı unvanıdır" ifadesini kullandı.²⁰⁸

Aslında 1950'lerin ortasından 1960'ların başına kadar ulemanın Şah'a aşırı bir şekilde muhalif olmadığı görülmektedir. Ulemeden önde gelen bazıları ilk başlarda Musaddık yanlısı idi fakat İran siyasetinde laik ve komünist akımların yükselmeye başlamasıyla Şah karşıtı pozisyonlarından geri adım attılar. Şah'a karşı en büyük tepkiyi ise toprak reformu karşısında verdiler. Kum dini havzası içinde gücü giderek artan Ruhullah Humeyni'nin yükselişi de Şah karşıtı pozisyonundan gelmekteydi. Şah ise dini muhalefetin reform hareketlerine toprak reformu ve yeni seçim yasasında yer alan kadınlara oy hakkı verilmesi nedeniyle tamamen gerici ve bencil bakış açısıyla yaklaştıklarını ifade ediyordu. Hatta Şah yönetimi "beyaz devrim" olarak adlandırdığı girişimine gelen bu karşı çıkışı "kara tepki" olarak adlandırmaktaydı.²⁰⁹ Humeyni ve diğer etkili din adamı Şeriatmedari ise Şah'a karşı çıkışlarının toprak reformu veya kadınlara tanınan oy hakkı ile alakalı olmadığını, esas sorunun Şah diktatörlüğü, ABD'ye boyun eğmek ve İsrail ile iyi ilişkiler kurulması olduğunu söylediler.²¹⁰

1963 yılı başlarından itibaren Kum dini havzasında Şah karşıtı söylemlerini ve vaazlarını giderek arttıran Humeyni ön plana çıkmaya başlamıştı. Mart 1963'te dini havza içerisine İran güvenlik güçleri bir baskın düzenledi ve birkaç öğrencinin öldüğü bu baskında Humeyni tutuklandı. Kısa süre sonra serbest bırakılan Humeyni, Şah, ABD ve İsrail karşıtı söylemlerine devam edince aynı yılın Haziran ayında yeniden tutuklandı.

²⁰⁷ Abrahamian, s. 173-177; Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.158.

²⁰⁸ Hambly, s.285.

²⁰⁹ Hambly, s.279.

²¹⁰ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.146.

Humeyni'nin tutuklanma haberi yayılınca Tahran'da İmam Hüseyin için düzenlenen yas alayları Şah karşıtı gösterilere dönüştü. Gösteriler ertesi gün üniversite öğrencileri, esnaf, memur, öğretmen ve işçilerin katılımıyla geniş bir hal aldı. Yoğun asker konuşlandırılmasına rağmen devam eden ve güvenlik güçlerinin sert müdahalesi sonucu yüzlerce can kaybının yaşandığı gösteriler nihayet birkaç gün sonra bastırıldı. Bu süreçte de tutuklu bulunan Humeyni önce serbest bırakıldı ardından da Türkiye'ye sürgün edildi ve 1965'te ise Irak'a geçti. Bu yıldan itibaren Humeyni'nin sözlerinin birçoğu İran'a yazı ya da kaset olarak getirilerek, kalabalık gruplara dinletildi.²¹¹ Şah ise güvenlik güçlerini kuvvetlendirerek, gösterileri şiddet yoluyla bastırarak, dini ve milliyetçi muhalefet içinde çok sayıda kişiyi tutuklayarak ve bir reform programı ortaya koyarak otoriter gücünü yeniden tesis etti.²¹²

1970'li yılların ortalarında dış politikada da İran'ı yakından ilgilendiren bazı önemli gelişmeler yaşandı. İlki, İngiltere'nin Körfez'den çekilmesi idi. İran'ın Körfez politikasında dış destek noktasında arkasında duran İngiltere'nin çekilmesi ABD'nin İran'ın yeni hamisi olması sonucunu doğurdu. İran, bölgesel güç statüsünü sürdürebilmek ve başta Irak olmak üzere kendisine meydan okuyan güçlerle rekabet edebilmek için ABD desteğine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duydu. Nitekim 1972 yılı Mayıs ayında ABD Başkanı Nixon ve Dışişleri Bakanı Kissinger Tahran'a resmi ziyaret düzenledi. Bu ziyaret ile ABD İran'a nükleer silah hariç her türlü silahın satışına onay vereceğini taahhüt etti. Böylece İran, İngiltere'nin yerine daha güçlü bir destekçi bulmuş oldu. Bir diğer önemli uluslararası gelişme ise 1973 yılındaki Arap Devletleri ile İsrail arasındaki savaştan sonra Batılı ülkelere karşı uygulanan petrol ambargosu ve artan petrol fiyatları idi. Şah yönetimi ambargo konusunda Arap ülkeleri kadar katı olmasa da fiyatların genel olarak çok düşük olduğunu ifade ediyordu. Sonuç olarak İran artan petrol gelirlerinden ciddi anlamda ekonomik kazançlar elde etti ve bunu istediği kadar silah alımında kullandı.²¹³

2.3.3. Devrime Giden Süreç

Pehlevi hanedanlığı yönetimi milliyetçi, Marksist veya dini muhalefetle başa çıkmak için 1970'lerin ortalarından itibaren hapse atma, işkence ve öldürme gibi baskı politikaları

²¹¹ Hambly, s.279-282.

²¹² Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.147-148.

²¹³ Hambly, s.285-286

kullanmayı seçti. İfade özgürlüğünün gittikçe azalması ve baskının artması toplumu Şah'a daha da öfkeli hale getirdi.²¹⁴ İran'da devrimin gerçekleştiği 1979 yılı başlarına kadar muhalefette en etkili gruplar olarak Tudeh ve diğer sol/Marksist gruplar, Humeyni'nin önderliğindeki ulema sınıfı, milliyetçiler ve çarşı/pazar (Bazaar) esnafı öne çıkmaktaydı.

Yasa dışı ilan edildikten sonra faaliyetlerini yurt dışından yürütmeye devam eden Tudeh 1970'lerin sonuna kadar yurt dışından İranlılara seslenmeye devam etti. Şah'a muhalefetin yoğunlaştığı 70'li yılların sonunda Şah liberalleşme yolunda adımlar atmak zorunda kalınca bazı Tudeh üyeleri hapisten salıverildi ve bazıları da sürgünden geri döndü.²¹⁵ Tudeh, İran'a geri dönmesinin ardından yine Şah karşıtı protestolarda yer aldı. Tudeh Partisi Merkez Komitesi protestoların en yoğun olduğu dönemlerde zaman zaman önerilerde bulunarak Şah'a karşı ayaklanan tüm tarafları birleşmeye davet etti. Muhalif tüm gruplara seslenen parti ulusal ve demokratik bir program temelinde, ön yargıları ve çekişmeleri bir kenara bırakarak, önlerine çıkan fırsatı kaçırmamak için ulusal bir koalisyon cephesi oluşturmaları çağrısında bulundu. Birleşecek cephenin temel amacının ise "Şah'ın diktatörlük rejimini devirmek, monarşiyi ortadan kaldırarak cumhuriyet rejimi kurmak ve ulusal bağımsızlık, demokratik özgürlükler, ekonominin normalleşmesi ve halkın yaşam koşullarının iyileştirilmesi için savaşı tüm diktatörlük karşıtı güçlerin temsilcileriyle bir ulusal koalisyon hükümeti kurmak" olması gerektiğini ifade etti.²¹⁶

İran'da muhalif protesto gösterilerinin yaygınlaştığı sıralarda Tudeh'in yanı sıra Şah yönetimine karşı silahlı mücadeleye girişen Halkın Mücahitleri, Fedaiyan-ı Halk ve Peykar gibi Marksist gruplar da ön plana çıkmıştı. Bu grupların Tudeh'ten ayrıldıkları temel nokta bir kazanım elde edilmesi için silahlı mücadeleye başvurulması gerektiği idi. Bu sebeple şiddet eylemlerinde bulunarak ve Şah yönetimine karşı savaşıarak Marksist bir devrim gerçekleştirmeyi amaçlamışlardı. 1960'ların sonundan başlayarak, birkaç Amerikan askeri personeline ve danışmanına bir dizi suikast gerçekleştiren silahlı grup sayısında bir artış oldu. Bu gruplar öncelikle iki önemli grup halinde birleştiler: Fedaiyan-

²¹⁴ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.134-135.

²¹⁵ Jahanpour, s.153-154.

²¹⁶ **MERIP Reports**, "Tudeh Party Calls for a United Front", No. 71 (Oct., 1978), p. 5; Mohsen M. Milani, "Harvest of Shame: Tudeh and the Bazargan Government", **Middle Eastern Studies**, Cilt. 29, No. 2 (Apr., 1993), pp. 307-320, s.309.

ı Halk (Halkın Fedaileri) ve İslami solcu Mücahidin-i Halk (Halkın Mücahitleri), her ikisi de 1978 yılı sonlarına doğru büyük ve açık devrimci gruplar haline geldi.²¹⁷

Şah'ın iktidarına bu yıllardaki belki de en büyük meydan okuma Şii ulema sınıfından yükselmektedir. Şah'ın gerek İslam'a uygun olarak görmedikleri yaşam tarzı gerekse de uyguladığı reformlar ulema tarafından kabul görmemektedir. Ulemanın etkisinin özellikle kırsal alanlardaki nüfus üzerinde Şah'ın etkisinden daha fazla olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla da Şah ulemayı memnun etmedikçe halkın büyük çoğunluğunu da memnun edemeyecekti. Irak'ta sürgünde bulunan Ayetullah Humeyni'nin konuşmalarının yer aldığı kasetler ve yazılarının yer aldığı broşürler de İran ve İran dışındaki dini muhalif akımı teşvik eden en önemli unsurlardan biriydi.

Aralık 1977'de Humeyni Şah'ın devrilmesi gerektiğini ifade eden vaazı üzerine Şah'ın Humeyni'yi küçük düşürücü bir şekilde kaleme alınan metni 7 Ocak 1978'de bir gazetede yayınlandı.²¹⁸ Ardından Humeyni yanlıları başta Kum kenti olmak üzere gösteriler düzenledi ve polisle çatıştılar. Polisin göstericilere sert müdahalede bulunması protesto hareketinin ulusal boyuta taşınmasına neden oldu.²¹⁹ Bu süreçte Irak'ta sürgünde bulunan Humeyni'nin vaazları ve Şah karşıtı ifadeleri kalabalık kitleler üzerinde çok etkili olmaktadır. 1975 yılındaki Cezayir Antlaşması'nın Irak ile olan gerginliği yumuşatmasından cesaretle Şah, Baas yönetimine Humeyni'yi sınır dışı etmesi çağrısında bulundu. Bunun üzerine Humeyni 3 Ekim 1978'de Fransa'ya geçti fakat Şah muhalifliğinde hiçbir azalma meydana gelmedi.²²⁰

Aynı zamanda, rejime karşı çarşı muhalefeti de giderek artmaktaydı. Ulemanın çarşı ile ekonomik bağlantıları ve her birinin siyasi etkisi göz önüne alındığında her iki gruba yönelik hükümet saldırıları güçlü bir muhalefet koalisyonu yaratılmasına yardımcı oldu. 1977'de ekonomik durgunluk, enflasyon, pazar esnafına zarar veren hükümet politikaları, seçkin sınıfın göze çarpan Batı tarzı tüketimleri ve siyasi özgürlüğün olmaması toplumda

²¹⁷ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.168.

²¹⁸ Charles Kurzman, **The Unthinkable Revolution in Iran**, Cambridge: Harvard University Press, 2005, p.33.

²¹⁹ Fatih Varol, "The Politics of the Ulama: Understanding the Influential Role of the Ulama in Iran", *Milel ve Nihal*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2016, p. 140. pp.129-152.

²²⁰ Suzanne Maloney and Keian Razipour, "The Iranian revolution—A timeline of events", Brookings, 24 Ocak 2019. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-a-timeline-of-events/> Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2022.

geniş çapta huzursuzluklara yol açtı. Dini muhalefet gösterileri sırasında sıklıkla İmam Hüseyin'in şehit edilmesi gibi temalarla Şah'ın çağdaş tiranlığına atıfta bulunuluyordu.²²¹

Şahın baskıcı politikalarına yurt dışında yaşayan İranlı akademisyenler, yazarlar, üniversite öğrencileri de tepki gösterip protestolar düzenlediğinde Batı kamuoyunda Şah yönetimine bakış değişmeye başladı. İngiltere'de yayımlanan The Sunday Times'daki bir makalede yer alan "Dünyada hiçbir ülke insan hakları konusunda İran'dan daha kötü bir sicile sahip değildir" ifadesi bunu doğrular nitelikteydi. İranlı yazarların batı dillerinde yazdıkları ve Şah'ın yönetiminin "gerçekte" nasıl olduğunu anlattıkları kitaplar Şah'a olan Batı desteğini sorgulanır hale getiriyordu. Hambly'nin ifadesiyle devrimden hemen önceki aylarda, eskiden bir protesto damlası olarak görülen öfke, kabaran bir ırmağa dönüştü.²²²

2.4. Soğuk Savaş'ın Gölgesinde Irak-İran Rekabeti

2.4.1. Irak'ta Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi ve İran ile İlişkilere Etkisi

2.4.1.1. Irak'ın Yeni Kimliği ve Dış Politikası

14 Temmuz 1958 devrimi Irak'ın iç siyasetinde olduğu kadar dış politikasında da önemli dönüşümlere yol açtı. Irak'ı 13 Temmuz'da dost ve müttefik olarak gören devletler 14 Temmuz'dan itibaren rakip veya tehdit olarak görmeye başladı. Irak'ta yaşanan bu kimlik değişimi doğal olarak sadece İran ile değil hem iki kutuplu dünyanın büyük güçleri ile hem de bölgedeki devletlerle ilişkilerinde radikal dönüşümlere yol açtı. Irak'ın dış politikada neredeyse attığı her adım İran tarafından tehdit olarak algılanmakta ve bu da iki eski müttefik ülkenin rekabete girmelerine yol açmaktaydı. Bu sebeple Irak-İran arasındaki ilişkilere geçmeden önce Irak'ın hem SSCB hem de diğer bölge ülkeleri ile ilişkilerine kısaca değinmekte fayda olduğu düşünülmektedir.

Abdülkerim Kasım, darbenin ardından ilk aşamada dört temel dış politika hamlesi belirledi: Birincisi tam anlamıyla bağımsız bir Irak, ikincisi Arap dayanışmasını sağlayacak dış politika, üçüncüsü Türkiye ve İran'la dostane ilişkilerin devam etmesi, dördüncüsü ise Doğu-Batı bloğu arasındaki çatışmada tarafsız kalmak.²²³ Kasım, her ne kadar Doğu ve Batı blokları arasında tarafsız bir politika izleyeceğini ilan etse de darbenin

²²¹ Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, s.168-169.

²²² Hambly, s.287.

²²³ Khadduri, s.182.

ilk günlerinden itibaren SSCB ile hızlı bir yakınlaşma içine girdi. Bu hamle de İran ve Türkiye tarafından tehdit olarak algılandı. Dolayısıyla Kasım'ın Türkiye ve İran'la dostane ilişkilere devam etme amacı uygulanamadan sona erdi. Abdülkerim Kasım öncesinde ekonomi ve silah tedariki açısından Batı'ya bağımlı olan Irak artık yeni iktidarın anti-emperyalist kimliği nedeniyle yönünü Sovyetlere çevirmişti. 1958'in sonlarında bir MiG-15 avcı savaş uçağı filosu SSCB'den teslim alındı. Ardından MiG-17'ler ve MiG-21'ler, nakliye uçakları ve helikopterler Irak'a teslim edildi. Şubat 1959'da 100 ila 150 adet Sovyet tankının ilk teslimatları gerçekleşti. Irak hava kuvvetleri Sovyet himayesinde yeniden düzenlendi ve modernize edildi.²²⁴

Irak ve SSCB arasındaki askeri, ekonomik ve kültürel yardım ön müzakereleri 1959 yılı başlarında Bağdat'ta başladı. Bu arada, Irak ekonomik bağımsızlığını sağlayacak ve sanayileşmeyi vurgulayacak bir ekonomik kalkınma planı formüle etmekle meşguldü. Bu ekonomik kalkınma planının kazanımlarının uzun süreceğini anlayan Iraklılar kısa vadede ekonomik kazanımlar için de SSCB'ye yöneldiler. 16 Mart 1959'da imzalanan ekonomik anlaşmalar serisinin ilki ile Irak, çelik, elektrik, cam ve tekstil alanları için endüstriyel ekipman sağlama, demiryolu projeleri ve petrol arama, teknik eğitim ve tarım reformu programı için kullanılacak fonları Sovyetlerden sağlama yoluna gitti. Ekonomik yardım anlaşması, Suriye ve Mısır gibi Arap ülkeleriyle yapılan diğer Sovyet anlaşmaları modelini takip etti. Sovyetler Birliği, diğer Arap ülkeleri örneğinde olduğu gibi, Irak'a ekonomik yardımının hiçbir siyasi çıkar amacı taşımadığını iddia ediyordu. Anlaşmaya göre, SSCB Irak'ın elektrik, mekanik, tekstil, tarım, tıbbi ve gıda endüstrilerinin yanı sıra madencilik ve ulaşım için Sovyet ekipmanı satın almasına olanak sağlayan krediyi artıracaktı. Sovyetler Birliği, Irak'a jeolojik keşiflerde ve çeşitli diğer teknik konularda yardım edecek ve yıllık yüzde 2,5 faizle 550 milyon ruble (yaklaşık 150 milyon pound) kredi verecekti.²²⁵ Monarşinin devrilmesinin ardından ülkeden ayrılan Amerikan ve İngiliz teknisyenlerin yerini Ruslar almaya başladı. Yüzlerce Iraklı öğrenci teknik eğitim almak için SSCB'ye gönderildi. Doğu blokuna ait filmler ve kitaplar Irak içerisinde dolaşıma sokuldu. Karşılıklı turizm faaliyetlerinde artış yaşandı. Darbe üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Iraklı karar alıcılar yönünü Batıdan Doğuya doğru hızlı bir şekilde kaydırmakta ve Irak kimliğinde bir dönüşüm meydana gelmekteydi.

²²⁴ Marr, s.107; Hunt, s. 76.

²²⁵ Khadduri, *Republican Iraq*, s.157-158.

SSCB'nin aksine İngiltere ve ABD 1958 darbesine şaşırılmış ve hazırlıksız yakalanmış gibi görünüyordu. Her ikisi de Türkiye, İran, Ürdün ve İsrail gibi bölgesel müttefikler tarafından öne sürülen Irak'a karşı askerî harekât teklifini değerlendirmeyi bile düşündü. ABD, Lübnan'a İngiltere ise Ürdün'e askerî yığınak yaptı fakat harekât düzenlemedi. Bir süre sonra ikisi arasında "yeni" Irak'a karşı yaklaşım farklılıkları oluştu. İngiltere için öncelik ana bölgesel tehdit olarak gördükleri Abdülnasır liderliğindeki genişleyen Arap milliyetçiliği idi. Fakat Kasım'ın politikalarından onun radikal pan-Arapçılığı değil Irak'ı önceleyen bir lider olduğunu anladıklarında Irak'a karşı sert adımlar atmaktan vazgeçtiler. ABD de Nasır'ın radikal Arap milliyetçiliğinden hoşnut değildi fakat komünizmin bölgede yayılma endişesi daha büyüktü. Irak'ta yükselen komünizm dalgası, bir tehdit olarak Arap milliyetçiliğinin yerini almış ve Washington'un ana odak noktası haline gelmişti.²²⁶

Irak'ın bölgedeki Arap ülkeleri ile ilişkilerine bakıldığında ise Kasım'ın eski rejim tarafından rakip olarak görülen Mısır ve Suriye ile hızlı bir şekilde ikili ilişkileri geliştirme yoluna gittiği görüldü. BAC, 15 Temmuz'da yani darbenin ertesi günü yeni Irak yönetimini tanıdı.²²⁷ Kahire ve Şam'dan Bağdat'a olan uçuşların yeniden başlanacağı bildirildi.²²⁸ Birbirleri ile gergin ilişkilere sahip rekabet halindeki Mısır-Suriye bloğu ile Irak yakınlaşmaya başladı. Bu durum Bağdat Paktı üyelerini tedirgin etmekteydi. Hatta Türkiye'nin Irak'a askerî harekât düzenleyip monarşi yönetimini tekrar göreve getirmek istediğine ve bunun için ABD ile temasa geçtiğine dair haberler yapılıyordu.²²⁹ Abdülnasır ve SSCB'ye yakınlaşmış olan yeni Irak yönetimi olası bir dış müdahale ile halkı kendi safına daha da fazla çekebilir ve SSCB'ye daha fazla angaje olabilirdi. ABD yönetimi bu ihtimali hesaba katmış olacak ki Irak'a müdahale etmekten kaçındı.

Kasım ilk aşamada Bağdat Paktı'ndan çıkmak için söylem ve girişimde bulunmadı. Fakat paktın toplantılarına katılmayı da reddetti. Kasım'ın BAC'ye hemen dâhil olunması konusundaki çekinceleri özellikle Abdüsselam Arif'in başını çektiği pan-Arapçı grupların tepkisini çekmekteydi. Kasım'ın monarşiyi devirirken ortak hareket ettiği bu grupla ayrılığa düşmesi onu içerde ittifak aramaya yöneltti ve Komünist gruplara yakınlaştı.

²²⁶ Marr, s. 107-108.

²²⁷ **Middle East Journal**, "Chronology July 1-September 15, 1958", Cilt. 12, No. 4, (Autumn, 1958), s.426.

²²⁸ "Air Routes to Cairo", The Iraqi Times, 26 Temmuz 1958. Erişim Tarihi: 19 Kasım 2021. <https://gpa.eastview.com/crl/mena/?a=d&d=iraq19580726-01.1.2&e=-----en-25--1--img-txIN----->

²²⁹ **Middle East Journal**, "Chronology July 1-September 15, 1958", Cilt. 12, No. 4, (Autumn, 1958), s.444.

Böyle olunca Abdülkerim Kasım SSCB ile daha da yakınlaştı ve Batı bloğuna mensup İran ve Türkiye ile arası daha da açıldı. Sonuç olarak malumun ilamı gerçekleşti ve 24 Mart 1959'da Irak'ın Bağdat Paktı'ndan resmi olarak ayrıldı.²³⁰ Kasım'ın dış politikadaki bu adımları Irak'ı neredeyse tüm Batı ve Arap ülkelerinden izole etti.

Cumhuriyeti kuran 1958 darbesinin ardından Batı yanlısı monarşi kimliğinden ayrılan Irak'ın kimliği önce Nasır tipi denilebilecek devrimci pan-Arap kimliğine ardından da Irak'ı önceleyen Irak milliyetçisi kimliğine dönüşmeye başladı. Arif kardeşlerin başını çektiği grup Arap birliğinden yana iken kendini “tek lider” olarak görmeye başlayan Kasım ise Irak milliyetçisi idi. Yani Arif kardeşler halka dayalı etnik milliyetçilik olan *kavmiyye* görüşünde iken Kasım ise daha çok topraksal sınıra dayalı etnik milliyetçilik olan *vatanîyye* savunucusuydu. Kasım ve Abdülnasır arasındaki anlaşmazlıklar o kadar ileri boyuta ulaştı ki Nasır, Irak'ın bu yeni liderini Arap birliği önünde ciddi bir engel olarak görmeye başladı.²³¹ Mısır ve Irak ilişkileri neredeyse monarşi dönemi seviyelerine gerilemişti. Iraklıların Nasır'ı “Nil'in yeni Firavunu” olarak adlandırması ve Mısırlıların Kasım'a “Irak'ın bölücüsü” adını vermeleriyle iki ülke kamuoyunda propaganda savaşları yeniden başladı.²³²

Aslında Irak'ta bu milliyetçi ideoloji 1930'larda Sati el-Husri eğitim bakanı olduğunda okullarda müfredata girmeye başlamıştı. Husri, Irak için seküler bir Arap kimliğini öne çıkaran eğitim programları hazırlamaktaydı.²³³ İngilizler ve Irak monarşisi, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı pan-islamizm (ümmeçilik) düşüncesinden Iraklıları uzaklaştırmak için Arap milliyetçiliğini yaygınlaştırmalarının kendi sonlarını hazırlayacağını bilseler herhalde daha farklı bir eğitim reformu yaparlardı. Zira monarşiyi deviren subaylar Arap milliyetçiliğini savunan bu eğitim sistemi içinde yetişmişler ve Arap çıkarlarının aksine davrandığını düşündükleri Kral'a öfke beslemeye başlamışlardı. Irak'ın yeni yönetiminin sorun yaşadığı Arap ülkelerinden bir diğeri de güney komşusu Kuveyt'ti. Kuveyt sadece yeni rejimin değil eski rejimin de içinde adeta bir “yara” idi. Çünkü Iraklıların tarihi algılarında Kuveyt Basra vilayetinin bir parçası olarak Irak'a ait bir alandı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler tarafından haksız bir şekilde

²³⁰ Khadduri, *Republican Iraq*, s.183-185.

²³¹ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Mehmet Harmancı (Çev), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s.365.

²³² Marr, s.109.

²³³ Stansfield, s.58.

Irak'tan koparılmıştı. Kuveyt'te petrolün var olduğu bilinmeden çok önce, Irak Kralı Gazi (1933-1939) birkaç Kuveytli aşiret lideri ile görüştüktan sonra, Kuveyt'i Irak'a katılmaya davet etti ve sarayındaki özel bir yayın istasyonu aracılığıyla Kuveytlileri mevut iktidara karşı kışkırtmaya çalıştı. 1958'in başlarında ise, Irak Başbakanı Nuri Said, Irak ve Ürdün arasında Arap Federasyonu kurulduğunda Kuveyt Şeyhini bu birliğe katılmaya davet etti.²³⁴

Fakat Irak ile Kuveyt arasındaki esas sorun 14 Temmuz darbesi sonrasında yaşanmaya başladı. Irak'ın yeni lideri Kasım'ın temel argümanı, Kuveyt'in Osmanlı idaresi altında olduğu dönemde, Basra valisinin idari kontrolü altına giren bir kaymakam tarafından yönetildiğine dayanıyordu. Kuveyt ile İngiltere arasında 23 Ocak 1899 tarihli anlaşma, Osmanlı Devleti'nin izni olmaksızın gizlice akdedildiği için Kasım'ın gözünde geçerlilikten yoksundu. Kasım'a göre hukuki olarak Kuveyt, "Irak'ın" ayrılmaz bir parçasıydı. 19 Haziran 1961'de İngiltere Kuveyt'ten çekildiğinde Irak'ın hak iddiaları zirveye çıktı. Abdülkerim Kasım, 25 Haziran 1961'de bir basın toplantısında Kuveyt'in Irak'ın "bütünleyici bir parçası" olduğunu duyurdu. Kuveyt Şeyhini Basra vilayetinin yetkisi altına girecek olan Kuveyt ilçesinin kaymakamı olarak atayan bir kararname çıkaracağını açıkladı. Uluslararası kamuoyunda artan tepkiler üzerine Kasım, Kuveyt'in Irak'a ilhakının güç kullanarak değil barışçıl yollardan gerçekleşeceğini açıkladı. Fakat Kasım'ın iktidardan indirileceği 1963 yılına kadar Kuveyt'in Irak'a katılımını sağlamaya dönük hiçbir adım atılmadı. Abdüsselam Arif'in iktidarında ise iki ülke arasındaki gerginlik sona erdi ve 4 Ekim 1963'te Irak, Kuveyt'i bağımsız bir ülke olarak tanıdı.²³⁵

2.4.1.2. Irak-İran Rekabeti

Irak'ın 1958 darbesi sonrası süreçte bölge ülkeleri ile olan ilişkisindeki değişimden belki de en fazla etkilenen ülke İran oldu. İki ülke söz konusu tarihe kadar, benzer bir kraliyet dayanışması ruhu tarafından yönetiliyordu; jeopolitik çıkarlar bir yana, her iki rejim de meşruiyetlerini aynı hanedan kutsallığı ilkesinden aldığından, hiçbir rejim muadilini itibarsızlaştırmaya çalışmıyordu.²³⁶ Fakat Irak'ta monarşinin yıkılması, Arap kimliğinin ön plana çıkarılması, ülkede artan Sovyet etkisi ve yeni cumhuriyet yönetiminin devrimci

²³⁴ Khadduri, *Republican Iraq*, s.167.

²³⁵ Khadduri, *Republican Iraq*, s.166-172.

²³⁶ Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", *Middle East Journal*, Spring, 1990, Vol. 44, No. 2 (Spring, 1990), pp.261-262.

söylem ve karakteri İran’da tedirginliğe yol açtı.²³⁷ Böylece Birinci Dünya Savaşı’nın sonundan itibaren bölgesel ittifak içinde olan iki müttefik ülke bölgesel rekabete girdi. Irak ve İran arasında yaşanan anlaşmazlıkların başında sınır sorunları, Şattülarap su yolunun paylaşımı, Pers-Arap milliyetçiliğinin ideolojik çatışması ve iki ülke içinde yaşayan ayrılıkçı Kürt grupların varlığı gelmekteydi. Bu sorunlara ilave olarak iki ülkenin Doğu ve Batı blokları arasında farklı kutuplarda yer almaya başlaması da eklendi.

Irak’ın Batı yanlısı kimliği ve dış politika çizgisinden kopuşunun en önemli göstergelerinden biri Bağdat Paktı’ndan çekilmesi ile oldu. Sadece pakttan çekilmekle kalmayan Irak’ın, SSCB ile ilişkiler kurmaya ve SSCB’nin bölgedeki müttefikleri olan Mısır ve Suriye ile yakınlaşmaya başladığı yukarıda ifade edilmişti. İran’ı tedirgin eden bu gelişmelere ilave olarak, Abdülkerim Kasım’ın Irak içindeki Komünist Parti (IKP) üyelerine hükümet içinde görevler vermesi sadece kendi içindeki Komünist TUDEH partisi ile mücadele veren İran’ın Batı yanlısı monarşik kimliğini değil bölgedeki Batı yanlısı tüm ülkeleri tedirgin etmekteydi. Diğer yandan Irak’ın Bağdat Paktı’ndan çekilmesi, Kürt sorununda ortak hareket eden bu iki ülke arasındaki Kürt meselesinin çözümüne dair işbirliğini neredeyse sona erdirdi. İran monarşisi ayrıca Irak’takine benzer bir darbenin İran’da da gerçekleştirilmeye çalışıldığına ve bunun arkasında SSCB’nin olduğuna dair istihbarat raporları aldığını iddia ediyordu.²³⁸ İran’ın bu denli tehdit algılaması, Monarşi iktidarında büyük endişelere sebep oldu ve İran-Irak ilişkileri giderek gerginleşmeye başladı. İlk aşamada İran’ın Irak’tan algıladığı tehditleri Irak’ın yeni liderinin Arap milliyetçisi politikaları, Abdülkerim Kasım’ın yeni yönetiminde yer alan komünistler, SSCB ile derinleşen ilişkiler, devrimin ardından İran sınırında yaşanan karışıklıklar ve cumhuriyetçi düşüncelerin yayılması şeklinde sıralamak mümkündür.

1958 darbesi, Basra Körfezindeki İran-Irak rekabetini canlandırdı ve Şattülarap tartışmasını tekrar gündeme getirdi. Devrimin ardından SSCB’den silah almaya başlayan Irak yönetimi bu silahları İran’ın iddiasına göre Şattülarap güzergâhı üzerinden Sovyet gemileri ile sağlamaktaydı.²³⁹ Bu durum, İran için Körfez’de dengeleri değiştirecek ve

²³⁷ Shaul Bakhash, “The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980”, Lawrence G. Potter ve Gary G. Sick (Ed.), **Iran, Iraq, and the Legacies of War** içinde, (ss.11-29), New York: Palgrave Macmillan, 2004, s.15.

²³⁸ M. A. Saleem Khan, “Iran, Iraq and the Gulf”, **Economic and Political Weekly**, Cilt. 10, s. 28, Jul. 12, 1975, ss.1044-1045.

²³⁹ İran gazetesi Kayhan tarafından 1959 yılı Kasım ayının ilk günlerinde yapılan haberde Abadan’dan 15 Sovyet gemisinin ve 100’den fazla nakliye uçağının Irak’ın Basra kentine çok sayıda jet uçağı, jip, ağır silah ve mühimmat taşıdığı bildirildi. **Middle East Journal**, “Developments of the Quarter: Comment and Chronology”, Cilt. 14, No. 1, Winter, 1960, s.70.

istenmeyen bir gelişmeydi. Irak'la devam eden Şattülarap sorunu Irak'taki devrim nedeniyle çözülemeyecek bir yola doğru gitmekteydi. Ayrıca Irak'ta monarşinin kanlı bir şekilde devrilmesi, İranlı muhalifler için bir örnek sağlayabilir ve İran içindeki başta Kürtler olmak üzere hoşnutsuz grupların isyan etmelerine yol açabilirdi.

1959 yılı sonlarında İran Şahı, Irak'ı önceki antlaşmaları ihlal etmekle ve emperyalist politikalar izlemekle suçladı ve ABD ile bir savunma anlaşması imzaladı.²⁴⁰ Diğer yandan Abdülkerim Kasım ise iki ülke arasında 1937'de imzalanan Şattülarap antlaşmasını tekrar gündeme getirerek İran'ın güneybatısındaki Arap nüfusun yaşadığı Huzistan eyaletinde ve Şattülarap bölgesinin tamamında (Abadan dahil) hak iddia etti. 1937 yılındaki antlaşmada Irak'ın haksızlığa uğradığını İran'ın fazladan üç millik bir hat²⁴¹ elde ettiğini iddia etti. Bu sorunun çözümü için anlaşma sağlanmazsa Irak'ın tek taraflı adımla bu hattı geri alacağını belirtti. Ayrıca binlerce İranlıyı Irak'tan sürdü ve diğer yerleşik İranlılar için çalışma kısıtlamaları getirdi. Bunlara ilave olarak Kasım, İran'ın Huzistan bölgesini "Arabistan" olarak adlandırdı ve Irak meclisinden Fars Körfezi'nin resmi kullanımının artık "Arap Körfezi" olarak değiştiren bir karar çıkarttı. Irak bu kararla Körfezin adını resmi olarak Arap körfezi yapan ilk ülke oldu. İran ise uluslararası hukuk içerisinde anlaşmanın belirlenen maddelerine sadık kalınması gerektiğini ifade ederek Irak'taki askeri rejimin saldırgan tavrından vazgeçmesi gerektiğini belirtti. İki ülke ordusu alarma geçirildi, bölgede ufak çaplı çatışmalar yaşanmasına ve karşılıklı suçlamaların sertleşmesine rağmen ciddi bir çatışma ya da savaş yaşanmadı. Gerginliğin ardından Nisan 1960'da iki ülke anlaşmazlıkları diyalog yoluyla çözme konusunda karara vardı ve kriz öncesi statükoya geri dönüldü. Basra limanının idaresi Irak kontrolü altında kaldı²⁴² ve Irak yönetimi aidat ve gelirleri toplamayı sürdürdü. İran ise mevcut anlaşmanın ön gördüğü üzere Abadan'ın karşısındaki üç millik şeridin kontrolüne devam etti.²⁴³

²⁴⁰ Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", pp.260-261.

²⁴¹ 4 Temmuz 1937'de İran ile Irak arasında imzalanan "Şattülarap Suyoluna İlişkin Sınır Anlaşması ve Protokolü"ne göre Şattülarap suyolunun İran'ın Abadan kenti tarafında kalan üç millik koridorda gemilerin geçiş kontrolü İran'a bırakılmıştı. Daha detaylı bilgi için bkz; "Iran-Iraq: Documents on Abrogation of 1937 Treaty Concerning Shatt-Al-Arab Waterway", **International Legal Materials**, Vol. 8, No. 3 (MAY 1969), pp. 478-492.

²⁴² 1937 yılındaki anlaşma ile Basra limanından Hint Okyanusuna açılan gemilerin nakliye vergilerinin toplanması için Basra Liman İdaresi (Basra Port Authority) adında bir kurum oluşturulmuştur. Bu idarenin kontrolü Irak hükümetinde olacak ve altı ayda bir İran tarafına toplanan vergiler ile yapılan işlemler hakkında bilgi verilecekti. İran'ın iddiasına göre Irak hükümeti Basra liman idaresinin faaliyetleri ve topladığı vergiler hakkında bilgi vermiyordu. Bu nedenle de Basra liman idaresinin kontrolünün tekrar gündeme getirilmesini talep ediyordu.

²⁴³ Bakhash, s. 15-16; Polk, s. 128; Marr, s.108-109.

Basra Liman İdaresi'nin kontrolünün tartışmaya açılması ve iki ülke arasında gerilimlere sebep olması Irak İran ilişkilerinin dostluktan rekabete geçişine iyi bir örnektir. Zira İran, 1937 yılında anlaşma imzalanırken Basra'daki limanın kontrolünün Irak'a bırakılmasına tepki göstermeden kabul etmişti. Bunun en önemli sebeplerinden biri Irak ile İran'ın dost ve müttefik olarak aynı blok içerisinde yer almaları idi. Bu anlaşmadan birkaç gün sonra da iki ülke Sadabat Paktı ile müttefikliklerini pekiştiren bir saldırmazlık anlaşmasına dahil olmuşlardı. Ancak 1958 darbesi ve Irak'ın değişen kimliğinin dış politikasına yansması Irak'ın İran tarafından dost ve müttefik olarak görülmesini zorlaştırdı. Dolayısıyla da 1937'de itiraz etmeden kabul ettiği şartların kendi lehine değiştirilmesi için çalışmaya ve bölgesel rekabet yaşamaya başladığı Irak'a karşı üstün gelmeye çabaladı.

Şubat 1961'de iki ülke arasındaki rekabette gerilim yeniden tırmandı ve bu sefer İran Şahı harekete geçerek Basra Liman İdaresinin Şattülarap üzerindeki kontrolünü tanımadığını belirterek gemilerin kendi inisiyatifleri altında geçeceklerini açıkladı. Irak bu emrivakiyi kabul etmeyerek İran gemilerinin Şattülarap güzergâhından geçişlerini kısıtladı. Bunun üzerine İran'ın Abadan üzerinden gemilerle petrol satışında yüzde 60 azalma yaşandı. Daha sonra İran, Basra Liman İdaresinin güzergâh üzerindeki kontrolünün devam etmesini kabul etmek durumunda kaldı.²⁴⁴ Bu anlaşmanın ardından 1970'lerin ortalarına kadar Şattülarap üzerindeki uygulamalar yer yer anlaşmazlıklar çıksa da büyük oranda Irak'ın istediği şekilde devam etti.

Irak ve İran ilişkileri 1963 yılında General Kasım'ın öldürülmesiyle sonuçlanan darbeye kadar oldukça gergin geçti. Şubat 1963'te liderliği eline alan Abdüsselam Arif döneminde karşılıklı açıklamalarla ilişkilerdeki gerginlik nispeten yumuşadı. Fakat bu süreçte Irak iç siyasette istikrarı yakalayamadığından İran ile ilişkilerde önemli bir yumuşama gerçekleşmiyordu. Bu sürece istisna olarak 1965 yılında Abdurrahman el-Bazzaz'ın başbakan olarak görevlendirildiği dönem gösterilebilir. Irak'ın 1958 sonrası ilk sivil başbakanı, liberal ve barışçıl politikalar izlemeye çalışan Bazzaz²⁴⁵ İran dâhil olmak üzere birçok ülkeye ziyaretler düzenledi. Bazzaz'ın açtığı bu yol İran ile gerginliklerin kısa bir süreliğine de olsa yumuşatılması adına atılan adımların öncüsü oldu. Örneğin İran Dışişleri Bakanı Abbas Aram'ın 19 Aralık 1966'da Bağdat'a yaptığı altı günlük resmi

²⁴⁴ Bakhsh, s.16.

²⁴⁵ <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v21/d176> (Erişim Tarihi: 03 Mart 2022); Marr, s.126.

ziyaretin ardından İran ve Irak'ın sınır sorunları, Şattülrap su yolu problemi, kıta sahanlığı sorunu ve petrol sahalarının araştırılması konusunu ele almak üzere ortak bir komite kurma konusunda anlaştıkları duyuruldu.²⁴⁶ Ardından Mart 1967'de Irak Cumhurbaşkanı Abdurrahman Arif, İran'a resmi ziyaret düzenledi ve Şah tarafından sıcak bir şekilde ağırlandı. Haziran 1968'de ise Irak Başbakanı Tahir Yahya İran'a resmi ziyaret düzenledi.²⁴⁷ Fakat bu ziyaretten kısa bir süre sonra Baas Partisinin darbe ile iktidara gelmesinin ardından ikili ilişkilerde gerginlik dönemi yeniden başladı.

Irak'ta ayrılıkçı Kürt hareketi sorunu 1958 darbesi ile başlamış bir mesele değildi. İngiliz manda yönetimi ve ardından monarşi döneminde de Kürt isyanları Irak için bir problemdi. Hatta denilebilir ki 1958 darbesi ile Kürt sorununun çözüme kavuşması bile gündeme gelmişti. Monarşi ile problemi olan Kürtler içten içe darbesi katılan subayları destekliyordu çünkü Irak Monarşisi ortak düşmanları idi.²⁴⁸ Darbenin ardından hazırlanan anayasada Kürtlerin ve Arapların Irak'ta ortak paya sahip vatandaşlar olduğu ifade edildi. KDP'nin 12 yıldır sürgünde olan lideri Molla Mustafa Barzani Ekim 1958'de Abdülkerim Kasım'ın samimi ifadeleri ile hoş karşılanarak Irak'a döndü. Barzani, Kasım'ı ofisinde ziyaret ederek Irak'a dönüşüne izin verdiği için kendisine teşekkür etti ve devrimin askerlerinden biri olduğunu ifade etti.²⁴⁹ Nisan 1959'da KDP'nin *Xebat/Khabat* adında günlük bir gazete çıkarmasına izin verildi ve aynı ay yüzlerce Kürt sürgün hayatı geçirdikleri SSCB'den Irak'a döndü.²⁵⁰

Görünüşte Iraklı Kürtler ve Araplar arasındaki sorunlar bitiyor gibiydi fakat pratikte yaşanan gelişmeler ilişkilerin tekrar gerginleşeceğine işaret ediyordu. Kürtlerin giderek artan talepleri hem Kasım hem de ordu içerisinde zamanında Kürt isyanlarına karşı mücadele vermiş subayları rahatsız etmeye başladı. Kürtlerin özerklik konusunda taleplerini dillendirmesi ilişkilerin giderek gerginleşmesinin başat sebebiydi.²⁵¹ Ayrıca Kürt toprak ağaları Abdülkerim Kasım'ın çıkarttığı toprak reformu yasasından son derece rahatsızlardı. Molla Barzani bu rahatsızlıktan ilerde çok iyi faydalanarak toprak

²⁴⁶ **Middle East Journal**, "Chronology December 1, 1966-February 28, 1967", Cilt. 21, No. 2 (Spring, 1967), s.239.

²⁴⁷ Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", **Middle East Journal**, Cilt. 44, No. 2 (Spring, 1990), s.263; Bakhash, s.16-17.

²⁴⁸ Khadduri, *Republican Iraq*, s.175; Marr, s.104.

²⁴⁹ "Barazani sees Premier", **The Iraq Times**, 09 Ekim 1958, s.3. <https://gpa.eastview.com/crl/mena/?a=d&d=iraq19581009-01.1.3&e=-----en-25--1--img-txIN----->, (Erişim Tarihi: 04 Mart 2022); Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, **Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship**, London-New York: I.B.Tauris Publishers, 2001, s.79.

²⁵⁰ Sluglett ve Sluglett, s. 80; Marr, s.104.

²⁵¹ Kaveh Farrokh, **Iran at War: 1500-1988**, Oxford: Osprey Publishing, 2011, s.313.

ağalarının elindeki insan gücünü Irak'a karşı savaşta kendi lehine kullanacaktı.²⁵² 1961 yılında Kürtlerin kendi aralarında Barzani aşiretinin de dâhil olduğu bir dizi çatışma yaşandı. Bu çatışmalar sırasında Barzani aşireti Zakho'yu ele geçirip hâkimiyet sağlayınca Irak ordusu Barzani ailesin hakim olduğu bölgeleri bombalamaya başladı. İran'ın, batıdaki komşusunun toprak hırsları tarafından giderek daha fazla tehdit altında hissettiği dönemde Irak'taki ayrılıkçı Kürtlere yoğun destek vermesi de bu süreçte başladı.²⁵³

1963 yılında Abdüsselam Arif iktidarının başlarında çatışmalarda durgunluk yaşandı. Çünkü Kürtler Kasım'dan alamadıkları özerklik konusundaki tavizleri Baas Partisi ve Abdüsselam Arif'ten alabilme umudu ile darbeye destek vermişti. Arif yönetimi de Kürtlerin ılımlı bir siyaset izleme ihtimalini göz önüne aldı. Arif yönetimi bir iyi niyet adımı atarak önde gelen Kürt isimlerden Ali Şeyh Mahmut ve Fuat Arif'i yeni kabineye dâhil etti. Diğer önemli Kürt liderlerden Celal Talabani ve Salih el-Yusufi merkezde Bağdat ile müzakereler yürütürken Barzani ise Kuzey'de özerklik talepleri kabul edilmeden çatışmaların sona ermeyeceği tehdidinde bulunuyordu. Barzani Mart ayında Kürtlerin özerklik hakkının tanınmasını, kuzeyde Kürt yasama ve yürütme makamlarının oluşturulmasını, Bağdat'ta Kürt kökenli bir başkan yardımcısı, kuzeyde ise güvenliği sağlayacak bir Kürt güvenlik birimi kurulmasını talep etti. Barzani'nin isteğine göre Kürt bölgesi Süleymaniye, Erbil, Kerkük ve Kürtlerin çoğunlukta olduğu Musul ve Diyala vilayetlerindeki ilçeleri kapsayacaktı.²⁵⁴ Tahmin edileceği üzere bu talepler Baas partisi ve Arif'in Kürtlere vereceğinden çok daha fazlasını içermekteydi ve kabul edilmesi imkânsızdı. Sonuçta kısa süreli barış ortamı ve müzakereler Haziran 1963'te çatışmaların patlak vermesiyle sona erdi.

Irak yönetimi, ayrılıkçı Kürtler ile anlaşmazlığa düştükleri andan itibaren aralarında İran'ın da bulunduğu birtakım ülkeler tarafından Kürtlerin sistematik biçimde desteklendiğini iddia ediyor ve bu durum iki ülke ilişkilerini gerginleştiriyordu. Kürtlerin 1958 darbesinin ardından özerklik talepleri Irak için zaten bir sorundu. Yanı başında kendisine rakip haline gelen bir devletin bu sorunundan faydalanmak isteyen İran, Kürtlere önemli ölçüde destek vermeye başladı. Bağımsız ve birleşik bir Arap

²⁵² Marr, s.104.

²⁵³ Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, s.313-314; Sluglett ve Sluglett, s. 80-81

²⁵⁴ Sluglett ve Sluglett, s.102; Marr, s.118-119.

Cumhuriyeti söylemleri İran'daki monarşinin tehdit algılamasına neden oluyordu. Irak'ın Arap Cumhuriyeti için Mısır ve Suriye ile birleşme görüşmelerinde bulunması İran'ın tedirginliğini artırmakta idi. Çünkü Mısır lideri Abdülnasır Huzistan vilayetinin Arap toprakları olduğunu iddia ederek Irak'a katılması gerektiğini ifade ediyordu. Aynı tedirginlik Irak'taki Kürtler arasında da mevcuttu. Zira Arap milliyetçiliğine çokça vurguda bulunulması Kürtlerin toplumsal, siyasal ve ekonomik hayattan dışlanması tedirginliğini beraberinde getirmişti. Böylece Kürtler ve İran için monarşi sonrası milliyetçi Irak yönetimi ve pan-Arap ideolojisi ortak bir düşman haline geldi. Tahran 1960'ların ortalarından itibaren Iraklı Kürtlere ağır silahlar sağlamaya başladı. 1966 yılında İran sınırına yakın Handrin Dağı'ndaki büyük çatışmada Irak Ordusu yenilgiye uğradı. Sluglett'e göre bu yenilgide İran'ın Kürtlere sağladığı desteğin rolü çok büyüktü. Barzani, İran'ın ve İsrail'in desteğiyle Irak siyasetinde etkin konumunu daha da pekiştirdi.²⁵⁵ Barzani'nin bu güçlü konumu ölümünden sonra bile başta oğlu Mesut Barzani olmak üzere ailesi üzerinden günümüze kadar devam etti.

Handrin savaşından sonra 1966 yılında Bazzaz hükümeti ile KDP arasında bir anlaşma imzalandı. 12 maddelik bu anlaşmanın bazı önemli maddelerine göre kalıcı bir anayasayla Kürt vatandaşlığı tanınacak, Kürt bölgelerinde ademi merkeziyetçi yönetime izin verilecek, Kürtçe resmi dil olarak tanınacak ve Kürtlerin devlet kurumlarında orantılı temsili sağlanacaktı. Bu barış planı ile Kürtlerin orduya ve kamu hizmetine entegre edilmesi ve kuzeyi yeniden inşa etmek için fon aktarılması kabul edildi.²⁵⁶ Fakat Baas'ın 1968'deki darbesi nedeniyle bu anlaşma tam anlamıyla uygulamaya konamadı.

2.4.2. Irak'ta Baas Partisi İktidarında Irak-İran İlişkileri 1968-1979

2.4.2.1. Baas Kimliği ve Irak Dış Politikası

Baas Partisi Irak'ta darbe ile iktidara geldiğinde dış politikada önemli sorunlar ile karşı karşıyaydı. Özellikle 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın yol açtığı kriz Baas Partisi'ni dış politikada daha agresif hale getirdi. Irak'ın bu saldırgan dış politika anlayışından en fazla tehdit algılayan ülkelerden biri hiç şüphesiz İran'dı. İran'ın Baas yönetiminin dış politik adımlarından algıladığı tehdidi daha iyi açıklayabilmek için Irak'ın hem iki kutuplu

²⁵⁵ Sluglett ve Sluglett, s.103-104.

²⁵⁶ Edmund Ghareeb, "The Kurdish Issue", Shams C. Inati (Ed.) **Iraq: Its History, People and Politics** içinde, (ss.163-189), New York: Humanity Books, 2003, s.170-171.

sistemin lider ülkeleri ABD ve SSCB ile hem de bölgesel ülkelerle ilişkilerini kısaca açıklamak gerekmektedir.

Kanlı bir darbe ile yönetimi ele alan Baasçılar içeride “düşmanları” ile uğraşırken dış politikada zayıf görünemezlerdi. İç politikada gücü tamamen ele almaya çalışan yeni Baas yönetimi, kendisine karşı ittifak içinde gördüğü başta İran, İsrail ve ABD’ye karşı düşmanca bir söylem benimsedi. Bu söylem Irak’ın uluslararası alanda tecrit edildiğine ve ülke içindeki kırılgan konumundan yararlanmak isteyen komşuları tarafından tehdit edildiğine dair algısını da yansıtıyordu. Zira İngiltere ve ABD, 1950’lerin başlarında, petrol kaynakları üzerinde İran kontrolünü sağlamak için çabalayan Muhammed Musaddık yönetimini tecrit etmek için çabaladığı gibi 1960’larda ve 1970’lerde de Irak petrollerini millileştirmek için çabalayan Irak’ı engellemeye çalışıyordu.²⁵⁷

Diğer yandan Baas’ın iktidara gelişi bölgesel anlamda büyük gelişmelerin yaşandığı bir döneme denk gelmişti. 1967 yılında Altı Gün Savaşı’nda alınan ağır yenilginin ardından Irak, Batı bloğuna karşı ciddi bir tepki içine girdi. Savaş sırasında Irak’ın ABD ile kopan diplomatik ilişkileri restore edilmedi. İngiltere’yle ise diplomatik ilişkiler, 30 Kasım 1971’de İran’ın Körfez’deki saldırgan tutumuna göz yumması sebebiyle kesildi. 1972 yılında ise Irak’ın Sovyet yanlısı duruşunun dostluk anlaşması ile resmiyete dökülmesi, sert dış politika adımları ve Körfez bölgesinin “istikrarına” yönelik revizyonist açıklamaları Batı bloğuna tehdit oluşturmuyordu.²⁵⁸

Batı cephesi ile ilişkileri kötü olan Irak’ın çoğu Arap ülkesiyle de ilişkileri iyi değildi; Suudiler Baas’ın yapabileceklerine şüpheyle yaklaşıyorlardı. Zira Kuveyt üzerindeki hak iddiaları sona ermiş değildi. Ayrıca İngiltere’nin Körfez’den çekilmesinin ardından ortaya çıkan Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gibi nispeten zayıf devletlere nasıl yaklaşacağı sorusu da ortadaydı. Fakat ABD, Körfez’de güç boşluğu oluşmasına izin vermayerek başta İran olmak üzere diğer körfez ülkelerine silah akışı sağlamaya başladı. 1970 ile 1977 arasında İran’ın savunma bütçesi yüzde 1.100 artarken, silah ithalatı 1970’te 264 milyon dolardan 1977’de 2,6 milyar dolara yükseldi. Kısa süre sonra ABD’nin körfez politikasının ikinci “sütununa” Suudi Arabistan eklendi ve

²⁵⁷ Stork, s.104

²⁵⁸ Muhittin Ataman, “İran-Irak Üstünlük Mücadelesi: Çok Boyutlu Sorunlar”, Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman (Ed.), **Dünya Çatışmaları Cilt-1** içinde, Üçüncü Baskı, (ss.165-181), Ankara: Nobel Yayın, 2010, s.167.

Suudiler askeri eğitim ve silah satışı ile desteklendi. Yavaş yavaş, ABD askeri varlığı Körfez ve çevresinde genişledi. Irak, bağımsızlıklarını yeni kazanan Körfez ülkelerine Kuveyt'e yaklaştığı gibi düşmanca yaklaşmayıp diplomatik ilişkiler kurmasına rağmen zamanla kendini kuşatılmış hissetmeye başladı.²⁵⁹

Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri, Irak'ın Yemen'deki sol ideolojiye sahip örgütlere ve körfezdeki muhafazakâr Arap monarşilerini devirmeye adanmış bir Marksist ve Arap milliyetçisi örgüt olan "İşgal Altındaki Arap Körfezi'nin Kurtuluşu İçin Halk Cephesi"ne (Popular Front for the Liberation of the Occupied Arabian Gulf) (PFLOAG²⁶⁰) yaptığı yardıma tepki gösteriyordu. En yüksek gerginlik ise Kuveyt ile Irak arasındaydı. Gerginliğin odak noktası güneydeki petrol sahalarının geliştirilmesi ile Irak için önem kazanan iki Kuveyt adası Varba ve Bubiyan'dı. Irak, iki adanın kendisine devredilmesini veya kiralanmasını talep etti. Müzakereler sonuçsuz kalınca Irak güç uygulamaya karar verdi. 20 Mart 1973'te Irak birlikleri, Kuveyt'in kuzeydoğu köşesindeki bir sınır karakolu olan Samita'ya saldırdı. Suudi Arabistan derhal Kuveyt'in yardımına geldi ve Arap Birliği ile birlikte Irak'ın Kuveyt içindeki diğer bölgelere de potansiyel saldırılarının önüne geçti.²⁶¹

Abdülnasır döneminde zaten gergin olan Mısır ile ilişkiler ise halefi Enver Sedat döneminde daha da kötüleşmişti.²⁶² Mısır ile ilişkilerin gerginleşmesinde geçmişte pan-Arap birleşmesi konusunda yaşanan problemlerin yanında Arap-İsrail çatışmasındaki fikir ayrılıkları da rol oynamaya başladı. Sedat'ın, İsrail ile anlaşmayı öngören barış planını kabul etmesiyle Irak-Mısır ilişkileri bir seviye daha soğudu. 1970'e gelindiğinde Mısır ve Irak 1950'lerin sonunda olduğu gibi hararetli basın saldırılarına giriştiler.²⁶³

Irak'ın izolasyonu, İran tehdidi, iç istikrarsızlık ve özellikle kuzeydeki Kürt isyanının İran desteği ile yeniden canlanması üzerine Baas yönetimi bu güçlere karşı bir ağırlık oluşturması için Sovyetlere yöneldi. 4 Temmuz 1969'da Irak ve Sovyet komiteleri bir araya gelerek ekonomik ve teknik işbirliği anlaşması imzaladı. 12 Ağustos'ta Başkan

²⁵⁹ Marr, s.145.

²⁶⁰ 1968 yılında örgütlenen yapının temel amacı İngiliz ordusunu Umman'dan çıkarmak ve demokratik bir halk cumhuriyeti kurmaktır. Ardından dönemin Güney Yemen yönetimi ile yakın ilişkiler kurarak burada bir ofis açtı ve kısa sürede Umman ve Yemen arasındaki Dhofar bölgesinin kontrolünü ele aldı. Örgüte Irak, Çin ve SSCB tarafından ekonomik ve askeri yardımlar yapılmaktaydı. İngiltere ve İran ise Umman ve Yemen monarşilerine örgüt ile mücadele etmeleri için yardımda bulunmaktaydı.

²⁶¹ Cleveland, s.459; Marr, s.145-146.

²⁶² Sluglett ve Sluglett, s.144.

²⁶³ Marr, s.144-145.

Yardımcısı Saddam Hüseyin, bir “devlet ve parti” heyeti eşliğinde, SSCB’ye 9 günlük bir ziyaret düzenledi.²⁶⁴ Nisan 1971’de Musul’da petrol rafinerisi, Bağdat-Basra petrol boru hattı, Dokan ve Derbendi Han barajlarındaki elektrik santralleri, fosfat madeni ve gübre tesisleri gibi yatırımlar için SSCB’den kredi alımı anlaşması imzalandı. Bu kredinin karşılığı ham petrol olarak ödenecekti. 23 Haziran 1971 tarihinde ise ham petrol üretiminin yılda 18 milyon tona çıkarılması amacıyla Kuzey Rumeyla Petrol Sahası’nın geliştirilmesi ve Dicle Nehri üzerindeki Tartar Barajı ile Fırat Nehri arasında bir kanal yapılması için işbirliği protokolü imzalandı. Irak ayrıca aynı yıl 27 Haziran’da Komünist Çin ile de kredi anlaşması imzaladı.²⁶⁵ Sovyet-Irak işbirliğinin düzeyi 1972 Irak-Sovyet Dostluk Antlaşması’nın imzalanmasıyla zirveye çıktı. Anlaşma, askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda işbirliğini ve her iki tarafı da etkileyen uluslararası meseleler hakkında düzenli istişareler yapılmasını ön görüyordu. Sovyet tarafında bu, yüksek düzeyde askeri teçhizat ve eğitim tedarikinin devam etmesi anlamına geliyordu. Irak tarafında ise, Sovyetlerin Irak limanlarına ve havaalanlarına erişimi anlamına geliyordu, ancak şimdilik Sovyetlere ait bir üs kurulması gündemde değildi.²⁶⁶

2.4.2.2. Irak-İran Rekabeti

Baas’ın iktidarı ele almasının ardından Irak-İran ilişkileri giderek gerginleşmiştir. İki ülke arasındaki ilk büyük kriz 1969 yılı ilk yarısında patlak verdi. Önce Şubat ayında İran, Irak’ın 1937 yılındaki Şattülarap antlaşması kapsamındaki yükümlülüklerini yerine getirmediğini açıkladı ve iki ülke arasındaki sınırın nehrin ortasındaki talveg çizgisi²⁶⁷ boyunca çizilmesini talep etti. Irak’ın bunu reddetmesinin ardından İran Şahı 19 Nisan’da anlaşmayı feshetti ve İran, Şattülarap’ta kendi ticaret gemilerini Irak’a herhangi bir ücret ödmeden yürütmeye başladı. Irak ise Şattülarap’ın Irak’a ait olduğunu ifade ederek İran bayrağı taşıyan gemilerin bayraklarını indirmesi talebini Tahran’a iletti. İran bunun üzerine sert bir tepki vererek ticaret gemilerini savaş gemileri eşliğinde körfeze sokmaya başladı. 1961’deki krizde geri adım atan Tahran’dı fakat bu kez geri adım atan Bağdat

²⁶⁴ “Chronology May 16, 1970-August 15, 1970”, **Middle East Journal**, Autumn, 1970, Vol. 24, No. 4 (Autumn, 1970), p.504. pp. 493-517

²⁶⁵ Roy E. Thoman, s.37.

²⁶⁶ Marr, s.146.

²⁶⁷ Bir coğrafya terimidir. Akarsuların iki devlet arasında sınır çizgisi olarak belirlenmesi durumunda en derin noktaların birleşimi olarak kullanılan çizgiyi tanımlamaktadır.

oldu. Çünkü İran deniz kuvvetleri Irak'tan çok daha güçlü konuma gelmişti ve içeride gücünü henüz pekiştirmemiş olan Baasçılar İran ile savaşı henüz göze alamazdı.²⁶⁸

İkinci kriz, Baas Partisinin İran'ın ve Batı yanlısı unsurların bir darbe girişimi ile karşı karşıya kaldığını iddia etmesiyle ortaya çıktı. Ocak 1970'te 37 kişi hükümeti devirmeye teşebbüs suçlamasıyla idam edildi. Diğer taraftan Irak, darbe girişiminden sorumlu tuttuğu İran'ın Bağdat büyükelçisini sınır dışı etti, İran konsolosluklarını kapattı, İranlıların ve Fars kökenli Iraklıları sınır dışı etmeye başladı ve İran'dan yapılan herhangi bir iç müdahaleye müsamaha göstermeyeceğini vurguladı. Irak bu süreçte Huzistan'da ayrılıkçı Arap hareketlerine, Umman'daki Dhofar ayaklanmasına, Yemen'deki sol tandanslı devrimcilere ve PFLOAG'a destek veriyordu. Ayrıca Baas yönetimi, Şah'a muhalif grupların Irak'ta barınmalarına da izin verdi. Bu tarz adımlar iki ülke arasındaki gerginliği artırdı ve yer yer sınır çatışmalarının yaşanmasına sebep oldu. İran ise Irak içindeki Kürt muhaliflere destek sağlayarak karşılık verdi.²⁶⁹

İran'ın kendisini sık sık "Körfez'in koruyucusu" olarak adlandırması²⁷⁰, askeri harcamalarını artırması ve 1971 yılında körfezdeki Ebu Musa, Büyük Tunb, Küçük Tunb, Ras el-Kaymah ve Şarjah adaları üzerinde hak iddia etmesi rekabet şiddetlendi ve üçüncü kriz patlak verdi. Belirtilen adalar, Batı dünyasının ihtiyaç duyduğu petrol kaynaklarının yaklaşık üçte ikisinin ulaşım güzergahı üzerinde olması, yakın çevresindeki petrol zenginlikleri ve stratejik konumları nedeniyle önemliydi. İran'ın iddiası İngilizlerin 80 yıl önce bu adaları işgal ederek İran'ın elinden aldığı ve İngilizler çekildikten sonra da adaların eski sahiplerine yani kendilerine teslim edilmesi yönünde idi. Irak ise bu iddiaları reddederek adalar üzerinde İran'ın hiçbir hakkı olmadığını savunuyordu.²⁷¹ 30 Kasım 1971'de (İngiltere'nin körfezden çekilmesinden bir gün önce) İran'ın askeri güçlerle adalara el koyması bütün Arap devletleri ama tabi ki en başta Irak tarafından öfke ile karşılandı. Baas yönetimi buna sert tepki göstererek İran ve İngiltere ile diplomatik ilişkileri kesti.²⁷²

²⁶⁸ Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, s.314; Efraim Karsh, *The Iran-Iraq War 1980-1988*, Oxford: Osprey Publishing, 2002, s.8.

²⁶⁹ Marr, s.140; Bakhash, s.17.

²⁷⁰ Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", p.264.

²⁷¹ Roy E. Thoman, s.49-50

²⁷² *Middle East Journal*, "Chronology November 16, 1971-February 15, 1972", Cilt. 26, No. 2, (Spring, 1972), s.168.

İki ülkenin rekabetini arttıran ve tehdit algılarını yükselten bir diğer gelişme ise her geçen yıl silahlanmaya ayırdıkları bütçeydi. Özellikle 1973 yılında OPEC ülkelerinin uyguladığı petrol ambargosu sonucu petrol fiyatlarının üç kat artış göstermesi sonucu Irak ve İran ciddi şekilde artan petrol gelirlerinin çoğunluğunu silahlanmaya harcadılar. ABD ile arası çok iyi olan İran Şahı dönemin en gelişmiş silahlarını satın aldı. ABD'nin bu dönemdeki “twin pillars” (çifte sütun) politikası ile körfezin güvenliğini İran ve Suudi Arabistan ile sağlamayı amaçlaması Irak için bir tehditti. İran, ABD'nin desteği deniz kuvvetleri kurmaya başlayarak rekabet ve gerilimi artıracak bir adım daha attı.²⁷³ Irak ise SSCB'den ve birkaç yıl sonra da Fransa'dan önemli miktarda silah ve ağır savaş ekipmanları tedarik etmekteydi.

Bütün bunların yanında Tahran'ı esas endişelendiren mesele 1972 yılında SSCB ile Irak arasında imzalanan dostluk anlaşması oldu. Britanya bölgeden çekilmiş ve Tahran kendini yalnız hissetmekte iken sınır komşusu Irak gittikçe SSCB etkisi altına giriyordu. Dolayısıyla da Irak'ın Doğu Bloğuna bu kadar yakınlaşması ve Arap milliyetçisi tutumu Batı Bloğuna yakın Tahran'da endişe uyandırmaktaydı. Aslında Baas'ın iç politikada sosyalist uygulamaları, dış politikada batı karşıtı adımları ve Arap ülkelerinin muhafazakâr İslamcı yönetimlerine karşı devrimci retoriği tüm bölgede rahatsızlık uyandıırıyordu. Ama özelde İran'ın ayrı bir durumu vardı. Çünkü çok uzun bir kara sınırına sahiplerdi, İran içindeki huzursuz olan etnik azınlıklar özellikle de Huzistan'daki Araplar Baas tarafından kışkırtılabilirdi, uzun yıllardır aralarında sorun olan Şattülarap su yolu sınırı her an patlamaya hazır bir bombaydı ve Hürmüz boğazı üzerindeki adalarda hak iddiaları sorun oluşturmaktaydı.²⁷⁴

Yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü 1972 yılında iki ülke arasındaki ilişkiler çok gergindi. Baas yönetimi yaklaşık 30.000 İran asıllı Iraklıyı sınır dışı etti, Arap Ligi örgütünde İran karşıtı kararlar alması için baskıcı oldu ve Huzistan üzerindeki iddiasını tekrar gündeme getirdi. Bahar 1972'de sınırda çatışmalar başladı fakat iki ülke de bunu savaş başlatacak kadar ileri götürmedi. Irak, İranlı muhalif gruplara (İslamcı ve radikal solcular) kendi topraklarında barınma hakkı ve İran'a saldırılar gerçekleştirme fırsatı verdi. Pakistan polisi 1973 yılı şubatında İslamabad'daki Irak elçiliğinde diplomatik araçlara doldurulmuş ve İran'ın Belucistan vilayetindeki ayrılıkçı gruplara götürülmek

²⁷³ Bakhash, s.18

²⁷⁴ Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, s.314; Bakhash, s.17; Roy E. Thoman, s.37.

üzere olan makineli tüfeklere el koydu. Bu durum Irak'ın İran aleyhindeki faaliyetlerinin vardığı boyutu gösteren önemli bir örnekti. Aynı zamanda İran da Irak'taki ayrılıkçı Kürtlere ağır silahlar vermeye başladı. ABD ve İsrail silahları, İran üzerinden Iraklı Kürtlere teslim ediliyordu. Özellikle uçaksavarlar ve toplar Irak ordusu için büyük sıkıntı yaratmaya başladı.²⁷⁵ İki ülkenin siyasi kimlikleri arasındaki farklılıklar rekabetin şiddetini arttırmaktaydı. Zira İran, Irak'ı Körfez'de baskı altına almak için önce Suudi Arabistan ile bölgesel bir savunma teşkilatı kurma görüşmelerine başladı sonra da Kuzey Iraktaki Kürt isyancılara ve Kuveyt'e kapsamlı ekonomik ve askeri yardımlarda bulundu.²⁷⁶

Irak ile İran arasındaki bu rekabette İran'ın Kürt isyancılara verdiği destek çok önemli bir rol oynamaktaydı. Baas yönetimi aslında 1968 yılında yönetimi ele geçirmesinden itibaren Kürt meselesini çözüme kavuşturmaya çalışıyordu. Ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan Kürt militanlar Irak-İran rekabeti arttıkça İran'dan daha fazla destek alıyorlar ve bu da Baas yönetiminin ciddi sorunlarla karşılaşmasına sebep oluyordu. Dolayısıyla Baas'ın aslında ilk hedefi ülke içindeki en önemli iki muhalif hareket olan Kürt ve Komünist hareketlerini, onlara hem ekonomik hem de siyasal açıdan hiçbir taviz vermeden zayıflatabilmektir. Nitekim, 1966 yılında Bazzaz'ın başbakanlığında verilen tavizlerle yumuşayan ilişkiler ve Kürtlerle varılan anlaşma Baas iktidarı ele alınca askıya alındı. Aynı anda Molla Mustafa Barzani de anlaşmanın devam etmeyeceğini anlamış olmalı ki hem İran hem de İsrail ile ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Barzani bir yandan bu ülkelerden ağır silahlar alırken diğer yandan Kürt hareketi içinde kendisine muhalif olan Celal Talabani ve İbrahim Ahmed kanadıyla mücadele ediyordu. İdeolojik olarak bakıldığında Baas aslında Talabani grubuna daha yakındı. Zira Baas'ın iktidarının ilk günlerinde 1966 anlaşmasına dayanarak Kürtlere kabinede koltuk teklifine Barzani şüpheyi yaklaşıırken Talabani ve Ahmed bu teklifi kabul etmişti.²⁷⁷

Barzani kendisine karşıt olan Talabani cephesi ile çatışmaya başlayınca Irak yönetimi Talabani cephesini destekledi. Fakat Kürtler arasındaki mücadelede ve saha hakimiyeti konusunda Barzani tarafının eli daha güçlüydü. 1969 yılı Mart ayında Barzani güçleri Baasçıların Talabani'ye destek vermesine cevap olarak Kerkük'te petrol boru hatlarına

²⁷⁵ Bakhash, s.19; Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, s.315.

²⁷⁶ Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", p.264.

²⁷⁷ Ghareeb, s.171; Marr, s. 151-152; Sluglett ve Sluglett, s. 126-128.

uzun menzilli havan topları ile saldırılar düzenlemeye başladı. Sluglett'a göre bu havanların İran tarafından teslim edildiği neredeyse kesindi. Bu saldırı 10 gün boyunca Irak petrol üretiminin neredeyse yüzde 70 oranında azalmasına neden olarak ciddi bir zarar verdi.²⁷⁸ Bu tarz saldırıların artması Baas ve Kürt çatışmasını başka bir evreye taşıyacaktı. Çünkü petrol üretiminin yoğun olduğu Kerkük vilayeti Irak'ın kuzeyine ve dolayısıyla da Kürt isyancılara yakın bir coğrafyadaydı. Kürtlerin elinde artık uzun menzilli ağır silahlar da olduğuna göre Irak güvenlik güçlerinin bu bölgeleri savunmaları giderek zorlaşacaktı. Baas gibi İran da bunun bilincindeydi ve Kürtlere olan desteğini arttırdı. Baas'ın liderliğinde güçlenecek bir Irak'ın bölgesel rekabette kendisine meydan okuyacağının farkında olan İran, rakibini iç karışıklıklarla meşgul ederek bölgesel kazanımlarını arttırmak istiyordu.²⁷⁹

1969 yılındaki yoğun çatışmaların ardından yıpranan Baas ve Kürtler artık bu çatışmaları sona erdirmek için görüşmelere başladılar. Bunun iki taraf için de bazı nedenleri vardı. Birincisi, Bağdat ve kuzeydeki Kürtler çatışmaları gerçekten sona erdirmek ve iki taraf için de kabul edilebilir sonuçlara ulaşmak istiyordu. Bu zamana kadar çatışarak bir sonuca ulaşamadıklarını fark etmişlerdi. İkincisi, Baas yönetimi İran'ın desteğini arkasına alan Kürtleri savaş sahasında tam anlamıyla yenilgiye uğratmanın çok zor olduğunu anlamıştı. Üçüncüsü, iktidarı ele geçireli iki yıl bile olmamış Baas partisinin kuzeydeki savaşlarda kayıplar vermesi ordu içinde huzursuzluklara neden olmakta ve bu da Baas'ın kendisine darbe yapılması korkusunu beraberinde getirmekteydi. Dördüncüsü ise Barzani'nin bir molaya ihtiyacı vardı çünkü Barzani güçleri hem Irak ordusu hem Talabani-Ahmed cephesi hem de Fursan (Hükümet yanlısı Kürt aşiretler) ile üç koldan yürüttüğü çatışmalarda çok yıpranmıştı.²⁸⁰

Nitekim Ocak 1970'te Bağdat ve Barzani arasında görüşmeler başladı. Bağdat'ın temsilciliğini Saddam Hüseyin yapmaktaydı. 11 Mart 1970'te görüşmeler sona erdi ve bir anlaşmaya varıldı.²⁸¹ Temel olarak; Kürt milletinin siyasi alanda temsiliyeti sağlandı ve cumhurbaşkanı yardımcılığına Kürt bir siyasetçinin atanması, Kürt bölgelerinde Arapçanın yanında Kürtçenin de resmi dil olarak tanınması, Kürt bölgesinde daha fazla okul inşa edilmesi, mevcut okulların standartlarını yükseltilmesinin ve belli oranlarda

²⁷⁸ Sluglett ve Sluglett, s.129.

²⁷⁹ Sluglett ve Sluglett, s.126; Marr, s.151.

²⁸⁰ Sluglett ve Sluglett, s.130-131; Marr, s.151.

²⁸¹ Ghareeb, s.171.

Kürt öğrencilerin üniversitelere kabul edilmesinin sağlanması, petrol gelirlerinden Kürt bölgesine adil bir pay ayrılması, peşmergelerin silah bırakarak Irak ordusuna entegre olması ve Kürt bölgelerini yönetmek için Kürt yöneticilerin atanması kararlaştırıldı. Ayrıca yapılacak resmi nüfus sayımına göre (ki bu gerçekleşmemiştir) Kürtlerin çoğunlukta olduğu idari bölgelerin birleştirilmesi için gerekli adımların atılması kararlaştırıldı. Bu madde Kürtlere bir bakıma özerk yönetim bölgesi oluşturma imkânı tanıdığı için önemliydi.²⁸²

Bu anlaşmanın ardından devam eden çatışmasızlık sürecindeki müzakerelerde bazı sıkıntılar vuku bulmaya başladı. Kürtlerin hükümet, ordu ve bürokrasi içinde elde edeceği pozisyonlardan özerklik elde edecekleri bölgenin sınırlarına kadar pek çok konuda anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Nitekim 1974 yılı baharında Baas ve Kürtler arasındaki müzakereler sona erdi ve şiddetli çatışmalar yeniden başladı. Askerî açıdan üstünlüğüne rağmen Irak ordusu gerilla savaşı taktikleri uygulayan Kürtler karşısında çıkmaza girdi.²⁸³ İran'dan elde edilen 122 mm roket atar, 155 mm top ve Rapier füzeleri gibi ağır silahlara sahip Kürt peşmergelerine karşı Irak ordusu bir türlü üstünlük sağlayamıyordu. Aksine gücünün neredeyse tamamını bu savaşa harcayan Irak ordusunun kayıpları oldukça yüksek seviyelerdeydi.

Sluglett'ın Irak resmi makamlarına dayandırarak verdiği rakamlara göre Nisan 1974 ile Mart 1975 arasındaki savaşta 1.640 Irak askeri hayatını kaybetmiş ve 7.903 asker de yaralanmıştı. Baas yönetimi aynı zamanda ekonomik açıdan da çok zorlanmaktaydı. 1972 yılında 102 milyon Irak dinarı olan askeri harcamalar 1974'te 263 milyon dinara, 1975'te ise 356 milyon dinara yükselmişti.²⁸⁴ Farrokh ise Irak ordusunun Kürtlerle yıllardır devam eden savaşında 40 bine yakın askerini kaybettiğini belirtmektedir.²⁸⁵ Yani Bağdat savaşı kazanmak bir yana askeri, siyasal ve ekonomik alanda da kaybediyordu ve Kürtlerin kuzeydeki hâkimiyetleri büyük oranda İran'ın desteği ile giderek pekişiyordu.

1974 yılı sonuna gelindiğinde çatışmaların en yoğun olduğu dönemde yaklaşık 45 bin Kürt peşmerge gücü Irak'ın neredeyse 20 bin askerini ve 700 tankını etkisiz hale getirmişti. Barzani İran sınırına yakın bölgede 1,5 milyon Kürt Iraklının yaşadığı alanı

²⁸² Thoman, s.33-34; Ghareeb, s.172.

²⁸³ Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, s.315.

²⁸⁴ Sluglett ve Sluglett, s. 169; Marr, s.152-153.

²⁸⁵ Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, s.315.

özgürleştirdiğini iddia ediyordu. Bu, Kürtlere ABD ve İsrail silahları sağlamanın yanı sıra, isyancıları topçu ateşi ve uçaksavar füzeleriyle korumak için güçlerini kullanan Şah'ın doğrudan yardımıyla başarıldı. Ocak 1975'te ise Şah, ordusundan iki alayı "kurtarılmış" Kürt bölgelerine göndererek Kürtlere verdiği desteği açıktan ilan ediyordu.²⁸⁶

Baas yönetimi buna bir çözüm bulmak için 1970 yılı Ocak ayındaki görüşmelerde kabul edilen anlaşmalara tekrar dönülmesi için Kürtlerle müzakerelere yeniden başladı fakat bu sefer eli çok daha zayıftı. Bir yandan İran'ın Kürtlere ağır silah yardımları devam ediyor diğer yandan ise bizzat İran ordusu Irak-İran sınırındaki Irak askeri mevzilerini bombalıyordu.²⁸⁷ Fakat hem İran'ın hem de Irak'ın anlaşmaya varması için iyi sebepleri vardı. Irak, Kürtlerle olan savaşında İran'ın desteği devam ettiği sürece kazanamayacağını anlamıştı. Ayrıca bu gerginliğin artması Irak'ı İran'la kazanamayacağı bir savaşa sürükleyebilirdi. Diğer yandan ise kâğıt üzerinde Baas'ın ikinci adamı olarak gözüken fakat gölge lider olan Saddam, Kürt sorununu çözmedikçe iktidarının risk altında olduğunun farkındaydı. İran tarafında ise Şah, Bağdat hükümetini zayıflatmak istemesine rağmen Kürt isyanının sınırlarını aşarak İran'a girmesini istemiyordu ve Irak'la açık savaş düzeyine geçmeye hazır değildi. Diğer yandan, Sovyetlerin Irak'a MiG-23'ler de dâhil olmak üzere gelişmiş silahlar sağlamasından endişe duyuyordu.²⁸⁸

Tahran ve Bağdat gerginliği yumuşatmak için Ürdün Kralı Hüseyin ve Cezayir lideri Bumedyen aracılığı ile görüşmelere başladı. Yürütülen bu müzakereler sonucu, Saddam Hüseyin ve Şah Rıza tarafından 6 Mart 1975'te Cezayir Antlaşması imzalandı. 48 saat içinde İran ordusu Kürtlere verdiği ağır silahları geri çekti ve hatta Tahran, Kürtlerin Cezayir Antlaşmasına karşı gelmeleri halinde Irak ordusu ile ortak hareket ederek Kürtlere karşı saldırıcaıkları tehdidinde bile bulundu.²⁸⁹ Dolayısıyla çok kısa süre içinde Kürtlerin isyanı ve kazanımları büyük darbe aldı. Bu anlaşma iki ülke arasındaki Kürt sorununu çözmekle kalmıyor aynı zamanda Şattülarap su yolu krizini de çözüme kavuşturuyordu. Anlaşma bu açıdan Şah'ın istediklerinin çoğunu gerçekleştirmişti. Irak, Şattülarap'ın kullanımında İran lehine tavizler vererek geri adım atmayı ve Şattülarap üzerindeki sınır çizgisinin İran'ın talebine uygun olarak talveg çizgisi olmasını kabul etti.

²⁸⁶ Dilip Hiro, **The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict**, New York: Routledge, 1991, s.16.

²⁸⁷ Sluglett ve Sluglett, s. 170

²⁸⁸ Marr, s. 153-154.

²⁸⁹ Sluglett ve Sluglett, s. 170.

Ayrıca Irak, Arapça konuşulan Huzistan eyaletinin yanı sıra Körfez adaları üzerindeki Arap iddialarından da vazgeçti.²⁹⁰

Cezayir Anlaşması iki ülke arasındaki yer yer çatışmalara varan şiddetli rekabeti bir süreliğine sona erdirdi. Çünkü iki ülke de iç politikada muhalif hareketlerle yoğun bir şekilde mücadele etmekteydi ve önceliklerini buraya kaydırmak istiyordu. Temmuz 1977’de İran Başbakanı Amir Abbas Huveyda’nın Irak’ı, ardından Saddam Hüseyin’in Tahran’ı ziyaret etmesi ve iki ülke arasında çeşitli anlaşmaların imzalanmasıyla rekabetten işbirliğine doğru geçişin sinyalleri verildi. Bu anlaşmalar ticari ve kültürel ilişkiler, İranlı Şiilerin Irak’taki kutsal yerleri ziyaret edebilmesi için seyahat özgürlüğü tanınması, demiryollarının bağlantısı ve ayrılıkçı hareketlere karşı ortak hareket etme gibi konuları içeriyordu.

Cezayir Antlaşması imzalandıktan sonra kısmen yumuşayan ilişkiler 1979 yılı Şubat ayında gerçekleşen İran devriminin ardından hızlı bir şekilde tekrar gerginleşti. Körfezdeki adalar üzerindeki eski tartışmalar yeniden alevlendi, iki ülke de birbirini yönetimlerini yıkmaya teşebbüs etmekle itham etti. Irak İran’ı Şiileri kışkırtmakla suçlarken İran da Irak’ı Huzistan’daki Arapları kışkırtmakla suçladı. İran, Körfez ülkelerindeki ve bilhassa Irak’taki Şiileri devrim yapmaları için açık bir şekilde ayaklanmaya çağırdığında iki ülke ilişkilerindeki kriz zirveye çıktı. Bunun yanında Haziran 1979 ile savaşın başladığı Eylül 1980 arasındaki süreçte Irak hava güçlerinin aralıklarla İran sınırında operasyonlar düzenlemesi de iki ülke ilişkilerini geriyordu. Kasım 1979’da Tahran’daki Amerikan Büyükelçiliği’nin İranlı protestocular tarafından ele geçirilmesinden birkaç gün önce Irak, Cezayir Antlaşmasında değişiklikler yapılması, İran’ın üç Körfez adasından vazgeçmesi ve İran’daki Arap, Kürt ve Beluci azınlıkların kendi kendini yönetmelerine izin vermesi için İran’ı uyardı.²⁹¹

²⁹⁰ Ataman, s.169; Marr, s. 154.

²⁹¹ Sluglett ve Sluglett, s. 255-256.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1979-1990 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE REKABETTEN ÇATIŞMAYA

3.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen

3.1.1. Uluslararası Sistem

1979 yılı içerisinde uluslararası sistemi ve Doğu-Batı blokları arasındaki ilişkileri derinden etkileyen bir dizi olay yaşandı. İran'da meydana gelen devrim sonucu ABD'nin Ortadoğu'da önemli bir müttefikini kaybetmesi, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi, NATO'nun bu olayları ciddi bir tehdit olarak algılayarak Avrupa'ya ilave kara konuşlu füzeler yerleştirme kararı alması gibi gelişmeler, Soğuk Savaş rekabetinin şiddetlenmesine yol açtı.²⁹² 1981 yılına gelindiğinde ise yeni başkanı Ronald Reagan liderliğinde ABD'nin SSCB karşıtı politikasını sertleştirmesi ve askeri olarak güçlenmeye önem vermesi 1972-1980 yılları arasındaki yumuşama dönemine son vererek “ikinci soğuk savaş” olarak adlandırılan dönemi başlattı.²⁹³

SSCB'nin 1979 sonunda Afganistan'ı işgal etmesi iki kutuplu sistemin diğer süper gücü ABD ile rekabetini şiddetlendiren gelişmelerden biriydi. ABD'nin 1983'te Lübnan'a askeri operasyonu, 1986'da Libya'ya müdahalesi, 1986'da Nikaragua'da isyancılara destek vermesi ve Nikaragua limanlarına gizli operasyonlar düzenlemesi gibi gelişmeler de SSCB'nin tepkileri ile karşılaştı. İki ülkeyi büyük bir krizin eşiğine getiren bir diğer olay ise 1983 yılında SSCB hava kuvvetlerinin bir Güney Kore sivil uçağını vurması üzerine gerçekleşti. ABD hemen Avrupa sınırlarına nükleer başlıklı füzeler yerleştirdi ve NATO bünyesinde bir askeri tatbikat organize etti. Moskova'nın, bu gelişmeleri, NATO'nun SSCB'ye saldıracağı şeklinde yorumlamasıyla iki süper güç 1962 Küba Füze Krizinin ardından yeniden nükleer savaşın eşiğine geldi.²⁹⁴

1985 yılında başa geçen Mihail Gorbacov'un liderliğinde SSCB'nin ciddi bir dönüşüm içine girmesiyle uluslararası sistemin iki kutuplu yapısında değişiklik meydana geleceğinin sinyalleri verilmekteydi. Gorbacov'un SSCB'nin lideri olmasının ardından başlattığı ekonomik ve siyasal reformlar SSCB ile Batı arasındaki ilişkilerin yeniden

²⁹² Len Scott, “Uluslararası Tarih: 1900-1999”, **Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş** içinde, John Baylis, Steve Smith and Patricia Owens (Ed.), Çev. Hasan Basri Yalçın ve diğerleri, İstanbul: Küre Yayınları, 2021, s. 124

²⁹³ Fred Halliday, **The making of the Second Cold War**, 2nd edition, London: Verso, 1986; Heywood, **Küresel Siyaset**, s.71.

²⁹⁴ Scott, “Uluslararası Tarih: 1900-1999”, ss. 125-126.

yapılandırılmasını amaçlıyordu. Bu kapsamda Mihail Gorbaçov ile Ronald Reagan silahsızlanma konusu üzerinde görüşmeler yaptılar ve 1987 yılında Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Antlaşması'nı (Intermediate Nuclear Forces [INF]) imzaladılar.²⁹⁵ Bu antlaşma ile sadece 1970'lerin sonlarından beri konuşlandırılmış olan Sovyet ve Amerikan füzeleri değil, aynı zamanda (her ne kadar uygulanmasında dönem dönem sorunlar yaşansa da) on yıllardır Avrupa ve Asya'yı karşı karşıya getiren Sovyet stratejik füze kuvvetlerinin tamamı da ortadan kaldırıldı. Dahası, anlaşma iki blok arasında kapsamlı bir kurumsal iletişim sistemi kurdu. 1988'de Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nin sayısal üstünlüğünü terk etmesi anlamına gelecek olan Avrupa'da konvansiyonel silahların azaltılması anlaşmasını önerdi ve aynı zamanda önemli bir tek taraflı kuvvet indirimi başlattı.²⁹⁶

Gorbaçov, 1988-1989 yılları boyunca bütün Sovyet askerlerini Afganistan'dan çekti. Aynı yıllarda Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin devrilmesine müdahale etmedi ve müttefiklerinin komünist olmayan tarafsız devletlere dönüşmesini kabul etti.²⁹⁷ Böylece Baltık ve Doğu Avrupa ülkeleri ulusal bağımsızlıklarını elde etmeye başlayarak SSCB'den resmi olarak ayrıldılar. Soğuk Savaş'ın en önemli sembollerinden olan Berlin Duvarı da 1989 yılında yıkıldığında Doğu Almanya ortadan kalktı ve iki Almanya birleşti.²⁹⁸ Yaklaşık 70 yıllık Sovyet komünizmi 1989-1991 yılları arasında sadece iki yıl gibi kısa bir sürede dağıldı.

3.1.2. Bölgesel Düzen

ABD ile SSCB arasındaki Soğuk Savaş'ın sonucunun belli olmaya başladığı yıllarda bunun Ortadoğu bölgesine yansımaları da oldu. SSCB'nin ekonomik, siyasal ve askeri olarak güçsüzleşmesi bölgede ABD'nin tek güç olarak ortaya çıkması sonucunu doğurdu. Suriye ve Irak gibi ülkeler artık SSCB'den askeri ve ekonomik yardım almada zorlanacaklarının farkına vardılar. Bu yıllarda bölgesel siyaseti etkileyen bir diğer gelişme ise Arap ülkeleri arasındaki birleşik bir Arap devleti kurma fikrinin giderek yok olmasıydı. Adeed Dawisha *Arap Milliyetçiliği* adlı kitabında 1950'li yılların sonlarından itibaren düşüşe geçen Arap Milliyetçiliğinin 1967 yılında Altı Gün Savaşları'nın ardından

²⁹⁵ Doug Rossinov, **The Reagan Era: A History of the 1980s**, New York: Columbia University Press, 2015, s.235

²⁹⁶ Raymond L. Garthoff, "Why Did the Cold War Arise, and Why Did It End?", **Diplomatic History**, Vol. 16, No. 2, (Spring 1992), p. 289.

²⁹⁷ Garthoff, "Why Did the Cold War Arise, and Why Did It End?", p.289.

²⁹⁸ Çağrı Erhan, Özge Özkoç, "Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset: 1914-1990 Arası Dönem", **Uluslararası İlişkiler Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular** içinde, Beşinci Basım, Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.), İstanbul: Küre Yayınları, 2016, s. 52-53.

sona yaklaştığını ileri sürer. Bunun Arapçılığın bir kimlik olarak kaybolduğu ve liderlerin geniş anlamda Arap halkının düşüncelerini yok sayarak hareket ettikleri anlamına gelmediğini belirtir. Yani Arap devletleri “birleşme” fikrini hayatlarından çıkartarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başladılar.²⁹⁹

Michael Barnett de *Dialogues in Arab Politics* adlı kitabında benzer şekilde 1967 yılının ardından bölgede devletçiliğin ve ulusal çıkarlara dayalı egemenliklerin yükselmeye başlayarak bütüncül bir Arap milliyetçiliğinin çöküşe geçtiğini iddia etmektedir. Ayrıca 1973 yılındaki petrol krizinin ardından Arap ülkelerinin zenginleşmesin bölgesel güç konumunun Körfez ülkelerine kaymasına neden olduğunu ve 1950’li ve 1960’lı yıllardaki devrimci yılların yerini zenginlik yıllarına bıraktığını ifade eder.³⁰⁰ Arap milliyetçiliğine zarar veren bir diğer gelişme de Mısır’ın İsrail’le Camp David Anlaşmasını imzalaması oldu. İsrail’le anlaştıktan sonra Mısır’ın Arap ülkeleri tarafından dışlanması Arap milliyetçiliğinin merkezi ve bölgenin lider ülkesi konumunda olan aktörün tüm etkisini kaybettiğini gösterdi. Bu gelişmeyi bir babanın ölümünün ardından ailenin dağılması durumuna benzeten Barnett’e göre lidersiz kalan Arap ülkelerinin kendi çıkarları ve ulusal kimlikleri doğrultusunda hareket etmesi hızlandı.³⁰¹

Bu yıllarda Arap dünyasında ve İran’da siyasetin önemli özelliklerinden biri olarak siyasal liderlik anlamında değişimin değil sürekliliğin ortaya çıktığı görüldü.³⁰² Önceki yıllarda Arap coğrafyasında kalıcı iç istikrarın olmamasını dikkate aldığımızda Arap rejimlerinin uzun süreler iktidarda kalabilmelerinin ya da kısa sürede devrilmemelerinin bir garantisi yoktu. Bunun en önemli nedeni, genel olarak Arap dünyasındaki siyasi düzenlerin hayatta kalmasının, halk tarafından meşru olarak kabul edilen yerleşik siyasi kurumlardan çok liderlere bağlı olmasıydı.³⁰³ Diğer bir deyişle devlet içinde güçlenen gruplar (ister askeri ister siyasi olsun) siyasi düzene müdahale ederek iktidarı eline alabiliyordu. Bunun en iyi örneklerinden biri olan Irak’ta 1958, 1963, 1968 ve 1979’da darbe ile yönetimler değişmişti. Başarılı olan bu darbelerin yanında birçok darbe girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1980’lerde ise Arap coğrafyasında iktidardaki otoriter

²⁹⁹ Adid Davişa, **Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa**, Çev: Lütfi Yalçın, İkinci Basım, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2016, ss. 227-254.

³⁰⁰ Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, pp. 161-212.

³⁰¹ Barnett, *Dialogues in Arab Politics*, p. 200.

³⁰² Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s. 412.

³⁰³ Adeed Dawisha, “Comprehensive Peace in the Middle East and the Comprehension of Arab Politics”, *Middle East Journal*, Winter, 1983, Vol. 37, No. 1 (Winter, 1983), pp. 43-53. p.44.

rejimler artık darbeyle devrilmeye bağıklık kazanmış ve uzun süreler iktidarda kalmayı başarabilmeyi öğrenmişlerdi. Dolayısıyla 1980’li yıllarda Arap dünyasında rejim ne olursa olsun karar alma ve politika yapma gücü “tepedeki adam”da olmaya devam etti.

1980’li yıllarda İslam ve Arabizm bölgesel düzlemde devletlerin önemli değer sistemleri olmaya devam etti. 1979 devrimi sonrası İran’da ise esas değer İslam’ın Şii versiyonu oldu. 1950’li yılların sonu ve 1960’larda siyasi bir birliktelik için çabalayan Arabizm yukarıda ifade edildiği gibi 1980’li yıllarda ülkelerin bireysel anlamda Arap kimliklerinin farkında olmalarına evrildi. Diğer bir ana değer olan İslam ise 1970’li ve 1980’li yıllarda otoriter bölge ülkelere karşı muhalif bir hareket olarak ön plana çıkmaya başladı. Otoriter rejimler din adamları üzerinde baskı kurarak toplumsal rollerini daraltmaya çalışsalar da genel anlamda halkın İslami duyarlılıklarında bir azalma yoktu.³⁰⁴ Bu nedenle bölge ülkelerinin ezici bir çoğunluğu için liderlerinin İslami kaidelere aykırı politikalar izlemesi toplumsal tepkilere neden olacağından pek tercih edilmezdi.³⁰⁵ Enver Sedat, İsrail ile barış anlaşması imzaladığında Arap ve İslam davasına ihanet etmekle suçlandı. Nitekim 1981 yılında da bir suikast sonucu hayatından oldu. Bu nedenle özellikle Arap devletleri arasında Arabizm ve İslam’ın çıkarlarına karşı hareket ediyor olarak algılanmamak için liderler özel çabalar sarf ediyorlardı. Diğer yandan söz konusu yıllarda bölge ülkeleri arasında ilişkilerin giderek gerginleştiği³⁰⁶ ve her ülkenin kendi kimliğini inşa ederek ulusal çıkarları doğrultusunda hareket ettiğine şahit olundu.

Eylül 1970’te Ürdün’de yaşanan ve “Kara Eylül”³⁰⁷ olarak adlandırılan olayın ardından Ürdün’den Lübnan’a geçmek zorunda kalan FKÖ, 1982 yılında İsrail’in Lübnan’ı işgalinin ardından bu sefer Lübnan’ı terk etmek zorunda kaldı. 1987 yılında İsrail ordusunun bir mülteci kampında sivillerin ölümüne sebep olması üzerine FKÖ, intifada adıyla bilinen direnişi başlattı ve Filistin topraklarına geri döndü. İsrail’e karşı direnişin

³⁰⁴ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 413.

³⁰⁵ Dawisha, “Comprehensive Peace in the Middle East and the Comprehension of Arab Politics”, p.45-46.

³⁰⁶ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 413.

³⁰⁷ 1967 yılındaki Altı Gün Savaşının ardından Filistinli gerillalar üslerini Batı Şeria’da Ürdün’e taşımıştı. Bu gerillaların Ürdün topraklarından İsrail’e karşı düzenledikleri saldırılarda zaman zaman elde ettikleri başarılar onlara olan desteği arttırmıştı. Bu destekler ile giderek güçlenen Filistinli savaşılar devlet içinde devlet gibi hareket edip Ürdün monarşisine cephe alarak devrilmesine dair çağrılarda bulununca Ürdün yönetimi ile araları açıldı. Filistinli gerillalar Ürdün Kralı Hüseyin’e iki kez suikast girişiminde bulunarak ve sivil uçakları kaçırıp bombalama eylemlerinde bulununca Kral Hüseyin 17 Eylül’de Ürdün ordusuna Filistinlilerin yaşadığı mülteci kamplarını kuşatarak buraya saldırılara başlama emri verdi. Yaklaşık on bir günde Filistinli savaşılardan üç bine yakını hayatını kaybetti ve hemen hemen hepsi Ürdün’den sürüldü. 1971 yılının sonuna gelindiğinde ise Ürdün sınırları içinde neredeyse Filistinli gerilla kalmamıştı. Bu olaylar Filistinliler arasında büyük kayıplara yol açtı ve ilerleyen yıllarda “Kara Eylül” olarak adlandırıldı. Kara Eylül hakkında daha detaylı bilgi için bkz, John B. Wolf, “Black September: Militant Palestinianism”, Current History, Vol. 64, No. 377, **The Middle East**, 1973, pp. 5-8.

sembolü haline gelen İntifada hareketi Filistin meselesinin uluslararası arenada görünürlüğünü artırdı. 1988 yılında da Yaser Arafat Cezayir’de Filistin devletinin kurulduğunu ilan etti.³⁰⁸

Geniş anlamda Arap Milliyetçiliğinin etkisini kaybetmesi ve Cemal Abdülnasır’ın ölümü ile birlikte Mısır’ın liderliği kaybettiği bölgesel düzende “Arapların lideri” olma adına Irak ön plana çıktı. 1968’te Irak’ta iktidarı tamamen eline alan Baas Partisi 1970’ler ve 1980’ler boyunca Arap milliyetçiliği ideolojisi ile bölgesel liderlik peşinde koştu. Saddam Hüseyin 1980’de İran ile sekiz yıl sürecek bir savaşa girdiğinde sıklıkla “Arap kardeşleri”, “Arap onuru” vb. için savaştığını ifade etti. Fakat ne Mısır, ne Suriye ne de Körfez ülkeleri için bunun bir öneminin olmadığı savaşın ardından ortaya çıkacaktı. Zira 1970’ler ve 1980’ler Ortadoğu bölgesel düzeninde her ülkenin kendi milli çıkarını öncelediği bir sistem benimsenmişti. Kısaca ifade etmek gerekirse 1950’li ve 1960’lı yıllarda büyük bir yükselişte olan Arap milliyetçiliği 70’li yıllardan itibaren ciddi bir yara almıştı. Ülke liderleri dış politik adımlarında zaman zaman tüm Arap halkları adına hareket ettiklerini vurgulasalar da esasen kendi ülkelerinin veya rejimlerinin çıkarları adına hareket etmekteydiler.

Bu dönemde bölgesel düzeni derinden etkileyen en önemli olay 1979 yılında İran’da yaşanan devrimdi. 1979 yılında İran’da Şah Rıza’nın monarşi yönetimi devrilerek yerine Ayetullah Humeyni liderliğinde bir İslam cumhuriyeti ilan edilmesi İran’ın dış politika kimliğini değiştirdi. İran Devrimi, başta ABD’nin bölge politikası ve Arap ülkelerinin İran ile olan ilişkileri olmak üzere küresel ve bölgesel ölçekte birçok ezberi bozdu. Hem bölgesel hem de bölge-dışı politikalarında selefinden çok farklı bir anlayış benimseyen Humeyni, bölgesel politikaların şekillenmesinde önemli bir aktör oldu. Değişen siyasal kimliği ile birlikte İran, bölgenin monarşik ve İslam dışı olarak gördüğü ülkelerinde İran tarzı devrim çağrılarında bulununca bölge ülkelerinin tehdit algılamalarına sebep oldu.³⁰⁹

3.2. Irak’ta Siyasi İktidarın Durumu ve Saddam Hüseyin’in “Tek Adam” Olması

16 Temmuz 1979’da Baas Partisi’nin ve Irak’ın lideri olan Hasan el-Bekr sağlık sorunlarını gerekçe göstererek tüm görevlerinden istifa ettiğini açıkladı ve yerine Saddam

³⁰⁸ Çağrı Erhan, Özge Özkoç, “Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset: 1914-1990 Arası Dönem”, s. 53.

³⁰⁹ Takip eden başlıklarda İran Devrimi ve etkileri detaylandırılacağı için burada kısa tutulmuştur.

Hüseyin Irak'ın Cumhurbaşkanı olarak yemin etti.³¹⁰ Zaten 1970'lerin başından itibaren Saddam, Baas Partisi içindeki en etkili isim ve Irak'ın özellikle dış politikasını belirleyen en güçlü siyasi figür olarak nitelendirilmekteydi.³¹¹ 1972 yılında SSCB ile imzalanan dostluk anlaşması³¹², 1975 yılında Fransa'ya düzenlenen kapsamlı ziyaret³¹³, 1975 yılında İran ile imzalanan Cezayir Anlaşması³¹⁴ gibi önemli dış ziyaretlerde ve yapılan anlaşmalarda Saddam Hüseyin ön planda yer almıştı. Ülkede en önemli iç sorunlardan biri olan Kürt meselesinde de Saddam aktif rol alarak sık sık Kürt ayaklanmasına liderlik eden KDP ve KYB liderleri ile görüşmeler gerçekleştiriyordu.

1979 yılında liderliği tamamen eline alan Saddam'ın hem iç hem dış politikada uğraşması gereken ciddi problemler bulunmaktaydı. Saddam kendisine potansiyel tehdit oluşturabilecek siyasi, bürokrat, asker vb. isimleri görevlerinden uzaklaştırarak ya hapsedti ya sürgüne gönderdi ya da idam ettirdi. Böylece Irak'ta Saddam'ın kararları neredeyse sorgulanamaz hale geldi.³¹⁵ Böyle olunca hem iç hem de dış politikada karar alma süreçlerinde Saddam en önemli rol oynayan unsur haline geldi. İç politikada Saddam rejiminin uğraşması gereken meselelerin başında güney kesimde Şii sorunu, kuzeyde Kürt sorunu ve ekonomik sıkıntılar gelmekteydi.

Bu süreç içinde Irak'ta yaşayan Şiiler dört temel sebepten Baas rejimine karşıtlardı: Ekonomik adaletsizlikler, Baas Partisinin seküler politikaları, hükümetin yüksek kademelerinde Şiilerin temsil edilmemesi ve Necef-Kerbela gibi bölgelerdeki dini kurumlara Baas'ın hakim olma isteği. Bu gibi nedenlerle 1974 ve 1977 yıllarında büyük çaplı hükümet karşıtı gösteriler düzenlemişlerdi.³¹⁶ Gösterileri örgütleyen en önemli Şii örgütlenmelerden birisi İslami Dava Partisi (İDP) idi. Bu gösterilere Baas rejiminin tepkisi sert olmuş ve birçok İDP taraftarı ile parti yöneticisi idam edilmişti.³¹⁷ İDP'nin

³¹⁰ “Bakr Quits in Iraq, Names Hussein”, **The New York Times**, July 17, 1979, <https://www.nytimes.com/1979/07/17/archives/bakr-quits-in-iraq-names-hussein-cabinet-changes-in-iraq.html>

³¹¹ Carl Forsberg, “Iraq, the United States, and the long shadow of the Cold War”, **Cold War History**, Vol 19, No 4, 2019, s. 460; William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s. 454.

³¹² 305. Memorandum From the Executive Secretary of the Department of State (Eliot) to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger), “**Preliminary Analysis of Iraqi-USSR Treaty**”, Department of State, 13 April 1972, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve04/d305>, Erişim Tarihi: 25 Mart 2023.

³¹³ Olivier Guitta, “The Chirac Doctrine”, **Middle East Quarterly**, Vol. 12, No. 4, (Fall 2005) pp. 43-53, https://www.meforum.org/772/the-chirac-doctrine#_ftnref32.https://www.meforum.org/772/the-chirac-doctrine#_ftnref32

³¹⁴ Gideon Biger, “The Shatt-Al-Arab River Boundary: A Note” **Middle Eastern Studies**, vol. 25, no. 2, 1989, pp. 249-52.

³¹⁵ Gareth Stansfield, **Iraq: People, History, Politics**, 2nd Edition, Cambridge: Polity Press, 2016, s.101.

³¹⁶ Batatu, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq**, s.590.

³¹⁷ Marr, **The Modern History of Iraq**, s.170-171.

meşru yollar ile siyaset yapması engellenip liderleri idam edilmeye başlanınca parti daha da radikalize olarak devrimci bir kimliğe büründü.³¹⁸

Saddam Temmuz 1979'de Irak'ın lideri olduğunda ise İran Devrimi'nin üzerinden yaklaşık beş ay geçmişti. Bu süreçte Şiiler protesto gösterilerine ek olarak Humeyni'ye destek yürüyüşleri de düzenlemekteydi.³¹⁹ Humeyni'nin Iraklı Şiileri devrim için ayaklanmaya kışkırtması da onları Baas rejimi için olağan şüpheli haline getirdi. Birçok İDP taraftarı ve İran kökenli oldukları öne sürülen yaklaşık 35 bin Şii Irak'tan sürgün edildi.³²⁰ Bunların yanında tutuklanmaktan korkan birçok Şii muhalif de Irak'tan kaçmak zorunda kaldı. Irak dışına çıkan muhalif Şiilerden çok önemli bir kısmı Tahran'a geçmekle birlikte Beyrut, Şam ve Londra'da da hatırı sayılır bir Iraklı Şii diasporası oluştu.

Saddam Hüseyin'i meşgul eden bir diğer sorun ise ayrılıkçı Kürt isyanlarının tam anlamıyla sona ermemesi idi. Aslında Kürt isyanı 1975'te İran'la imzalanan anlaşmanın ardından Irak ordusunun kapsamlı operasyonları sonucu büyük ölçüde bastırılmıştı. Ancak Kürtlerin huzursuzlukları ve Barzani ile Talabani liderliğinde Irak'ın kuzeyindeki ayrılıkçı faaliyetler tam anlamıyla sona ermediğinden aralıklarla çatışmalar yaşanmaktaydı. 1975 yılının ardından Baas rejimi Kürtlerin gelecekteki isyan girişimlerini azaltmak umuduyla yaklaşık 250 bin Kürt Iraklıyı orta ve güney kesimlere yerleştirerek bir pasifizasyon politikası izledi. Bunun yanında çok sayıda Arap Iraklıyı da kuzeyde Kürtlerin yaşadığı bölgelere yerleştirdi. Fakat bu politika Kürtlerin isyan hareketlerini tamamen sona erdirmeyi.³²¹

Özellikle İran'da Humeyni'nin iktidara gelmesinin ardından yükselen Irak-İran rekabetinde Kürtler, İran için kullanışlı bir araç halini aldı. Irak-İran savaşının başlaması ile birlikte Kürtler de Baas rejimine karşı ayaklanmalara tekrar başladılar.³²² Irak'ın kuzeyinde İran'ın ikinci bir cephe açmasında Kürt isyancı güçleri önemli rol oynadı. İran ordusu ile ortak hareket eden Kürtler kuzeyde önemli alanları kontrol eder hale geldi. Saddam'ın ise bu duruma tepkisi sert oldu ve içlerinde kimyasal saldırılar da olmak üzere

³¹⁸ Yamao Dai, "Transformation of the Islamic Da'wa Party in Iraq: From the Revolutionary Period to the Diaspora Era", *Asian and African Area Studies*, Vol. 7, No. 2, 2008, s.247-248.

³¹⁹ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.456.

³²⁰ Marr, *The Modern History of Iraq*, s.180.

³²¹ "Whatever Happened To The Iraqi Kurds?" Human Rights Watch Publications, 11 Mart 1991, <https://www.hrw.org/reports/1991/IRAQ913.htm>, Erişim Tarihi: 12 Haziran 2023.

³²² Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.456.

Kürtlerin alan hakimiyetini sona erdirmek için Irak'ın kuzeyine şiddetli hareketlar düzenledi.

İç politikada Saddam'ın uğraşmak zorunda olduğu bir diğer mesele de ekonomik problemlerdi. İktidara geldikten kısa bir süre sonra İran'la sekiz yıl süren yıpratıcı bir savaşa giren Irak, ciddi bir ekonomik sıkıntıya düştü. 1973 yılından itibaren artan petrol gelirleri ile birlikte büyük ekonomik kazançlar elde eden ülke bu gelirlerin çoğunu İran ile savaşa harcamak zorunda kaldı. Çoğunluğu Körfez ülkelerinden olmak üzere önemli miktarda dış borçlanmaya gidildi. Tahmini rakamlara göre petrol gelirlerinde 100 ila 200 milyar dolarlık kayıp, Körfez ülkelerine yaklaşık 50 milyar dolar borç ve başta Avrupalılar olmak üzere uluslararası güçlere yaklaşık 30 milyar dolar borç yükü Irak'ın iyi giden ekonomik konumunu tersine çevirdi. İran ile savaşın sona ermesinin ardından bu borçları ödeyecek ekonomik yapının olmaması Saddam rejiminin müttefiki olarak gördüğü Körfez ülkeleri ile arasını açtı. 1990 yılına gelindiğinde Batı ülkelerine olan borcun 40 milyar dolara çıkması, savaş sırasında zarar gören altyapı nedeniyle petrol ihracatı gelirlerinde istenen seviyeye gelinebilmesi ve 1990 yılında petrolün varil fiyatındaki düşüş Irak'ı ekonomik olarak içinden çıkılmaz bir konuma soktu.³²³

Saddam Hüseyin'in dış politikada ise selefleri gibi Doğu blokuna daha yakın adımlar attığı görülmektedir. ABD-İran-İsrail üçlüsünün Irak'ı parçalamak ve Arap dünyasını kontrolleri altına almak istediğine inanan Saddam, bu üç ülkeyi Irak'ın düşmanları olarak görmekteydi.³²⁴ 1980 yılı Şubat ayında düzenlenen Arap Zirvesine katılan devletlerin çoğu Irak'ın öne sürdüğü Arap topraklarındaki yabancı üslerin (Sovyet ve ABD) varlığının sona erdirilmesi, Arap ülkeler arasındaki anlaşmazlıklarda güç kullanımının yasaklanması ve devrimci İran'a ve Siyonist İsrail'e yönelik yabancı saldırganlığa karşı Arap ülkelerinin dayanışma içinde olması maddeleri kabul edildi. Böylece, Irak'ın Arap ülkelerinden talepleri büyük oranda kabul edilmiş oldu ve Irak, Arap ülkelerinin potansiyel bir lideri rolüne geçti. Saddam'ın yakın gelecekteki diğer hedefi, Irak'ın 1982'de ev sahipliği yapmayı umduğu Bağlantısız Ülkeler Zirvesinde, Arap dünyasının yanı sıra Üçüncü Dünya liderliğini de üstlenmesi idi.³²⁵

³²³ Marr, "Iraqi Foreign Policy", s.195-196.

³²⁴ Forsberg, "Iraq, the United States, and the long shadow of the Cold War", s.460.

³²⁵ Marr, **The Modern History of Iraq**, s.165-166.

Ancak İran'la girişilen savaş Saddam'ın bu hedefini baltaladı. 1981 yılında KİK toplantısına Bağdat davet edilmedi, 1982 yılında Bağdat'ta yapılması beklenen Bağlantısız Ülkeler Zirvesi savaş nedeniyle iptal oldu, Suriye'deki Baas Partisinin savaşta İran'a destek vermesi gibi gelişmeler Irak'ın bölgesel liderlik hedeflerini sekteye uğratan gelişmelerdi.³²⁶ Diğer yandan 1980'lerin ortalarına gelindiğinde hem SSCB'nin ABD karşısında giderek güçsüzleşmesi hem de Saddam'ın bir numaralı düşmanı olan İran'ın artık ABD'nin de düşmanı haline gelmesi Irak ile ABD ilişkilerinde gerilimi azalttı. Nitekim İran ile savaş sırasında Irak yönetimi Batı ülkelerinden ciddi miktarda askeri ekipman tedarikinde bulundu.

Dış politikada Baas rejimine karşı en büyük meydan okuma şüphesiz İran'da gerçekleşen devrim oldu. İran devrimi genelde bölge üzerinde doğrudan etkisi olan büyük bir gelişme olmasına rağmen, özelde ise Irak'ın ekonomik, siyasi ve uluslararası potansiyel kazanımlarını riske atan bir gelişmeydi.³²⁷

Ayrıca belirtmek gerekir ki bir ülkenin politik karar alma süreçlerinde bu derece etkili olan bir siyasi figürün kişilik özellikleri ve karakterinin de karar alma süreçlerinde etkili olduğu hesaba katılmalıdır. Zira aktörün davranışlarını belirlemede etkin olan en önemli unsurlardan biri kimliktir. Saddam Hüseyin'in geçmiş deneyimleri ve kimliğini şekillendiren olaylar Irak'ın 1979-1990 yılları arasında verdiği siyasi kararların sebeplerinin daha iyi anlaşılabilmesine ışık tutacaktır. Nitekim çocukluk yıllarında yaşadıkları ve erken dönem siyasi faaliyetlerinin Saddam'ın şiddet dolu ve şüpheli bir dünya görüşüne sahip olmasına neden olduğu birçok yazar tarafından ileri sürülmüştür.³²⁸

3.3. İran'da Devrim ve Kimlik Dönüşümü

3.3.1. Devrime Giden Süreç ve Monarşinin Sonu

1977 yılının sonlarına doğru İran halkı, otokrat Şah'a karşı protestolar organize ederek sokaklara çıkmaya başladı. Bir yıldan biraz fazla bir süre sonra da Şah gitti ve Ayetullah Ruhullah Musavi Humeyni, devrime liderlik etmek için sürgünden geri döndü. Abrahamian'a göre devrimin patlak vermesinin nedeni Şah tarafından son dakikada

³²⁶ Marr, "Iraqi Foreign Policy", s.194.

³²⁷ Phebe Marr, "Iraqi Foreign Policy", *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers* içinde, L. Carl Brown (Ed.), I.B.Tauris: New York, 2004, ss.181-206, s.195.

³²⁸ Efraim Karsh and Inari Rautsi, *Saddam Hussein: A Political Biography*, New York: Free Press, 1991; Said K. Aburish, *Saddam Hussein: The Politics of Revenge*, Bloomsbury UK, 2001; Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, 3rd Edition, Westview Press: Colorado, 2012;

yapılan hatalar değil on yıllar boyunca izlenen yanlış politikalar. Bu yıllar boyunca baskı altında tutulan İran toplumunun içinde birikenler adeta patlamıştı. Zaten devrime yaklaşıldıkça Şah'ın topluma ne kadar yabancılaştığı da açığa çıkmıştı. Aydınlar, kentli işçi ve pazar esnafı, milliyetçiler, komünistler, aşiret reisleri, din adamları ve hatta devlet memurları bile Şah'a karşıydı. Şah adeta devletten ayrı bir kişilik olarak görülüyordu.³²⁹

Şah'ın iç siyasette olduğu kadar dış siyasette de davranışları hem aydınlar hem de toplum tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Aşırı Batı yanlısı tutumu, bölge gerçekliklerine uyum sağlayamaması, ABD tarafından kontrol altında tutuluyor algısı ve İran'ın zenginliklerinin yabancı şirketlerin kontrolünde olması gibi nedenler İranlıların çoğunun tepkisini çekiyordu. İran'da 1890-1891 yıllarındaki "tütün ayaklanması", 1905-1906 "Anayasal Devrim" ve 1951-1953 yılları arasında Musaddık'ın "petrolü millileştirme girişimi" gibi önemli olaylarda da dış güçlerin nüfuzuna yönelik tepkiler önemli rol oynamıştı.³³⁰ Dolayısıyla İran'da yönetime karşı kimlik temelli muhalif hareketlerin görülmesi yeni bir gelişme değildi.

Şah'ın bu baskıcı politikaları zaman zaman ABD ve İngiltere gibi büyük destekçileri tarafından dahi eleştirilmeye başlanmıştı. SSCB'deki insan hakları ihlallerini gündeme getiren bu ülkeler kamuoylarındaki baskılar gerekçesiyle İran'daki ihlallere karşı kayıtsız kalamazdı ve neticede Şah'ın baskıcı politikaları bu ülkelerde haber olmaya başladı. Bunun üzerine Şah, muhalif hareketler üzerindeki baskısını (gelişigüzel hapse atma, işkence, keyfi gözaltı süreleri vb.) hafifletmek zorunda kalınca protestocular bunu fırsat bilerek daha yoğun gösterilere başladılar.³³¹

Özellikle 7 Ocak 1978'de Tahran'da *Ittilaat* [Haberler] adında bir gazetede Ayetullah Humeyni'yi aşağılayıcı bir yazı kaleme alınca gösterilerde adeta patlama yaşandı. Yazıda Humeyni'den ülkedeki dindar vatandaşları kandırmaya ve İran'ı karıştırmaya çalışan komünizmle işbirliği içinde bir ajan olarak bahsediliyordu. Ülkenin önemli dini merkezlerinden biri olan Kum'a ulaşan gazete makalesi hemen ortalığı karıştırdı. O akşam havza öğrencileri toplanıp greve ve protesto gösterilerine başladılar.³³² Gösteriler

³²⁹ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s.203-205.

³³⁰ Eva Patricia Rakel, "Iranian Foreign Policy Since the Iranian Islamic Revolution:1979–2006", *Perspectives on Global Development and Technology*, Vol:6, 2007, s.149

³³¹ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s.206-207.

³³² Charles Kurzman, "The Qum Protests and the Coming of the Iranian Revolution, 1975 and 1978", *Social Science History*, Vol. 27, No. 3 (Fall, 2003), pp. 287-325. p.289-291.

birkaç gün içinde giderek şiddetlendi ve polisle çatışmalar başladı. Abrahamian *İttılaat*'da yayımlanan bu yazının rejimin kendi sonunu getiren fitilini ateşleyecek kadar etkili olacağını tahmin edemeyişlerini “tarihte aptallığın rolünü asla küçümsememek gerekir” ifadeleri ile dile getirmektedir.³³³

Kum'da başlayan bu gösterileri Tebriz, İsfahan ve Abadan gibi şehirler takip etti. “Şah gitmeli” sloganlarının atıldığı gösteriler sert bir şekilde bastırılıyor, göstericilerden onlarca insan hayatını kaybediyor ve ardından gösteriler artarak başka şehirlere sıçrayarak devam ediyordu. Özellikle 8 Eylül 1978'de Tahran meydanında askerler tarafından göstericilere ateş açılması sonucu yüzlerce insan vuruldu ve hayatını kaybetti, bir o kadarı da yaralandı. O gün İran tarihine “Kara Cuma” olarak geçti. Ardından da eğitim kurumlarında, kamu ve özel sektör fabrikalarında, bankalarda, pazarlarda, resmi dairelerde kısacası hemen hemen her yerde grevler başladı. Muhalif hareketlerle Şahın uzlaşma şansı artık kalmamıştı.³³⁴ Nitekim 1 Şubat 1979'da Humeyni ülkeye döndü ardından Şah ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.

3.3.2.Humeyni Liderliğinde İran ve Velayet-i Fakih Yönetimi

1 Nisan 1979'da yapılan referandum sonucu yüzde 97 evet oyu ile İran'da İslam Cumhuriyeti kurulması kabul edildi.³³⁵ Ardından İslam Anayasası hazırlandı ve bir yanda geniş yetkilere sahip dini liderin bulunduğu diğer yanda seçimler ile oluşacak bir meclisin olduğu karma bir yönetim oluşturuldu. Anayasanın giriş bölümünde Allah'a, Kuran'a, Hz. Muhammed'e, On iki İmam'a, Mehdi'nin gelişine ve Velayet-i Fakih kavramına olan inancın vurgulanması İran'ın yeni kimliğini ön plana çıkarıyordu.³³⁶

Velayet-i Fakih yönetim anlayışı, siyasi anlam itibarıyla İslam hukuku konusunda yetkin bir din adamının topluma liderlik etmesidir. Şii inancına göre, büyük gaybette olan 12'nci İmamın dönüp toplumun liderliğini almasına kadar olan süreçte Ayetullahların vekâleten bu görevi yürütmesini amaçlamaktadır.³³⁷ İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in vefatı sonrası ilk yıllardan itibaren yaşanan liderlik tartışmalarında “Ali Şiası” olarak bilinen

³³³ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 207.

³³⁴ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s.208-209.

³³⁵ “The Iran Hostage Crisis: A Chronology of Daily Developments”, Report Prepared for the Committee on Foreign Affairs U.S. House of Representatives by the Foreign Affairs and National Defense Division Congressional Research Service Library of Congress, <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/77922NCJRS.pdf>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.

³³⁶ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s.214.

³³⁷ İsmail Sefa Üstün, “Velayet-i Fakih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, , Cilt 43, ss. 19-22.

topluluğun sosyal hoşnutsuzluk ve siyasi muhalefетinin bir sonucu olarak “İmamlık” fikri ortaya çıkmıştı. Hz. Ali soyundan gelen bu İmamlar uzunca bir süre siyasi iktidara muhalif topluluğun lideri olarak faaliyet yürüttüler. Ancak Altıncı İmam Cafer es-Sadık’tan itibaren siyasi muhalifliğe son vererek topluma dini ve sosyal açıdan liderlik etmeye başladılar. 873-874 yıllarında 12’nci İmam’ın gaybette olduğu ilan edilince imamların siyasi liderlik görevi de tamamen gaybete çekilmiş oldu.

Ancak 1950’li yılların sonundan itibaren İslam coğrafyasında yaşanan sorunlar din adamlarını da politize etmekteydi. ABD ve SSCB başta olmak üzere bölgede küresel güçlerin kurduğu etki, toplumun giderek İslami değerlerden uzaklaşması ve siyasi liderlerin İslam dışı yaşantıları Sünni ve Şii din âlimlerini rahatsız etmekteydi. Şii dünyasında Irak’ta Muhammed Bakır es-Sadr ve İran’da Ruhullah Humeyni, politik söylem ve eylemlerde bulunan din adamları olarak ön plana çıktılar. İkisinin de temel görüşü İslami açıdan yetkin bir din adamının liderliğinde bir toplum inşası ve ülke yönetimi idi. 1979 yılındaki devrimin ardından Humeyni, liderliği alarak bu hedefine ulaştı fakat Bakır es-Sadr amacını gerçekleştiremeden 1980 yılında Saddam tarafından idam edildi.³³⁸

Humeyni’nin argümanının merkezinde, gaybet zamanlarında İslami bir hükümetin gerekliliğine olan inanç vardı. Humeyni’ye göre İmamlar, Peygamber tarafından vahyedilen ilahi kanunları uygulamak olan yürütme gücünü temsil etmekteydi. İmamlar İslam kanunlarını açıklamak için değil, yerine getirmek için Peygamber tarafından bir halef olarak atanmışlardı. Gaybet zamanlarında ise bu görevi yerine getirme işi dini konuda gerekli yetkinliğe sahip fakihler (fukaha) sınıfına aitti.³³⁹ Humeyni’ye göre fakihler sadece şeriat alanında uzman değildirler. Şii medreselerde yetkinliği kanıtlayan bir unvan olarak verilen Hüccetülislam tabirini, siyasi ve dini işlerde otorite sahibi olmaya yetkin kişi manasında tefsir etmektedir. Humeyni’ye göre bu fakihlerin devlet işlerindeki yetkisi Peygamber ve imamlarinkine eşittir, çünkü hepsi ilahi kanunu uygulamak için yürütme yetkisinin yükünü ortak olarak paylaşırlar.³⁴⁰

³³⁸ T. M. Aziz, “The Role of Muhammad Baqir al-Sadr in Shi’i Political Activism in Iraq from 1958-1980”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25, No. 2, 1993, pp.207-222. s.207

³³⁹ Mangol Bayat, “The Iranian Revolution of 1978-79: Fundamentalist or Modern?”, *Middle East Journal*, Vol. 37, No. 1 (Winter, 1983), s.35-36.

³⁴⁰ Bayat, “The Iranian Revolution of 1978-79: Fundamentalist or Modern?”, s.36-39.

Siyasi liderliğin artık “İmamların vekili” olan din adamları tarafından ele alınması gerektiğini düşünen görüşe karşı olan ve 12’nci imamın dönüşünü beklemenin gerektiğine inanan klasik Şii doktrini bu gelişmelere karşı çıkmaktaydı. Onlara göre topluma ve bir devlete liderlik etmek ancak “İmamların” görevidir ve 12’nci İmam gelene kadar onun görevini vekâleten yerine getirmek yasaktır. Fakat bu eleştirilere rağmen Humeyni İran’da liderliği eline alarak yönetimde güçlü bir şekilde kendini hissettirdi. Abrahamian’a göre İran’ın yeni lideri Ayetullah Humeyni, Şahların bile hayal edemeyeceği yetkilerle donatılmıştı.³⁴¹ Zira kendini anayasada “Ümmetin İmamı” sıfatıyla niteleyen Humeyni’ye verilen İslam Cumhuriyeti’nin genel ilkelerini belirleme, politikaların hayata geçirilmesini denetleme, cumhurbaşkanını görevden alma, cumhurbaşkanı adayları arasında denetim yapma, başkomutan sıfatıyla savaş ilan etme, komutanları atama ve hemen hemen bütün devlet kurumlarına üst düzey yönetici atama gibi yetkilere sahip olması³⁴² İran’ın politik adımlarında hangi kimlikle hareket edeceğinin sinyallerini veriyordu. İran artık Şii, devrimci ve Batı karşıtı bir kimliğe sahip olmuştu.

Velayet-i Fakih (Dini lider) ve Cumhurbaşkanı’na (Siyasi lider)³⁴³ sahip bir sistemle yönetilmeye başlanan İran’da iç siyasette öncelikli olarak siyasi istikrarın sağlanması gerekiyordu. Bunun için de kendisine muhalif hareketleri bastırma politikası izlendi. Böylece İran Devrimi’nde de diğer devrimlere benzer gelişmeler yaşandı ve devrim sonrası iktidarı ele alan grup kendisine iktidar yolunda yardımcı olan grupları elimine etme yoluna gitti. Devrimden sonraki yaklaşık üç yıllık süreçte Humeyni iktidarı, istediği anayasayı kabul ettirerek, Huzistan ve Kürt bölgelerindeki isyanları bastırdı. Şah karşıtı protestolarda ortak hareket ettikleri laik, solcu ve diğer muhalefet hareketlerini de bastıran yeni yönetim, İran’ın seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı’nı görevden alarak ve Humeyni ilkelerine muhalefet eden din adamlarını susturarak gücünü ve politik kimliğini tam anlamıyla kabul ettirdi.³⁴⁴

³⁴¹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.215.

³⁴² “Iran (Islamic Republic of)’s Constitution of 1979 with Amendments through 1989”, **Constitute Project**, Madde 110, s.24. https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf

³⁴³ Humeyni’nin ölümünün ardından anayasada değişikliğe gidilerek başbakanlık pozisyonu kaldırıldı ve başkanlık pozisyonu ile devam edildi. Böylece iç ve dış siyasi karar alma süreçlerinde etkisi çok az olan başbakanlık makamının görevleri karar alma süreçlerinde daha aktif olacak başkanlık makamına eklenmiş oldu.

³⁴⁴ James J. Walsh, “Iran and Iraq”, **Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours**, G. Bahgat et al. (eds.), Palgrave Macmillan, 2017, pp.82-122. P.88.

Nitekim devrim sonrası ilk süreçte temel dış politika hedeflerine bakıldığında İran'ın bu yeni kimliği görülmekteydi. Humeyni liderliğinde İran'ın yeni dış politikasında iki önemli ideolojik söylem dikkat çekiyordu. Birincisi “ne Doğu ne de Batı sadece İslam Cumhuriyeti” (Neither East nor West but the Islamic Republic) ifadesi İran'ın özellikle Batı'ya (yani ABD'ye) karşı tepkisini ortaya koymaktaydı. Yani Humeyni rejiminin dış politikası Şah'ın ABD gibi bir süper güce aşırı angaje olan seküler yönetimine karşı pan-İslamist, bağlantısız ve anti-empyristti. İkincisi ise Müslüman veya gayrimüslim ülkeleri “baskıcı ve yozlaşmış yöneticilerinden” kurtarmak için “Devrim İhracı” politikasıydı.³⁴⁵ Bu ideolojik dış politika araçları özellikle Humeyni'nin hayatta olduğu dönemde uygulandı.

Devrim sonrası değişen İran siyasi kimliği dış politika alanında devrim öncesi dönemle neredeyse taban tabana zıtlık gösteriyordu. Şah döneminde Arap monarşileri olan Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri ile birlikte Ürdün, Fas ve Nasır sonrası Mısır ile iyi ilişkiler içinde olan İran, radikal olarak tanımlanabilecek Suriye, Irak ve Libya gibi ülkeler ile gergin ilişkilere sahipti. Körfez bölgesinde istikrarı savunan ve statükocu konumda bulunan İran, devrim sonrası ise bölge ülkelerinin liderlerini devirmeye çalışan revizyonist bir ülke haline geldi.³⁴⁶

Devrimden hemen sonra 5 Şubat 1979'da Mehdi Bazergan'ın geçici başbakan³⁴⁷ olarak atanmasının ardından İran dış politika yönelimi kendini göstermeye başladı. Bazergan hükümetinin birinci önceliği, Şah rejiminin ABD ile kurmuş olduğu itaatkâr fiili ittifakını sona erdirmek ve iki ülke ilişkilerini bir eşitlik dengesine oturtmaktı. 1958 yılında Irak'ta darbe ile iktidara gelen General Kasım'ın yaptığı gibi ABD ile ilişkileri gerginleştiren Humeyni rejimi, Kasım'dan farklı olarak SSCB ile yakın ilişkiler yoluna gitmeyi seçmedi. SSCB, ABD veya İngiltere karşısında da eşit ilişki kurmayı ve bir çeşit tarafsız

³⁴⁵ Rakel, “Iranian Foreign Policy Since the Iranian Islamic Revolution:1979–2006”, s.148.

³⁴⁶ Shaul Bakhash, “Iran”, **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers** içinde, L. Carl Brown (Ed.), I.B.Tauris: New York, 2004, s.247.

³⁴⁷ Geçici başbakan olarak ifade edilmesinin gerekçesi o günlerde İran'da Şah iktidarının fiilen olmasa da kağıt üstünde devam ediyor olmasındandır. Şahın atamış olduğu Başbakan Bahtiyar henüz görevinin başındaydı. Hatta Humeyni'nin bu hamlesine İran'da aynı anda iki hükümet olamayacağını söyleyerek ve hükümet işlerine karışmaya çalışırlarsa geçici hükümet üyelerini tutuklamakla tehdit ederek cevap vermişti. Daha detaylı bilgi için Mart 1981'de ABD Kongresine sunulmak için Clement J. Zablocki liderliğindeki ekip tarafından hazırlanan rapora bakılabilir. “The Iran Hostage Crisis: A Chronology of Daily Developments”, Report Prepared for the Committee on Foreign Affairs U.S. House of Representatives by the Foreign Affairs and National Defense Division Congressional Research Service Library of Congress, <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/77922NCJRS.pdf>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.

ve bağlantısız konumda kalmayı hedefledi.³⁴⁸ Bazergan döneminin ilk dış politik eylemleri 1953 yılında Musaddık hükümetinin dış politik tutumuyla benzerlik göstermekteydi. O dönemler Musaddık, İran üzerindeki İngiltere egemenliğine son vermeyi amaçlarken Bazergan da ABD'nin egemenliğine son vermeyi hedefledi. Bazergan'ın Musaddık'tan farkı ve sahip olduğu avantaj ise Şah gibi Batı yanlısı bir hükümdarın altında değil Humeyni gibi Batı karşıtı bir kimliğe sahip liderin altında politika yapmasıydı. Bu sayede bir Batı komplosu ile iktidardan indirilme endişesi taşımıyordu.

Devrim sonrası İran'ın ilk Dışişleri Bakanı olan Kerim Sencabi İran dış politikasını tarih, ülkenin coğrafi konumu, diğer ülkelerle ilişkilerde tam karşılıklılık ilkesi ve İslam'ın ruhani ve hümanist idealleri olarak dört temel sütuna dayandığını belirtmekteydi. Diğer ülkelerle tam karşılıklılık ilkesini hayata geçirmek için yukarıda belirtildiği gibi ABD ile eşit ilişkiler kurulmalıydı. Bunun için de yine tıpkı Irak'ın Bağdat Paketi'nden ayrılması gibi İran da 12 Mart 1979'da Bağdat Paketi'nin devamı olan Merkezi Anlaşma Teşkilatı'ndan (CENTO) üyeliğini geri çekti.³⁴⁹

İslam'ın idealleri doğrultusunda bir politika belirleme Humeyni için vazgeçilmez bir ilkeydi. Zira Nasır'ın 1950'li yıllarda Arap Milliyetçiliğini kullanarak bölgede lider ülke konumuna gelmesine benzer şekilde Humeyni de İslam'ı dış politikada aynı amaç için kullanmak istiyordu.³⁵⁰ Ancak ne Başbakan Bazergan ne de Dışişleri Bakanı Sencabi için İslam, dış politikada kullanılmak için bir araç olarak görülmüyordu. Sencabi'nin Ulusal Cephesi ve Bazergan'ın İran Kurtuluş Cephesi, taban desteklerini büyük ölçüde orta sınıf ve modern eğitim görmüş entelektüellerden alıyordu. Her ikisi için de halkın yönetime sadakatının ana birimi İran ulus devleti olarak görülüyordu. Bazergan kendi partisi laik Ulusal Cephe ile Humeyni'nin dini hareketi arasında bir köprü olduğuna inanıyordu. Kısaca ifade etmek gerekirse Bazergan'ın “önce İran”, Humeyni'nin ise “önce İslam” anlayışında olduğu söylenebilir.³⁵¹ Bazergan ve Humeyni arasındaki bu farklılık ileride derin bir ayrılığa sebep olacaktı.

³⁴⁸ R.K. Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Contending Orientations”, **Middle East Journal**, Spring, 1989, Vol. 43, No. 2 (Spring, 1989), pp. 202-217. s.204.

³⁴⁹ Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Contending Orientations”, s.205.

³⁵⁰ Bakhash, “Iran”, s.249.

³⁵¹ Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Contending Orientations”, s.205.

Devrim sonrası İran’da henüz yeni anayasal düzenlemeler tartışılırken ve daha demokratik bir anayasa hazırlanması Bazergan tarafından dile getirilirken ABD Büyükelçilik binasına baskın düzenlendi. 4 Kasım 1979’da İranlı öğrenciler büyükelçilik binasını ele geçirerek Maslahatgüzar dahil 50’den fazla Amerikalıyı rehin aldılar.³⁵² İç siyasette bu baskının Humeyni’yi devirmek için ona “muhalif” olan Bazergan’ın ABD elçiliği tarafından kullanılmasını önlemek için yapıldığı söyleniyordu. Böylece CIA’nin Musaddık’ı devirdiği gibi Humeyni’yi devirmesine “izin verilmemişti”. Zaten Bazergan ve diğer liberallerin ruhani liderin “yolundan çıktıkları” gerekçesiyle Humeyni ve taraftarları tarafından görevden ayrılmaları isteniyordu. Bazergan da bu baskılara dayanamayarak istifa etti.³⁵³

Humeyni liderliğindeki İran’ın bu süreçte dış politikada en dikkat çeken eylemlerinden biri ise “devrimi” bölge ülkelerine yayma girişimiydi. Humeyni, devrimi yayarak İran’ın özelde Ortadoğu’daki Şii topluluklarını toparlayabileceğine, genelde ise kendi yöneticilerinin elinde “acı çeken” Sünnilerin dahi sempatisini kazanabileceğine inanıyordu. Bu nedenle komşu ülkelerde devrim gerçekleştirme potansiyeli olan gruplara söylemsel, maddi ve fiili olarak desteklerde bulundular. Yeni İran liderliği İslam’ı dünyanın sömürülen halklarının büyük güçlerle savaşması için bir araç olarak görüyordu. Rakel’e göre Ayetullah Humeyni için “Devrim İhracı” siyasi istikrar ve ekonomik kalkınmadan daha önemliydi. Kendisini sadece bir devlet başkanı olarak değil, aynı zamanda tüm İslam toplumu adına hareket eden bir lider olarak görüyordu. İran, 1980’ler boyunca Irak, Körfez ülkeleri, Lübnan, Afganistan ve Pakistan’da da silahlı Şii gruplara destek vermekteydi.³⁵⁴ Bekleneceği gibi Humeyni’nin bu düşünce ve eylemleri bölge ülkelerinin liderleri tarafından hiç hoş karşılanmadı. Aşağıda detayları verileceği üzere özellikle Irak, içerisindeki yoğun Şii nüfusu nedeniyle İran’ın bu hamlesinden en fazla tehdit algılayan ülke oldu.

³⁵² “The Iranian Hostage Crisis”, <https://history.state.gov/departmenthistory/short-history/iraniancrises>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.

³⁵³ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.219-220.

³⁵⁴ Rakel, “Iranian Foreign Policy Since the Iranian Islamic Revolution:1979–2006”, pp. 155-160.

3.4. Bölgesel Rekabetten Amansız Düşmanlığa: Irak – İran İlişkileri

3.4.1. Devrim Sonrası Savaş Öncesi İlişkiler

Irak-İran ilişkilerinde 1979 yılı önemli bir kırılma noktasını teşkil etmektedir. Çünkü hem İran’da Ayetullah Humeyni hem de Irak’ta Saddam Hüseyin 1979 yılında yönetime geldiler. İki ülke ilişkilerinin seyrini çok büyük oranda bu iki liderin kimliği belirlemiştir. Humeyni’den önceki dönemde Şah liderliğindeki İran, 1958 yılında dönüşüm geçiren Irak’ın Cumhuriyetçi ve Arap milliyetçisi kimliğinden tedirgindi. Humeyni iktidara geldiğinde ise bu kez Sünni-seküler Baas iktidarı Şii-İslamcı İran kimliğinden tedirginlik duymaya başladı. Şah döneminde iki ülke arasındaki ilişkilerin seviyesi rekabet düzeyinde iken Humeyni’nin iktidara gelmesinin ardından ilişkileri rekabetten savaşa evrildi.

Aslında Baas rejimi devrim sonrası İran ile ilişkilerin bozulmasından yana değildi ve bunun için devrimden kısa süre sonra Humeyni’ye bir tebrik mesajı yolladı. Ayrıca dönemin Başkan Yardımcısı Saddam Hüseyin 14 Şubat 1979’da “Bize karşı düşmanı desteklemeyen, iç işlerimize karışmayan bir rejim, elbette takdir ve saygımızı görecektir”³⁵⁵ ifadeleri ile Humeyni’ye adeta barış çubuğu uzattı. Devrimci rejime yönelik bu olumlu tutum, 1979 yılı baharı ve yazı boyunca devam etti.

İran’dan ise bu sıcak adımlara bir karşılık gelmedi ve ilişkiler bozulmaya başladı.³⁵⁶ Humeyni’nin Baas rejimini kafir ilan etmesi ve Haziran 1979’da Irak ve bölgedeki Şiiileri devrim yapmaya çağırması Irak’ın alarma geçmesine neden oldu.³⁵⁷ İran ise Irak’ı Huzistan eyaletindeki Araplara silah sağlamakla suçluyordu. Nasıl ki 1958 yılında Irak kimliğinde yaşanan radikal dönüşüm İran Şahı’na Irak’ın mutedil davranmasını ummaktan başka bir yol bırakmadıysa 1979 yılında İran kimliğindeki dönüşüm de Baas rejiminde aynı beklentilere yol açtı. Ancak 1958 yılında Abdulkarim Kasım’ın yaptığı gibi 1979 yılında Ayetullah Humeyni de Irak-İran ilişkilerinin gerilim seviyesini yükseltmekten geri durmadı. Bu gerilimli atmosfer devam ederken Temmuz 1979’da Baas partisi içinde bir iç darbe yaşandı ve Hasan el-Bekr sağlık sorunlarını gerekçe göstererek görevden çekilmek zorunda kaldı. Kendisine muhalif olanları sürgün, infaz,

³⁵⁵ Irak Haber Ajansı’nın 14 Şubat 1979 tarihli haberinden aktaran Efraim Karsh, “Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War”, **Middle East Journal**, Spring, 1990, Vol. 44, No. 2 (Spring, 1990), s. 266.

³⁵⁶ Nita M. Renfrew, “Who Started the War?”, **Foreign Policy**, Spring, 1987, No. 66 (Spring, 1987), p.100.

³⁵⁷ Efraim Karsh, “Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War”, s. 265-266.

hapis veya idam yöntemleri ile ortadan kaldıran Saddam Hüseyin artık Irak'ın her istediğini yapabilen tek lideri konumuna geldi.

Saddam göreve gelir gelmez dış politikadaki önceliklerinden birini İran'ın saldırgan tutumu karşısında tedbir almak olarak belirledi. İran'ın Irak içerisindeki Şiileri kışkırtmasından büyük bir tehdit algılıyordu ve bir an önce bunu çözmesi gerekiyordu. Humeyni'nin Şii kartına karşılık Saddam'da Şattülarap meselesini tekrar gündeme getirdi ve İran'ın aslında Irak'a ait olan su yolunu kontrol ettiğini iddia etti.³⁵⁸ Kasım ayı başında ise Tahran'daki Irak Büyükelçiliği binasına bir saldırı düzenlendi ve bir Iraklı diplomat kaçırıldı. Bunun üzerine Irak hükümeti diplomatik misyonlarına düzenlenen saldırılar nedeniyle İran'a nota verdi.³⁵⁹ İran-Irak ilişkilerinde gerilimin artması üzerine 18 Mart 1980'de İran hükümeti Irak'taki büyükelçisini geri çağırdı ve Irak'la diplomatik ilişkilerini kesti.³⁶⁰ Bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler daha da sertleşti ve Saddam Hüseyin, Humeyni'yi Irak halkını isyana teşvik etmekle suçladı. Saddam; “Humeyni geldi ve Şah'ın artık gittiğini, yerine başka birinin geldiğini söyledi. Meğer gelen başka bir Şah'mış ama bu sefer sarık takıyormuş” ifadeleriyle Humeyni'den Şah'tan bir farkı olmayan baskıcı bir otokrat olarak bahsetti.³⁶¹

Aslında Irak'ın İran ile ilişkilerini bozmasına sebep olarak sadece İran'ın tehditkâr ve saldırgan adımlarının gösterilmesi yetersiz olacaktır. Saddam Hüseyin de İran'ın bir kriz içinde olduğunu ve bu krizi Irak için bir fırsata çevirebileceğini düşünüyordu. Saddam'a göre birçok generali tasfiye edilen İran, askeri olarak güçsüzleşmiş ve ordusu büyük bir düzensizlik içine girmişti.³⁶² Daha da önemlisi artık arkasında ABD gibi bir süper güç yoktu, hatta arkasındaki süper güç düşmanı haline gelmişti. Bununla birlikte Irak ise 1972 yılında SSCB ile varılan anlaşma sonrası askeri olarak güçlenmişti. Ayrıca Saddam'ın İran'ı elimine etmesiyle “Arap kardeşleri” olarak gördüğü Körfez ülkelerindeki Şiilerin de kışkırtılmasının önüne geçilmiş olur ve böylece Saddam liderliğindeki Irak, Mısır'dan boşalan Arapların lider ülkesi konumunu ele geçirebilirdi.³⁶³ Nitekim Saddam, 1980 yılı Nisan ayında yaptığı bir konuşmada Irak'ın bir kez daha Arapların lideri rolünü

³⁵⁸ Marr, **The Modern History of Iraq**, p.181.

³⁵⁹ Chronology August 16, 1979-November 15, 1979, “Iraq”, **Middle East Journal**, Winter, 1980, Vol. 34, No. 1, p. 54.

³⁶⁰ Chronology February 16, 1980-May 15, 1980, “Iraq”, **Middle East Journal**, Summer, 1980, Vol.34, No.3, p. 333.

³⁶¹ Shahram Chubin and Charles Tripp, **Iran and Iraq at War**, New York: Routledge, 2018.

³⁶² Stansfield, **Iraq: People, History, Politics**, s.110.

³⁶³ Woods ve diğerleri, **Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War**, National Defense University Press, Washington D.C., 2009, s.6.

üstleneceğini ifade ederek Irak'ın Arap ulusuna hizmet ederek ve onun onurunu, haysiyetini ve egemenliğini savunacağını belirtti.³⁶⁴ İran ile ilişkiler gerginleştikçe Saddam Hüseyin'in açıklamalarındaki Arap kimliğine vurgunun boyutu da artmaktaydı.

Bu koşullar altında Saddam Hüseyin ve Humeyni, iki ülke arasında 1958 Irak devrimi ile başladığını iddia ettiğimiz rekabet anarşisini düşman anarşisine doğru götürecektir yolun taşlarını döşemeye başladılar. Nisan 1980'de Irak Başbakanı Tarık Aziz'e ve bir sonraki ay Irak Kültür ve Enformasyon Bakanı Latif Nasif Jasim'e düzenlenen suikast girişiminin arkasında İran destekli İslami Dava Partisi'nin olduğu iddia edildi.³⁶⁵ Saddam Hüseyin bu suikastların intikamının alınacağını açıklayınca Ayetullah Humeyni, Irak Şii'lerini bir kez daha Saddam hükümetini devirmeye çağırdı³⁶⁶ ve "Irak hükümetinin tarihin çöp kutusuna gönderilmesini" umduğunu belirtti.³⁶⁷ Ardından 11 Nisan'da İran Cumhurbaşkanı Beni Sadr hükümet olarak Baas rejimini devirme kararı aldıklarını açıkladı.³⁶⁸ 22 Nisan'da ise Irak'ın önde gelen Ayetullahlarından Muhammed Bakır es-Sadr'ın idam edilmesi Humeyni'nin sert tepkisine neden oldu. Bu açıklamaların ardından sınırda başlayan askeri çatışmalar Ağustos ayında tank ve topçu atışları ile hava saldırılarını içeren ağır çatışmalara dönüştü. 17 Eylül 1980'de ise Saddam Hüseyin televizyon ekranlarında 1975 Cezayir Anlaşmasını yırtarak Şattülarap su yolunun artık Irak'ın hakimiyetinde olduğunu iddia etti.³⁶⁹

3.4.2. İran Devrimi ve Iraklı Şiiler

İran devrimi sonrasında liderliği tamamen eline alan Humeyni rejimi yukarıda bahsedildiği üzere devrim ihracı politikası izleyerek bölgede özellikle Şii'lerin yoğun olduğu ülkelerde devrim çağrıları yapıyordu. Ancak İran devriminden önce de Irak'taki bazı Şii'lerin politize olmaları ve Şii Mercilik Kurumu içinde siyasal aktifliği savunan din adamlarının varlığı Baas rejiminin baskısına neden olmaktaydı. Baas Partisi'nin Şii Merciliği üzerindeki baskısının sebeplerinden biri Baas'ın seküler ideolojiye sahip olması, toplum üzerinde Şii din adamlarının nüfuzunun artması ve bu etkinin Şii nüfus

³⁶⁴ Chubin and Tripp, **Iran and Iraq at War**.

³⁶⁵ Gary Sick, "Trial by Error: Reflections on the Iran-Iraq War", **Middle East Journal**, Spring, 1989, Vol. 43, No. 2 (Spring, 1989), p.232; Shaul Bakhash, "The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980", s.21.

³⁶⁶ Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", s. 266-267.

³⁶⁷ Chronology February 16, 1980-May 15, 1980, "Iraq", **Middle East Journal**, Summer, 1980, Vol. 34, No. 3 (Summer, 1980), s.333.

³⁶⁸ Chronology February 16, 1980-May 15, 1980, s.333.

³⁶⁹ Shaul Bakhash, "The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980", s.22; Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.461.

yoğunluklu bölgelerde giderek hissedilmesi idi. Bu nedenle Baas rejimi 1960'lı yılların sonundan itibaren din adamlarının siyasi ve toplumsal gücünü pasifize etmeyi amaçlıyordu. Saddam Hüseyin'in 1979 yılı Temmuz ayında Irak'ta iktidara geldiği dönemle İran'da devrim ihracı politikasının yürürlüğe konmasının aynı döneme denk gelmesi Şii Merciliği ve Şii halk üzerindeki baskıyı daha da arttırmış oldu.

Devrimin ardından İran, Irak Şiilerine siyasi, askeri, ekonomik ve lojistik destek sağlamaya başladı. Özellikle İran'dakine benzer bir devrimi gerçekleştirme potansiyeli en yüksek olan ülke Irak'tı.³⁷⁰ Yaklaşık yüzde altmışlık bir oranla Irak nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Şiiler, baskıcı Baas rejimi altında eziliyordu ve yanı başlarında onları ayaklanmaya teşvik eden ve her türlü desteği vermeye hazır bir İran bulunuyordu. Saddam Hüseyin'in baskısından kaçan Şiiler öncelikli olarak İran'a sığınıyor ve muhalif hareketleri buradan yürütüyorlardı.³⁷¹ Tüm bunların yanında Humeyni'nin İran Şah'ı tarafından sürgün edilmesinin ardından 1960'lı yılların ortasından 1970'li yılların sonunda kadar Necef'te ikamet etmesi ve burada pek çok Şii din adamıyla yakın ilişkiler kurması onlar üzerindeki etkisini artıran bir unsurdur.³⁷² Bu gibi nedenlerle 1979 yılından itibaren Iraklı muhalif Şiiler ile İran arasındaki ilişkiler hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Saddam Hüseyin'in 1980 yılında İran'a savaş açmasının nedenlerinden biri İran'ın Iraklı Şiilerle kurduğu bu ilişkilerin kendisi açısından tehlikeli boyuta ulaştığının farkına varmasıydı.

Irak içindeki bazı Şiilerin İran devrimini coşkuyla karşılamaları ve devrimi destekleyen gösteriler düzenlemeleri Bağdat yönetimini tedirgin etmekteydi. Baas rejimi bu tedirginliği gidermek adına çoğunluğu Necef ve Kerbela gibi dini havzalarda bulunan çok sayıda Şii'yi sürgün etti. Dini eğitim veren kurumlar ya kapatıldı ya da üzerlerindeki baskının boyutu arttırıldı. Şiilerin düzenledikleri hac ve türbe ziyareti gibi kutsal ziyaretlere kısıtlamalar getirildi. Baas iktidarı açısından Irak'ta yaşayan bir Şii, ideolojisi ya da etnik kökeni ne olursa olsun şüpheyile bakılması gereken bir İranlı gibi algılanmaya başlamıştı. İran Devrimi sonrası Baas'ın Irak Şiileri üzerinde artan baskısı sonucu İDP

³⁷⁰ Cabbar, **Irak'ta Şii Hareket ve Direniş**, s.317-318.

³⁷¹ Joyce N. Wiley, "The Iraqi Shi'as: Origin, Ideology and Current Political Goals", **Irak: Its History, People, and Politics** içinde, Shams C. Inati (Ed.), New York: Humanity Books, 2003, ss.149-162. S.158.

³⁷² Stansfield, **Irak: People, History, Politics**, s.109.

tarafatları daha da radikalleşerek polis, Baas rejimi ve ordu hedeflerine gerilla saldırıları düzenlemeye başladılar.³⁷³

Dava Partisi kurucularından ve Irak'ta etkili bir Şii dini lider olan Ayetullah Muhammed Bakır es-Sadr'ın İran devrimini tebrik etmesi, Humeyni'ye destek veren açıklamaları ve İDP'nin İran yanlısı yürüyüşler düzenlemesi Baas rejimi için tehlikeli bir meydan okumaydı. İDP'nin bu desteğine karşılık İran'da bazı radyolar ve Bakır es-Sadr'ın takipçileri onu "Irak'ın Humeyni'si" şeklinde adlandırmaya başladılar.³⁷⁴ Bu gelişmeler Baas rejiminde Irak'ta da bir ayaklanma yaşanma kaygısını arttırdı. Şiilerden gelen bu meydan okumalara cevaben Saddam hükümeti 31 Mart 1980 tarihinde bir karar alarak Dava Partisi'ne üye olmanın cezasını idam olarak açıkladı.³⁷⁵ Bu kararın hemen ertesinde 1 Nisan'da Başbakan Yardımcısı Tarık Aziz'e arkasında İDP'nin olduğu iddia edilen bir suikast girişimi düzenlendi. Birkaç gün sonra da Bakır es-Sadr ve kız kardeşi Bint'ül Hüda Baas rejimi tarafından tutuklandı ve 9 Nisan 1980'de idam edildi.³⁷⁶

Baas tarafından atılan bu adımlar Humeyni'nin Irak politikasını ve Baas rejimi aleyhindeki söylemlerini daha da sertleştirdi ve İran sınırları içinde Irak aleyhine gösterilerin alevlenmesine sebep oldu. Saddam Hüseyin ile Şiiler arasındaki nefretin boyutu çok yükselmişti. Vali Nasr'ın ifadesiyle Şiiler için Saddam, Kerbela'da Hüseyin'i öldüren Yezid'den farksızdı.³⁷⁷ Saddam yönetiminin baskıları ve özellikle de Irak'ın en önemli dini figürlerinden biri olan Muhammed Bakır es-Sadr'ın idam edilmesi Irak'ta Şiilerin muhalefet yapmasını neredeyse imkansız hale getirdi. Böyle olunca da İDP'nin lider kadrosu dahil pek çok mensubu yurtdışına kaçmak zorunda kaldı. Bakır es-Sadr'ın idam edilmesinin Iraklı Şiiler üzerindeki etkisinin yanı sıra bir diğer önemi de modern Ortadoğu tarihinde Merci-i Taklid gibi en üst seviyede olup idam edilen ilk Ayetullah olmasıdır.³⁷⁸ Humeyni'nin Baas rejimine karşı bu derece sertleşmesinin önemli nedenlerinden birisi de buydu. Bu tarihten itibaren Irak'ta Şiilerin varlığı iki ülke

³⁷³ Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, s.590.

³⁷⁴ Matthew Duss and Peter Juul, *The Fractured Shia of Iraq: Understanding the tensions within Iraq's majority*, Washington: Center for American Progress, 2009, s.7; Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, s.590.

³⁷⁵ Joyce N. Wiley, *Irak Şiileri*, (Çev. Metin Mutanoğlu, Osman Baş), İstanbul: Ekin Yayınları, 2004, s.79; Levent Baştürk ve Diğerleri, "Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu", *SETA Rapor*, Ankara, 2013, s.18-19.

³⁷⁶ Rodger Shanahan, "Shi'a Political Development in Iraq: The Case of the Islamic Da'wa Party", *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 5, 2004, s.946.

³⁷⁷ Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, New York: W. W. Norton & Company, 2007, s.186-187.

³⁷⁸ Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, s.332; Duss ve Juul, "The Fractured Shia of Iraq", s.7.

ilişkilerini belirleyen en önemli unsurlardan biri haline geldi. Saddam Hüseyin, Irak'ta Kürtlerin ve Şiiilerin muhalif hareketlerinin şiddetlenmesinin arkasında İran'ın olduğunu düşünüyordu.³⁷⁹

3.4.3. 1980-1988 İran-Irak Savaşı

3.4.3.1. Savaşın Nedenleri

22 Eylül 1980'de Irak birliklerinin İran sınırından içeri girmesiyle resmi olarak başlayan savaşın öncesinde de iki ülke arasında adı konulmamış bir savaş halindeydi. Kimileri Irak'taki Baas rejimi kendisine ciddi bir bölgesel rakip olarak gördüğü İran'ın, Şah rejiminin devrilmesinin ardından zayıfladığını düşünüp onu bölgesel rekabet denkleminden çıkartmak adına bu savaşı başlattığını,³⁸⁰ kimileri ise coğrafya, jeopolitik ve kaynak paylaşımları gibi sorunların iki ülkeyi savaşa sürüklediğini iddia etmektedir.³⁸¹ Kaynak paylaşımı iddiaları kısmen doğru olmakla birlikte savaşın neden 1979 yılı sonrasında patlak verdiğini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Nitekim iki coğrafya arasında yüzyıllardır sınır ve kaynakların paylaşımı noktasında anlaşmazlıklar yaşanmasına rağmen iki ülke arasında savaşa sebep olmamıştı. Kimilerine göre ise savaşı resmi olarak Irak başlatmış gibi görünse de İran'da Humeyni'nin iktidara geldiği andan itibaren pan-Şiizim başta olmak üzere hem bölgesel politikaları hem de Irak'a karşı uyguladığı politikalar iki ülkenin savaşa girmesinin ana sebebiydi.³⁸² Bu iddia ise Saddam Hüseyin'in rolü ve İran'a karşı beslediği duygular görmezden gelindiği için eksik kalmaktadır.

Bu tezin iddiasına göre iktidarların aralarındaki ilişkiyi belirleyen en önemli unsurlardan biri hem sahip oldukları hem de birbirlerine atfettikleri kimliklerdir. Dolayısıyla da kimliklerdeki değişim, ülkeleri savaşa da sürükleyebilir işbirliği yapmaya da götürebilir.

³⁷⁹ Efraim Karsh, **Essential Histories: The Iran-Iraq War 1980-1988**, Wellingborough: Osprey Publishing, 2002, s.12-13; Roger Hardy, "The Iran-Iraq war: 25 years on", **BBC**, 22 Eylül 2005. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4260420.stm>, (20 Kasım 2015)

³⁸⁰ Andrew T. Parasiliti, "The Causes and Timing of Iraq's Wars: A Power Cycle Assessment", **International Political Science Review**, Jan., 2003, Vol. 24, No. 1, pp. 151-165; Shahram Chubin and Charles Tripp, **Iran and Iraq at War**, Routledge: New York, 2018.

³⁸¹ Will Swearingen, "Geopolitical Origins of the Iran-Iraq War", **Geographical Review**, Vol. 78, No. 4. (Oct., 1988): 405-416; Martha Wenger, Dick Anderson, "The Gulf War," **MERIP Middle East Report**, No. 148, Re-Flagging the Gulf. (Sep.-Oct., 1987): 23-26; Efraim Karsh, "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", **Middle East Journal**, Spring, 1990, Vol. 44, No. 2 (Spring, 1990), pp. 256-268,

³⁸² Nita M. Renfrew, "Who Started the War?", **Foreign Policy**, Spring, 1987, No. 66 (Spring, 1987), pp. 98-108; Gholam Hossein Razi, "An Alternative Paradigm to State Rationality in Foreign Policy: The Iran-Iraq War," **Western Political Quarterly**, Vol. 41 No. 4. (Dec., 1988): 689-723; Majid Khadduri, **The Gulf War: The Origins and Implications of the Iraq-Iran Conflict**, Oxford University Press: Oxford, 1988.

Bu nedenle de Irak ve İran arasındaki savaşın nedenlerini daha doğru açıklayabilmek için hem Saddam rejiminin hem de Humeyni rejiminin kimliklerine ve birbirlerini nasıl inşa ettiklerine odaklanmak gerekmektedir. Zira 1974 yılı sonlarına doğru da iki ülke arasında çatışmalar yaşanmış ama bir şekilde 1975 Cezayir Anlaşması imzalanarak ilişkiler yumuşamıştı. O dönem ne Saddam ne de Humeyni iktidardaydı. 1979 yılı sonları ve 1980 ortalarına kadar olan gerilimlerde ise Saddam ve Humeyni geri adım atmadı. Özellikle de Humeyni'nin çok daha sert ve katı bir tutum takındığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla da iki ülke arasındaki gerginlikler bu kez yumuşamadı ve savaşa dönüştü.

Nihayetinde hem Saddam Hüseyin'in hem de Humeyni'nin sahip oldukları ve birbirlerine attettikleri kimlik ve birbirlerini düşman olarak inşa etmeleri iki ülke arasındaki rekabeti savaşa dönüştürdü. Zira savaşın neden Şah döneminde değil de devrim sonrası başladığı sorusunu güç politikaları ya da uluslararası sistemin yapısı ile açıklamak yetersiz kalmaktadır. Uluslararası sistemin yapısında bir değişiklik olmamasına ve 1958 yılından itibaren iki ülke rekabet halinde olmasına rağmen iki ülkenin siyasal iktidar kimliğinde 1979 yılında yaşanan önemli değişimlere kadar bir savaş meydana gelmedi. 1980 yılında patlak veren savaş bu nedenle liderlerin kimliğinde yaşanan değişim ve bu liderlerin karşılıklı kimlik atıfları ile birbirlerini düşman olarak inşa etmeleri ile açıklamak daha tutarlı olacaktır.

Bununla birlikte savaş kaçınılmaz hale geldiğinde Irak ve İran birtakım beklentilere girdi. Saddam'ın İran savaşından beklentileri Fars ve Şii kimliği temeline oturan Humeyni iktidarına son vererek Arapları yeniden³⁸³ zafere taşımak, İran'ı bölgesel güç denkleminde çıkarmak, İran topraklarında Arapların yoğun yaşadığı Huzistan bölgesini ele geçirmek, Basra Körfezi'ne ulaşım konusunda (özellikle de Şattülarap suyunu ele geçirerek) daha iyi imkanlara sahip olmak, İran'ın 1971 yılında Körfez'in güneyinde işgal ettiği Ebu Musa, Büyük ve Küçük Tunb adaları üzerindeki Arap kontrolünü yeniden

³⁸³ Saddam'ın İran'a karşı açtığı savaşta sık sık 636 yılında İslam ordularının Pers topraklarını ele geçirdiği Kadisiye savaşına atıfta bulunduğu bilinmektedir. Ona göre bu savaş İslamın gerçek temsilcileri olan Arapların İslami yoldan ayrılmış olan Şiilere karşı bir savaşıydı. 636-637 yılında İslam ordularının Arap askerleri Sasani İmparatorluğu'nun Fars askerlerini Kadisiye Savaşı'nda yenilgiye uğrattıklarında Arap-Fars çekişmesi zirveye ulaşmıştı. Bu çekişmeyi kullanan Saddam Hüseyin, Şiilerin de dahil olduğu Iraklı Arapları motive ve konsolide etmek için İran'la yürüttüğü savaşın bir cephesine "İkinci Kadisiye" adını vermiştir. Daha detaylı bilgi için bkz; Gerson Lewenthal, "'Saddam's Qadisiyyah': Religion and History in the Service of State Ideology in Ba'thi Iraq", **Middle Eastern Studies**, Vol. 50, No.6, 2014, pp.891-910.

kazanma ve İran'ın başta Iraklı Şiiler olmak üzere bölgedeki Şiileri kışkırtarak kendisine bir Şii koridoru oluşturmalarının önüne geçmek olarak sıralanabilir.³⁸⁴

Humeyni'nin ise savaştan ilk beklentisi bu savaşı güvenlikleştirmek suretiyle iç siyasette kendi iktidarını sağlama almaktı. Nitekim yukarıda değinildiği gibi Devrimin hemen ardından Humeyni'ye karşı muhalif sesler yükselmekteydi. Yeni rejimin bir diğer beklentisi ise Saddam liderliğindeki Baas iktidarının devrilerek yerine İran'a yakın Şii bir iktidarın gelmesiydi. Bunu savaş yoluyla olmasa bile Irak içindeki Şii ve Kürt muhalifleri destekleyerek gerçekleştirmeyi amaçlıyorlardı. Ayrıca Irak'ın kaybetmesi İran'ın başta Şattülarap su yolu olmak üzere Körfez'e açılan yollarda tam hakimiyet sağlaması anlamına gelecekti.

İki ülkenin bu beklentilerle giriştiği savaşın bir diğer önemli sebebi 1975 Cezayir Anlaşmasının savaş öncesi gerginleşen ilişkiler nedeniyle hukuki olarak olmasa da fiili olarak sona ermesiydi. Bu anlaşma, su yolu sorunu ve sınır meselesini çözen bir anlaşma olarak görünse de aynı zamanda iki ülkenin birbirlerinin iç işlerine karışmalarının önüne geçen bir boyutu da bulunmaktaydı. Daha önceden belirtildiği gibi bu anlaşma ile İran'ın Iraklı Kürtlere verdiği destek sona ermiş ve Irak hükümeti Kürt isyanını bastırabilmişti. Fakat Humeyni yönetimindeki İran bu sefer Iraklı Şiileri ayaklanmaya davet edince Cezayir Anlaşmasının bu konudaki hükmünü çiğnemiş oldu.³⁸⁵ Ardından Saddam Hüseyin, yıllar önce Abdülkerim Kasım'ın yaptığı gibi İran'ın Huzistan bölgesinde yaşayan Araplar üzerinden bölge üzerinde hak iddia ederek buranın Arap toprağı olduğunu ifade etti. Böylece iki ülke Cezayir Anlaşmasının öncesinde olduğu gibi tekrardan iç işlerine karışarak birbirlerini istikrarsızlaştırmaya çabaladı. Tek fark İran için desteklenmesi gereken ana grup artık Iraklı Kürtler değil Şiilerdi.

Fakat Şiilerin, İran'ın desteklediği gruplar hiyerarşisinde ilk sırayı alması Iraklı Kürtlerin Baas rejimine karşı isyana teşvik edilmediği anlamına gelmemektedir. Irak'la rekabeti sertleştikçe onu zayıflatmak ve iktidardaki Baas rejimine sorun çıkartmak için ayrılıkçı Kürt hareketi İran için halen çok kullanışlı bir araçtı. Bu nedenle 1975 yılında Cezayir anlaşması ile Kürtlere verdiği desteğini sona erdiren İran, bir yandan da Irak'ın

³⁸⁴ William Harris, "Modern Irak'ın Stratejik Konumu", **Avrasya Dosyası Irak Özel sayısı**, Cilt 6, Sayı 3, 2000, s.5; Shaul Bakhash, "The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980", s.21-22; Sick, "Trial by Error: Reflections on the Iran-Iraq War", s.234.

³⁸⁵ Renfrew, "Who Started the War?", ss.100-101.

kuzeyindeki Kürt hareketin yeniden örgütlenmesi için faaliyetlerini arttırdı.³⁸⁶ Aynı şekilde Baas rejimi de İran'daki ayrılıkçı Kürt hareketine destek vererek devrim sonrası zayıflayan İran ordusunu iç isyanlarla meşgul etme niyetindeydi. Hatta 9-10 Temmuz 1980'de İran'ın Hamadan eyaletindeki Nuzhih askeri hava üssünde arkasında Baas rejiminin olduğu iddia edilen bir darbe girişimi dahi yaşanmıştı.³⁸⁷

Savaşın bir diğer nedeni ise 1979 sonbaharından itibaren Irak-İran sınırında yaşanan çatışmaların giderek şiddetlenmesi idi. Irak, İran'a ait uçakların Nisan ve Eylül 1980 arasında onlarca kez hava sahasını ihlal ettiğini ve 4 Eylül'de İran'ın Irak sınırlarına topçu ateşi açtığını iddia etti. Aynı tarihlerde Irak, askeri unsurlarını İran sınırına kaydırmaktaydı. 7 Eylül'de Irak, İran'a ilk uyarı notasını gönderdi ve aynı anda İran ile Irak arasındaki tartışmalı alanlardan birini ele geçirmek için asker gönderdi. Diğer ihtilaflı bölgeler birbirini takip eden birkaç günde geri alındı ve Irak tarafından "İran'ın izinsiz girdiği tüm kara bölgelerini geri aldık ve İran ile toprak konusundaki anlaşmazlığımızı çözdük" açıklamasında bulunuldu. Dört gün sonra da, Irak lideri Saddam Hüseyin ulusa hitaben yaptığı bir konuşmada, "İran yöneticileri bu anlaşmayı ihlal ettiklerine göre 1975 Cezayir Anlaşmasının bizim açımızdan da feshedildiğini buradan size duyuruyorum. Şattülarap'taki yasal ilişki 6 Mart 1975'ten önceki haline dönmelidir" ifadelerini kullandı.³⁸⁸

Savaşa giden bu olayların yaşanmasının en önemli nedenlerinden biri iki ülkede de derin bir kimliksel zıtlığa sahip olan liderlerin iktidara gelmesidir. Zira daha önce de gergin ilişkilere sahip olan iki ülke, sorunlarını savaşa evrilmeden çözebilmişlerdi. Ancak İran'da, İslam'ın Şii mezhebine dayalı devrimci bir aktör olan Humeyni iktidara gelmişken, Irak'ta Sünni bir Arap Milliyetçisi seküler Saddam Hüseyin iktidardaydı. İran'ın "İslami devrimci" kimliği aslında Irak'ı da içine alarak bölgede yaşayan tüm İslam ülkelerine yönelik fiziksel sınırları tanımayan bir revizyonist söylem içeriyordu. Yani İran için etnik bir sınırlandırma (en azından devrim sonrası ilk yıllarda) söz konusu değildi. Tahran'daki yeni iktidar bölgede İslami kurallara uygun yönetim amaçlayan tüm Müslümanların kendi ülkelerindeki İslam dışı olan yönetimlerini devirerek iktidara gelmesini amaçlıyordu. Irak'ın seküler, cumhuriyetçi ve Arap milliyetçiliği ise hem laik

³⁸⁶ Stansfield, **Iraq: People, History, Politics**, s.110.

³⁸⁷ Mark J. Gasiorowski, "The Nuzhih Plot and Iranian Politics", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 34, No. 4 (Nov., 2002), pp. 645- 666. P.656.

³⁸⁸ Gary Sick, "Trial by Error: Reflections on the Iran-Iraq War", s.233.

hem de Arap olmayı içerdği için coğrafi bir sınırlandırma içindeydi. Dolayısıyla Arap ve seküler olan Baas iktidarının “Fars, Şii ve İslamcı” olan İran’ın sınır tanımayan yayılmacılığını kabul etmesi beklenemezdi. Nihayetinde bu iki karşıt ideolojik kimliğin bir arada uyumlu devam etmesi mümkün olamadı ve 22 Eylül 1980’de de Irak ordusu İran’a saldırarak savaşı başlattı.³⁸⁹

3.4.3.2. Savaş

22 Eylül’de İran sınırına konuşlanmış Irak ordusunun İran içlerine girmesiyle başlayan savaşı dört evreye ayırmak mümkündür. İlk evre Irak’ın İran içlerinde alan hakimiyeti elde ettiği ve daha sonrasında bu alanları savunmaya çalışmasıyla geçen 1980 yılı sonbaharı ile 1982 yılı yazı arasındaki evredir. 1982’nin ortalarından itibaren İran’ın Irak ordusunu kendi topraklarından püskürtmesi ve savaşı başlangıçtaki konumuna getirmesi ile 1985 yılına kadar olan süreç savaşın ikinci evresidir. Bu evrede taraflar tam bir yıpratma savaşı içine girmişlerdi. 1985 yılı ile birlikte İran’ın inisiyatifi ele geçirerek Irak topraklarında ilerlemeler gerçekleştirdiği dönem ile 1986 yılı başlarına kadar olan süreç ise savaşın üçüncü evresidir. 1986 yılının başlarında İran’ın neredeyse Basra’yı ele geçirmek üzere olmasıyla savaşın dördüncü evresi başlamıştır. Bu son evrede başta ABD olmak üzere İran karşıtı ülkeler savaşa daha fazla müdahil olarak İran’ın ilerleyişini durdurmada inisiyatif aldı ve 1988 yılı Ağustos ayında ateşkes imzalanana kadar savaş bir çıkmaza girdi.

İlk birkaç aylık ilerlemenin ve yaklaşık 26 bin kilometre karelik İran toprağını işgal etmesinin³⁹⁰ ardından Saddam Hüseyin kısa sürede bu kadar büyük bir ilerleme sağlayarak Humeyni iktidarına yeterli gözdağını verdiğine inanmıştı. O yüzden İran’ın Şiileri ve Kürtleri desteklemeyi bırakması ve Şattülarap üzerinde Irak’ın egemenliğini kabul etmesi halinde barış görüşmelerine başlayacağını duyurdu.³⁹¹ 4 Kasım 1980’de Saddam Hüseyin yaptığı bir açıklamada İran’ın Irak’ın haklarını kabul etmesi halinde Irak kuvvetlerinin hemen İran’dan çekileceğini söyledi.³⁹² Ancak İran ateşkes teklifini kabul etmeyerek savaşıma devam kararı aldı. Ardından Irak saldırısı Kasım 1980 ile 1981 yılı yaz ayları arasında askeri bir çıkmaza girdi. Irak ordusunun kayıpları

³⁸⁹ Renfrew, “Who Started the War?”, s.102.

³⁹⁰ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.461.

³⁹¹ Stansfield, **Iraq: People, History, Politics**, p.111-112

³⁹² Chronology November 1, 1980-January 31 1981, “Iran-Iraq Conflict”, **Middle East Journal**, Spring, 1981, Vol. 35, No. 2, p. 218.

beklenenden çok daha fazlaydı ve İran ordusunun direniş gücü de tahminlerden daha sertti. Bunda İran'da milliyetçi duyguların uyanarak Humeyni rejimini tam olarak benimsemeyen muhaliflerin bile “bir bayrak altında toplanma” güdülerinin ve “İranlı” kimliğinin baskın gelmesinin büyük önemi vardı.³⁹³

Şah dönemindeki generallerinin büyük oranda tasfiye edilmesine ve İran ordusunda idari anlamdaki güç kaybına rağmen İranlı gençlerde askere yazılmada ve cepheye savaşa gitmede büyük bir istek uyanmıştı. 1982 yazına kadar olan süreçte İran direnişi ve karşı saldırısı sayesinde Irak ordusu, kazandığı topraklardan geri çekilmek zorunda kaldı. Kısmen savaşın başlangıç aşamasına dönülen bu ortamda barış için diplomatik görüşmeler hızlandı.³⁹⁴ Humeyni rejimi iç çekişmelerle harcayacağı enerjiyi savaşa kanalize ederek kendisine gelecek eleştirileri bertaraf etti. Bu da Humeyni iktidarının pekişmesini sağladı.³⁹⁵

İran, Irak'ı topraklarından püskürtüp savaşta bir denge sağladıktan sonra Tahran yönetimi içinde savaşı Irak topraklarına taşımakla kendi sınırlarını savunarak barışa giden yolu beklemek konusunda iki farklı görüş ortaya çıktı. Irak sınırları içerisine girmeyi savunan şahin kanat bu görüş ayrılığından galip çıktı.³⁹⁶ Bu düşünceyi savunanlar Irak'ın güneyinde olası bir alan hakimiyeti sağlamalarının ardından burada yaşayan Şiilerin kendilerine destek olacağı varsayımından hareket ediyorlardı.³⁹⁷ İran'ın Basra'yı ele geçirmeyi hedeflemesindeki diğer bir sebep de Basra'nın Irak için “Körfez'e açılan kapı” olması nedeniyle stratejik bir konuma sahip olmasıydı. İran, Basra'yı işgal edip oradaki Şiilerin desteği ile Irak'tan ayrı bir emirlik veya bağımsız bir hükümet haline getirebilirse Irak'ın Körfez'le bağlantısını tamamen kesebilirdi.³⁹⁸ Bu düşünce Saddam Hüseyin'in savaşın başında Huzistan bölgesini ele geçirdiğinde oradaki Arapların Irak'ın yanında yer alacağını beklemesi ile aynıydı. Fakat Bağdat yönetiminin beklentisinin karşılık bulmaması gibi Tahran yönetimi de umduğunu bulamadı. Basra civarına ayak basan İran

³⁹³ Walsh, “Iran and Iraq”, s.92.

³⁹⁴ Sick, “Trial by Error: Reflections on the Iran-Iraq War”, s.235-236.

³⁹⁵ Woods ve diğerleri, **Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War**, s.7.

³⁹⁶ Walsh, “Iran and Iraq”, s.92.

³⁹⁷ Sick, “Trial by Error: Reflections on the Iran-Iraq War”, s.236.

³⁹⁸ Woods ve diğerleri, **Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War**, s.53.

askerleri Şiiilerden umduğu desteği göremedi, aksine Iraklıların ülkesini savunma inancı daha da pekişti.³⁹⁹

1983'te Basra'ya yönelik saldırılarında istediği başarıyı elde edemeyen İranlılar, ülkenin kuzeydoğusundaki dağlardan büyük bir saldırı başlatarak Bağdat'a ilerlemeyi hedefledi. Burada temel amaçları ayrılıkçı Kürtlerden destek alarak Irak'a karşı ikinci bir cephe açmaktı. Bu durumda Kürtler arasında İran'la işbirliği yapıp yapmama konusunda fikir ayrılıkları oluştu. Barzani liderliğindeki KDP, İran ile işbirliği yaparak Baas rejimi ile savaşmayı tercih etti. İran ile işbirliği yaparak İran saldırılarının koordine edilmesine yardımcı olan KDP liderliğindeki Kürtler ayrıca kendileri de çeşitli ayaklanmalar çıkartarak Irak'ın kuzeyinde Kürtlerin yaşadığı bölgenin neredeyse üçte birini kontrol eder hale geldiler.⁴⁰⁰

1984 yılında ise Baas rejimi savaşı Basra Körfezine taşıyarak İran'ın petrol ihracatını baltalamak istedi. İran limanlarından petrol taşımacılığı yapan tankerler Irak ordusu tarafından vurulmaya başlayınca İran da buna misilleme olarak Irak ticaret gemilerini vurmaya başladı. Savaşın petrol ticaretini sekteye uğratma ihtimali ABD'nin daha fazla müdahil olması sonucunu doğurdu. 1967'de kesilmiş olan ABD-Irak diplomatik ilişkileri yeniden tesis edildi ve ABD tarafından Irak'a askeri istihbarat sağlanmaya başlandı.⁴⁰¹

1986 yılına gelindiğinde Irak'ın kuzeyinde ilk başlarda İran ile işbirliğine uzak duran KYB de artık İran ile ortak hareket eder pozisyona gelmişti. İran'ın bu süreçte KDP ile KYB arasındaki ihtilafları azaltıp onları ortak hareket etmeye ikna etmesi sonucu Baas rejimi kuzeyde ciddi bir tehdit ile karşılaştı.⁴⁰² 1974 yılında olduğu gibi kuzey bölgesi yine Kürtlerin hakimiyetine girebilirdi. Güneyde ise Basra civarındaki Fao Yarımadası'nda İran ordusunun ilerlemesi Irak ordusunu oldukça zor bir durumda bıraktı. İki cephede savaş veren Iraklıları hazırlıksız yakalayan İran ordusu, ağır topçu desteğiyle ortak bir amfibi harekâtı ile yarımadayı ele geçirdi. İran'ın Fao Yarımadasını ele geçirmesi ve Basra'yı neredeyse işgal etme noktasına gelmesi Irak'ta, Körfez ülkelerinde

³⁹⁹ Stansfield, *Iraq: People, History, Politics*, p.113-114; Marr, *The Modern History of Iraq*, p.195; Woods ve diğerleri, *Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War*, s.10.

⁴⁰⁰ Marr, *The Modern History of Iraq*, p.184.

⁴⁰¹ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.462.

⁴⁰² Stansfield, *Iraq: People, History, Politics*, p.116.

ve ABD’de bir şok etkisi yarattı.⁴⁰³ Bunun üzerine ABD’nin Irak’a olan desteği daha da arttı.

1987 yılında Körfez ülkelerinin gemilerine İran saldırıları artmaya başladığında ABD, Kuveyt gemilerine kendi bayrağını çekerek yapılacak herhangi bir saldırının kendisine yapılmış olacağı mesajını verdi. Böylece Körfez’de ABD varlığı daha da arttı ve savaşın sonlarına doğru ABD hücumbotları İran’a karşı doğrudan hareket dahi düzenledi.⁴⁰⁴

1988 yılında ise İranlılar son bir çaba ile Kuzeyden cephe açarak Kürtlerin yardımı ile Halepçe kentini ele geçirdi. Saddam’ın buna tepkisi çok sert oldu ve 1988 yılı Mart ayında kimyasal bombalar ile şehri vurdu. Kimyasal saldırılar sonucu farklı kaynaklarda farklı rakamlar verilmekle birlikte Halepçe’de binlerce sivil hayatını kaybetti.⁴⁰⁵ Uluslararası arenada tepki çeken bu saldırı iki ülke arasındaki savaşı sonlandırmak için atılan adımların hızlanmasını sağladı. Nitekim İran ve Irak, BM Güvenlik Konseyi’nin 598 sayılı kararı çerçevesinde 20 Ağustos 1988’de ateşkes imzaladı ve bu kanlı savaş kazananı olmadan sona erdi.⁴⁰⁶

3.4.3.3. Savaş Sırasında Karşılıklı Kimlik atıfları

Shaul Bakhash, iki ülke arasındaki ilişkilerde ideoloji ve kimliğin rolünün savaş sırasında doruğa çıktığını ifade etmektedir. Irak’ın bağımsız olduğu 1932 yılından itibaren iki ülke arasında yer yer Pers-Arap ve Şii-Sünni gerilimleri gündeme gelse de savaş öncesi ve sırasındaki kadar yoğun yaşanmamıştı. Iraklılar savaşı Arapların Perslere, Müslümanların kafirlere, Peygamber ordularının ateşe tapan Zerdüştlere karşı savaşı olarak gördüler. Bu tarz ifadeler Saddam Hüseyin tarafından sıklıkla dile getirilmekteydi.⁴⁰⁷ Diğer yandan

⁴⁰³ Marr, **The Modern History of Iraq**, p.185; Woods ve diğerleri, **Saddam’s War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War**, p.12

⁴⁰⁴ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.463.

⁴⁰⁵ Halepçe saldırısı hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Joost R. Hiltermann, **A Poisonous Affair: America, Iraq, and the Gassing of Halabja**, Cambridge University Press, 2007.

⁴⁰⁶ Bu Güvenlik Konseyi Kararı, İran ve Irak’ı acil bir ateşkese uymaya, tüm askeri eylemleri durdurmaya ve tüm güçleri uluslararası kabul görmüş sınırlara çekmeye çağırıyordu. BM Genel Sekreterinden, ateşkese ve birliklerin geri çekilmesini doğrulamak, onaylamak ve denetlemek üzere Birleşmiş Milletler gözlemcilerinden oluşan bir ekip göndermesini talep ediyor. Aktif düşmanlıkların sona ermesinden sonra savaş esirlerinin gecikmeden serbest bırakılması ve ülkelere geri gönderilmesi çağrısında bulunuyor. 17 Temmuz 1988’de İran, hayat kurtarma ve adalet ile bölgesel ve uluslararası barış ve güvenliği tesis etme ihtiyacını ifade eden 598 (1987) sayılı kararı resmen kabul ettiğini Genel Sekretere bildirdi. Ertesi gün Irak da anlaşmayı onayladığını teyit etti. <https://peacemaker.un.org/iraqiran-resolution598>

⁴⁰⁷ Shaul Bakhash, “The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980”, s. 22-23; Woods ve diğerleri, **Saddam’s War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War**, s.5.

Baas yönetimi körfezi Fars Körfezi yerine Arap Körfezi ve İran'ın Huzistan eyaletini ise Arabistan olarak adlandırıyordu.

İran tarafında ise Humeyni, savaşı yalnızca İran'ın değil, İslam'ın bir savaşı olarak tanımlıyor ve etnik milliyetçilik yerine dini kimliği ön plana çıkararak İslami dayanışmanın çok daha önemli olduğunu vurguluyordu. İran'ın mücadelesi Peygamber'in ilk İslam toplumunun düşmanlarına karşı verdiği savaşlarla özdeşleştirildi. Humeyni, konuşmalarında İranlılara “Siz İslam'ı korumak için savaşıyorsunuz, o (Saddam Hüseyin) ise İslam'ı yok etmek için savaşıyor” minvalinde söylemlerde bulunuyordu.⁴⁰⁸ Humeyni, Saddam'ı “cani” olarak tanımlayarak savaşın ancak Saddam'ın Irak'ı terk etmesiyle sona ereceğini duyurdu. Aynı açıklamada Irak ile olan mücadelenin iki ülke arasında bir mücadele olmadığını, Iraklı gayrimüslim bir Baasçının bir İslam ülkesini işgal ettiğini ve bunun İslam'a karşı bir küfür girişimi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁹

İran'da Sadık Halhali gibi etkili din adamları, “gerçek İslam'ın” yolunu tutan İran'ın, Saddam'ı İslam'ın bölgede ilerlemesinin önündeki en büyük engel olarak görmelerinden dolayı yenilgiye uğratmak istediklerini ifade ediyorlardı.⁴¹⁰ Bu tarz söylemlerden ve eylemlerden yola çıkan Bakhash, 16. yüzyıldaki Safevi-Osmanlı savaşından bu yana İran ile komşu bir ülke arasındaki çatışmada ilk defa ideoloji ve kimlik propagandasının bu kadar önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir.⁴¹¹ Kısacası Irak hükümetinin pan-Arabizmi, İran devrimci liderliğinin pan-İslami vizyonuna karşıydı. 1985 yılı Haziran ayında İran Başbakanı Mir Hüseyin Musavi'nin barış görüşmelerini ve uzlaşma arayışlarını dahi İslam'ı başarısız kılma girişimi olarak nitelendirerek, Irak'la yapılacak barışın İslam devrimine zarar vereceğini ifade etmesi, İran'ın bu savaşta İslami kimliğe verdiği referansı göstermesi açısından önemlidir.⁴¹²

Kimlik ve ideolojinin gerek söylem gerek eylem bazında çok etkin olduğu bu savaşta merak konusu olan bir unsur da Irak ordusunda piyadelerin çoğunluğunun Şiilerden oluşması idi. Zira karşılarındaki ülkenin lideri Şii mezhebinin iktidara gelebilmesi için

⁴⁰⁸ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.461; Shaul Bakhash, “The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980”, s. 23.

⁴⁰⁹ Chubin and Tripp, **Iran and Iraq at War**.

⁴¹⁰ Efraim Karsh, “Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War”, s.265-266

⁴¹¹ Shaul Bakhash, “The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980”, s. 23.

⁴¹² Chubin and Tripp, **Iran and Iraq at War**.

onları devrime teşvik ederken kendi ülkelerinin lideri ise o mezhebin sapkın olduğunu belirterek devirmeye çalışıyordu. Ancak Irak ordusu ve halk içerisindeki Şiilerin büyük bir kısmı bu savaşta Irak hükümetinin yanında yer aldılar.⁴¹³ Özellikle Necef ve Kerbela’da yaşayan daha dindar Şiiler Saddam’a olan tepkilerini devam ettirmekle birlikte savaş sırasında Baas Rejiminin altını oyma girişimlerinde bulunmadılar. Ancak 1982 yılında İran topraklarında Tahran destekli kurulan Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (İİDYK) bu duruma bir istisna oluşturmaktaydı. Saddam rejimini devirmeyi kendisine birincil amaç edinmiş Humeyni yönetimi, Saddam’dan sonra Irak’ta görevi devralması için sürgündeki hükümet olarak İİDYK’yı kurdu. Bu oluşumun Bedr Tugayları adındaki askeri kanadı ise tıpkı İran ordusu gibi Irak’a karşı savaşarak⁴¹⁴ mezhebi kimliğini etnik kimliğinin üstünde tuttuğunu gösterdi.

Bu istisna örnek, Irak Şiilerinin büyük çoğunluğunun savaş sırasında Irak safında yer aldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim savaşta İran’ın inisiyatifi eline alıp Basra’yı neredeyse işgal etme konumuna geldiği durumda dahi Basralı Şiiler, İran ordusuna destek vermemiş ve beklediği taban desteğinden yoksun kalan İran ordusu, Basra’da uzun süre tutunamamıştır.⁴¹⁵ Sonuç olarak bakıldığında Saddam rejimine muhalif olmalarına rağmen savaş sırasında Iraklı Şiilerin çoğunluğu, İran’a destek vermeyerek İİDYK’nın aksine etnik ve milli kimliklerini mezhebi kimliklerinden ön planda tutarak İran hakimiyetine girmek gibi bir isteklerinin olmadığını göstermişlerdir.⁴¹⁶

Saddam Hüseyin ise savaş sırasında, Şiileri bir yandan kontrol altında tutarken diğer yandan olası tepkilerini bertaraf etmek için bir takım hamleler yaptı. Bunlar arasında daha çok sayıda Şii’nin Baas partisi ve Irak ordusu içinde yüksek makamlara getirilmesi, Şiiler için kutsal olan dini figürlerin posterlerini sokaklara astırmak, Şiilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerde altyapı çalışmalarına önem vermek ve Şiilerin ilk imamı Hz. Ali’nin doğduğu günü milli tatil ilan etmek gibi adımlar ön plana çıkmıştır.⁴¹⁷ Saddam

⁴¹³ Marr, **The Modern History of Iraq**, s.195.

⁴¹⁴ Dilip Hiro, “The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict”, s.97; International Crisis Group, s.4-5; Marr, s.195; al-Marashi, s.267.

⁴¹⁵ Jubin M. Goodarzi, **Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East**, New York: I. B. Tauris, 2009, s. 69.

⁴¹⁶ Nakash, **Irak’ta Pandora’nın Kutusu: Şiiler**, s.138; Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.464; Marr, **The Modern History of Iraq**, s.197.

⁴¹⁷ Hiro, “Iran under the Ayatollahs”, s.169; Marr, **The Modern History of Iraq**, s.195; Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s.464

Hüseyin'in bu sayede İranlı Fars Şiilere karşı Iraklı Arap Şiileri kendi safında tutmayı amaçladığı söylenebilir.

3.4.4. 1988-1990

Savaş bittiğinde Saddam Hüseyin hedeflediklerinde başarılı olamamıştı. Sekiz yılın ardından ne İran'da bir toprak hakimiyeti sağlayabildi ne de Humeyni rejimine son verebildi. Buna ek olarak Irak, savaştan büyük bir borç yüküyle çıktı. Borcunun büyük çoğunluğu da güney komşusu olan Kuveyt'te idi. Saddam'ın artık devasa bir ordusu vardı ve bu orduya maddi kaynak ayırmasında ona yardım edecek petrol gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşıyordu. Çünkü savaş sırasında petrol üretim tesisleri ciddi hasar almış ve körfezdeki petrol ticareti güvenlik sebebiyle azalmıştı. Buna ek olarak, Irak halkının savaş öncesi sahip olduğu refah ortadan kalkmış, Irak'ın her yerinde huzursuz, aç ve hayal kırıklığına uğramış vatandaşlar kalmıştı. Güç ve korku taktikleri ile hayatta kalsa da Saddam'ın iktidarı, Iraklıların yaşam kalitesindeki ciddi düşüşle sarsılmıştı.⁴¹⁸

İran'da ise devrim sonrası halkın ayrışması bir kenetlenmeye dönüşmüş ve Humeyni rejimi Saddam'ın aksine otoritesini pekiştirmişti. Ancak savaş sırasında sıklıkla tekrarladığı gibi “Baas rejimi Irak'ı terk etmedikçe savaş sona ermeyecek” söyleminden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Haziran 1989'da Humeyni'nin ölümü Tahran yönetiminin dış politikada bir süreliğine durağan kalmasına sebep oldu.⁴¹⁹ İçeride Humeyni'nin yerine geçen Hamaney ve yeni Cumhurbaşkanı olan Haşimi Rafsancani'nin geçiş süreci Irak ile ilişkilere de yansdı.

Rafsancani 1989 yılında iktidara geldiğinde Irak'a yönelik politikasında bu ülkenin tekrar tehdit haline gelmemesi üzerine bir politika benimsedi. Çünkü savaş sonrası Irak konvansiyonel askeri gücünü birkaç yıl içinde savaş öncesi seviyelere getirebilir ve yeniden komşularını tehdit edecek kadar güçlü hale gelebilirdi. Rafancani döneminde Tahran yönetimi Irak ile barış görüşmelerinde “müzakerelerde direniş” adını verdikleri bir politika benimsediler. Buna göre İran'ın hedefi, İran topraklarını özgürleştirme, savaş esirlerini geri gönderme, Irak'a sınırlarının belirlenmesine ilişkin 1975 Cezayir

⁴¹⁸ Courtney Hunt, *The History of Iraq*, p. 94.

⁴¹⁹ Marr, *The Modern History of Iraq*, p. 190.

anlaşmasının geçerliliğini kabul ettirme ve Irak'ın savaşı başlatmakla suçlu olduğunun kabul edilmesi idi.⁴²⁰

Savaş sonrasında iki ülke arasında tam bir barış henüz sağlanamamıştı ve mevcut durum, sadece bir ateşkes anlaşması imzalanmış intibai uyandırıyor. Bu süreçte iki ülke ilişkilerini belirleyen temel meseleler esir askerlerin takası, ateşkesi ihlal eden saldırıların durdurulması ve Şattülrap başta olmak üzere sınır sorunlarının çözümü olarak ön plana çıkıyordu. İki ülke karar alıcıları hem BM nezdinde hem de iç siyasette yaptıkları açıklamalarda bu konuları ön plana çıkarıyorlardı. Nitekim 16 Kasım 1989'da İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, İran'ın derhal ve eş zamanlı esir değişimine ve askerlerin uluslararası tanınmış sınırlara çekilmesine hazır olduğunu açıkladı. Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz ise Velayeti'nin bu açıklamasının ardından Irak'ın BM temsilcisine iki ülkenin BM gözetiminde dönüşümlü olarak Tahran ve Bağdat'ta toplanacak ortak bir komite kurmasını önerdiğini açıkladı.⁴²¹

Irak-İran sınırının savaş sonrası yeniden belirlenmesine yönelik önemli bir gelişme 13-14 Aralık 1989 tarihlerinde yaşandı. Önce Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz 13 Aralık'ta 1975 tarihli sınır anlaşmasının geçersiz olduğunu söyleyerek sınırların yeni bir anlaşmayla tekrar belirlenmesi gerektiğini ifade etti. Ardından 14 Aralık'ta Tahran yönetimi Irak'ın sınırın yeniden çizilmesi yönündeki taleplerini reddetti.⁴²² Ayrıca iki ülke yönetimi karşı tarafın ateşkesi ihlal ettiğine dair sık sık BM'ye şikayetlerde bulunuyor ve gerekli yaptırımların uygulamaya konmasını talep ediyorlardı.

Savaşın ardından, Irak'ın Kuveyt'e saldırdığı Ağustos 1990'a kadar olan süreçte iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri “savaş da yok, barış da” şeklinde özetlenebilir. Çatışmalar sona ermesine rağmen, barış şartları ve BMGK'nın 598 sayılı ateşkes kararının uygulanması konusundaki müzakerelerin kısa vadede çözüme kavuşturulması zor bir ihtimaldi. 1988 ve 1989 yıllarında BM Genel Sekreteri Javier Perez de Cuéllar'ın himayesinde Cenevre'de her iki ülkenin dışişleri bakanları arasında görüşmeler yapıldı, ancak iki taraf arasında kuvvetlerin geri çekilmesi ve Şattülrap'ın yeniden açılması dışında pek bir anlaşma sağlanamadı. Ayrıca bu süreçte BM arabuluculuğunda yürütülen müzakerelerin

⁴²⁰ R. K. Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, *Middle East Journal*, Vol. 46, No. 3 (Summer, 1992), p. 396.

⁴²¹ Chronology October 16, 1989-January 1990, “Iran-Iraq War”, *Middle East Journal*, Vol. 44, No. 2 (Spring, 1990), p. 293

⁴²² Chronology October 16, 1989-January 1990, “Iran-Iraq War”, p. 293.

sık sık çıkmaza girmesi, çok defalar ateşkes ihlalinin yaşanmasına, Irak'ın halen İran topraklarının önemli bir bölümünü işgal etmeye devam etmesine ve on binlerce savaş esirinin ülkelerine geri gönderilememesine neden oldu.⁴²³

⁴²³ Ramazani, “Iran’s Foreign Policy: Both North and South”, p. 396-397.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: 1990-2003 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE ÇATIŞMADAN REKABETE

4.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen

4.1.1. Uluslararası Sistem

Aralık 1991’de SSCB’nin varlığının fiilen sona ermesinin ardından Soğuk Savaş noktalandı ve uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı da sona erdi. ABD önderliğindeki Batı Bloku, Soğuk Savaş’ın galibi olmuştu ve artık ABD’nin tek süper güç konumunda olduğu bir sistem meydana gelmişti. SSCB liderliğindeki Doğu Blokunun dağılması ile uluslararası sahneye birçok yeni bağımsız devlet çıktı. Rusya ise SSCB’nin esas varisi olarak varlığını sürdürdü.

Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde ABD Başkanı George Bush’un “liberal” ve “demokratik” siyasal değerlere atfen ilan ettiği Yeni Dünya Düzeni (YDD) ön plana çıktı. Bu yeni düzenin ilk uygulamasını da Irak’ın Kuveyt’i işgaline karşılık 1991 yılında başlattığı Körfez Savaşıyla gösterdi. Batı artık “hukuksuz” devlet faaliyetlerini sonlandırmak ve insan hakları ile piyasa ekonomisini korumak için gerektiğinde askeri müdahalede bulunabilirdi. İlerleyen yıllarda da Somali (1993), Haiti (1994), Bosna Hersek (1995) ve Kosova (1999) gibi ülkelerde yaşanan krizlere ABD liderliğinde BM ve/veya NATO eliyle müdahale edilmesi YDD’nin uygulamalarındandı. Böylece ABD liderliğindeki Batı artık kendisini dünyadaki herhangi bir bölgede meydana gelebilecek krizlere “insani yardım ve barışı korumak” kisvesi altında müdahil olma yetkinliğinde görüyordu.⁴²⁴

Bu uygulamalar ile Soğuk Savaş sonrası konjonktürde SSCB ve Varşova Paktı’nın artık var olmaması nedeniyle NATO’nun anlamını yitirdiği tartışmalarının da önü kapatıldı. NATO artık ABD tarafından dünyanın herhangi bir yerine insani yardım ve barışı korumak misyonları adı altında askeri müdahale için kullanılabilecek bir yapı haline geldi. 1999 yılında “kendi alanı dışına” da müdahale edebilmesi için kabul edilen Washington Konsepti kararları ile bu durum resmiyete döküldü.⁴²⁵ Bunun dışında hem

⁴²⁴ Baskın Oran, “Dönemin Bilançosu”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar**, Cilt II, (1980-2001), İstanbul: İletişim Yayınları, 11. Baskı, 2009, s.210-211. ss.203-242.

⁴²⁵ Emre Erşen, “Soğuk Savaş Sonrası Dünya Siyaseti”, **Uluslararası İlişkilere Giriş**, Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.), 5. Baskı, Küre Yayınları: İstanbul, 2016, s.60. ss.57-79.

NATO hem de Avrupa Birliği (AB) eski Doğu Bloku ülkelerini içlerine alarak genişledi ve adeta Batı'nın kesin galibiyetini perçinledi.

Rusya ise Soğuk Savaş'ı kaybetmenin şokunu atlattıktan sonra dış politikada Batı ile mücadelesini sürdürerek SSCB ülkelerinin bulunduğu coğrafyayı doğal nüfuz alanı olarak gördü ve yakın çevre doktrinini ilan etti.⁴²⁶ NATO ve AB'nin bu coğrafyaya doğru genişlemesine bir önlem olarak atılmış bu adım ile özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren Batı ile Rusya arasında yeni bir mücadele başladı. Rusya bu süreçte NATO'nun Kosova müdahalesi sırasında Sırlara destek verdi ve 1996 yılında da Şangay Beşlisi örgütünü kurarak Batı'yı dengeleme adımı attı.⁴²⁷ Bu gelişmeler ile yeni bir mücadele sahasına dönen Avrasya bölgesi bazıları tarafından büyük bir satranç tahtasına benzetildi.⁴²⁸

11 Eylül 2001'de uluslararası sistemde önemli etkilere yol açan ABD'ye düzenlenen terör saldırıları ile birlikte yeni bir sürece girildi. “İnsani yardım” ve “barışı korumak” adına yapılabilecek müdahalelere “terörle mücadele” başlığı da eklendi. George W. Bush'un 11 Eylül saldırılarından sonra ilk adımı teröre karşı küresel çapta bir savaş ilan etmek oldu.⁴²⁹ Bu savaşın küresel çapta ilan edilmesi önemliydi çünkü ABD yönetimi artık terör dünyanın hangi bölgesinde ise onu yok etmek için o bölgeye savaş açacağını belirtmiş oldu. İlk olarak 11 Eylül'ün sorumlusu olan el-Kaide terör örgütünü yok etmek için Afganistan'a savaş açıldı. 2002'de ise “önleyici müdahale” (preventive strike) ile kendisine yönelik tehdidin eyleme geçmeden ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir doktrin ilan edildi. İran ve Kuzey Kore ile birlikte Irak da “şer eksenini” içine dahil edildi.⁴³⁰ Böylece 2003 yılında Irak'ın işgaline giden yolun taşları döşenmiş oldu.

4.1.2. Bölgesel Düzen

SSCB'nin dağılması ile Ortadoğu'daki düzen de doğrudan etkilendi. SSCB'nin gücünden faydalanan ve Doğu Bloğuna yakın olan devletlerin arkasındaki güç ortadan kalkınca

⁴²⁶ Bohuslav Litera, “The Kozyrev Doctrine - a Russian Variation on the Monroe Doctrine”, **Perspectives**, No. 4, Winter 94/95, ss. 45-52.

⁴²⁷ A. Sait Sönmez, “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27, 2010.

⁴²⁸ Kemal İnat, “Irak: ABD ve Saddam Hüseyin ‘İşbirliği’ ile Gelen Yıkım”, **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları Cilt-1**, Kemal İnat-Burhanettin Duran-Muhittin Ataman (Ed.), 3. Baskı, İstanbul: Nobel Yayın, 2010, s. 10.

⁴²⁹ Michael Cox, “Soğuk Savaş Sonundan Yeni Bir Küresel Çağa mı?”, **Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş**, John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens (Ed.), Küre Yayınları: İstanbul, 2014, s.146-147 ss.131-153.

⁴³⁰ Andrew Heywood, **Küresel Siyaset**, s.79.

ABD'nin bölge politikasına muhalif duruşları zayıfladı. İran ve Irak, ABD'nin çifte çevreleme⁴³¹ politikası kapsamında sıkı bir denetim altına alındı ve gerektiğinde yaptırımlar uygulandı. Özellikle Irak'ın Saddam Hüseyin liderliğinde attığı revizyonist adımlar ABD'nin ne kadar caydırıcı ve cezalandırıcı politikalar uygulayabileceğini diğer bölge ülkelerine göstermiş oldu. Zira gerek doğrudan askeri müdahaleler gerekse de ekonomik yaptırımlar ile Irak'ın zayıflatılması diğer bölge ülkelerine adeta bir “örnek” oldu.

Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi bölge ülkeleri özellikle de Körfez ülkeleri açısından bir tedirginlik meydana getirdi. İşgalin hemen ardından 3 Ağustos'ta Arap Birliği örgütü Kahire'de acil olarak toplandı ve katılım gösteren 21 ülkenin dışişleri bakanından 14'ü işgali kınayarak Irak'a derhal geri çekilme çağrısında bulundu. Ayrıca üye ülkeler “Arap ülkeleri içişlerine herhangi bir yabancı müdahale girişimine” karşı da uyarıda bulunarak bölge dışı güçlerin müdahil olmamalarını istedi. Irak'ın oy kullanma hakkının olmadığı toplantıda Ürdün, Moritanya, Sudan, Yemen ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) çekimser kalırken Libya temsilcisi ise toplantıyı terk etti. Aynı gün Körfez İşbirliği Örgütü (KİK) üyesi ülkeler ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) gibi etkili bölgesel örgütler de Irak işgalini kınama kararı aldı. KİK, Irak'a Kuveyt'ten çekilmesi çağrısında bulunarak Irak tarafından Kuveyt'te kurulan hükümeti tanımayı reddetti.⁴³²

İKÖ, Arap Birliği ve KİK gibi bölgesel örgütlerin Irak aleyhine bu kadar kısa sürede kararlar alması Irak'ın “Arap devletlerinin lideri” olma hayalini ortadan kaldırmış oldu. Ayrıca Saddam Hüseyin'in İran'a karşı savaşında “Arap kardeşleri” için savaştığı iddiasının da özellikle Körfez ülkeleri için hiçbir anlam ifade etmediği bu kararlarla yeniden ispatlanmış oldu. Saddam'ın Kuveyt'e saldırması ile birlikte hem bölgesel hem de uluslararası düzeydeki imajı yerle bir oldu ve giderek yükselmekte olan Körfez devletlerinin önü daha da açıldı. Bölgede artık ne Mısır, ne Irak ne de İran eskisi kadar güçlüydü. Bölgesel güç dengesinde Körfez'in ağırlığı iyiden iyiye arttı. Saddam Hüseyin'in kendisi aleyhine alınan bu kararların ardından son hamlesi ise tüm

⁴³¹ ABD'nin Çifte Çevreleme politikası hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Gary Sick, “Rethinking dual containment”, *Survival*, Vol. 40, No. 1, 1998, pp.5-32; F. Gregory Gause III, “The Illogic of Dual Containment”, *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 2, 1994, pp.56-66.

⁴³² Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, *Middle East Journal*, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 94.

Müslümanlara seslenerek Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerin yabancıların ve yozlaşmış liderlerin elinden kurtarılması için cihad çağrısında bulunması oldu.⁴³³

Bunun yanında Suudi Arabistan, ABD'nin bölgeye doğrudan askeri olarak konuşlanmasını ve Irak'ın revizyonist adımlarını cezalandırmasını talep etti. Bunun üzerine 1990 yılı sonundan itibaren bölgeye ABD askerleri konuşlanmaya başladı. Bu süreçte başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez'de konuşlanan ABD askeri sayısı yaklaşık 500 bine ulaştı.⁴³⁴ ABD askerleri Suudi Arabistan'da konuşlanarak ülkenin olası Irak saldırısına karşı savunulmasını üstlendi.⁴³⁵ Bu gelişme sonraki on yıllar boyunca ABD'nin bölgedeki faaliyetleri ve bölgesel güç denklemlerinin dizaynı açısından önemli bir kırılma noktası oldu.

Özetle Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi, Irak'ın hem Batı hem de bölge ülkeleri tarafından yalnızlaştırılması sonucunu doğurdu. Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmak ve Kuveyt'i özgürlüğüne kavuşturmak için başlatılan Körfez Savaşı, ABD'nin uyguladığı yaptırımlar ve Irak'a dönem dönem ABD'nin düzenlediği hava saldırıları ile birlikte bu ülke 1990'lı yıllar boyunca tecrit edilmiş ve hırpalanmış bir ülke olarak kaldı. İran ise devrim sonrası rejimini içeride kuvvetlendirdikten ve Irak ile savaşın etkilerini atlattıktan sonra 1990'lar boyunca dış politikada aktifleşmeye başladı. Ancak İran, ABD öncülüğündeki ekonomik yaptırımlar, petrol gelirlerindeki düşüş ve teknoloji eksikliği yüzünden gerekli ekonomik büyümeyi gerçekleştiremedi.

SSCB'nin dağılmasının bölgesel düzene bir diğer etkisi de İsrail-Filistin çatışmalarında kendini gösterdi. Filistinli savaşçılar artık SSCB'nin desteğinden mahrum kaldı ve FKÖ içindeki sol eğilimli gruplar etkinliğini giderek kaybetti. Hamas başta olmak üzere “İslami direniş” temelli gruplar ve savaşçılar daha fazla ön plana çıktı. Bu süreçte ABD'nin İsrail-Filistin barışı için diplomatik girişimlerini hızlandırdığı görüldü. 1991'de Madrid Konferansı'nda bir araya gelen taraflar arasında diyaloglar devam etti. 1993'te ise Oslo Görüşmeleri ile FKÖ ile İsrail arasında beş yıllık süre zarfında Gazze ve Batı Şeria'nın bir kısmının yönetiminin FKÖ'ye devredilmesi konusunda anlaşmaya

⁴³³ Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 98.

⁴³⁴ İsmail Akdoğan, “Tek Kutuplu Sistemde Bölgesel Güçlerin Ulusal Güvenlik Stratejileri: Suudi Arabistan Örneği (1990-2015)”, **Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü** [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Aralık 2018, s.164.

⁴³⁵ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 527.

varıldı.⁴³⁶ Fakat bu anlaşma sahada uygulanamadı. 1995 yılında barış görüşmelerini yürüten İsrail Başbakanı İzak Rabin'in bir İsrailli radikal tarafından öldürülmesi ve ardından gelen Benyamin Netanyahu ve Ariel Şaron gibi aşırı sağcı siyasilerin sertlik yanlısı politikaları ile Filistin-İsrail barış görüşmeleri yara aldı. 2000 yılında Şaron'un Mescid-i Aksa'ya kendisine eşlik eden askerler ile kışkırtıcı bir ziyaret düzenlemesi Filistinlilerin ikinci intifadayı başlatmasına ve barış görüşmelerinin sona ermesine neden oldu.⁴³⁷

4.2. Irak'ta Siyasi İktidarın Durumu

Saddam Hüseyin liderliğindeki Baas iktidarı Irak-İran savaşından zaferle çıktığını iddia etse de aslında birçok problemle karşı karşıyaydı. Uluslararası arenada; İran ile hala barışın sağlanamamış olması, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından tek süper güç olarak kalan ABD ile arasının bozulması, petrol piyasasındaki düşüş ve özellikle Körfez ülkeleri ile yaşanan gerginlikler gibi sorunlar ön plana çıkmaktaydı. İç politikada ise ülke ekonomisinin çökmüş olması, buna bağlı olarak halkın giderek yoksullaşması ve kuzeyde Kürtler ile güneyde Şiilerin isyana varan rejim karşıtı eylemleri Bağdat yönetiminin temel problemleri arasındaydı.

4.2.1. Kuveyt'in İşgali ve Körfez Savaşı

İran ile savaşının ardından Baas rejiminin ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak sıkıntılı bir sürece girdiği dönemde Saddam Hüseyin radikal bir adım atarak Kuveyt'i işgal kararı aldı. Saddam'ın bu kararı almasının ardında yatan temel nedenler; Kuveyt'le yıllardır yaşanan sınır sorunları, Irak'ın büyük bir dış borç batağında olması ve Kuveyt'in Irak'ın ekonomik krize girmesine sebep olarak Saddam rejimini devirmeye çalışması argümanları öne çıkmaktadır.⁴³⁸

Kuveyt ile Irak arasındaki sınır sorunları aslında yeni başlamamıştı. Önceki bölümlerde anlatıldığı gibi Iraklı milliyetçilerin gözünde Kuveyt zaten Irak'ın bir eyaletiydi ve İngilizler tarafından Irak'tan zorla kopartılmıştı. Bununla birlikte Kuveyt'le uzun süredir devam eden sınır anlaşmazlıkları İran-Irak savaşının ardından giderek şiddetlenmişti. Çünkü savaştan sonra Şattülarap su yolunun ticarete kapalı olma durumunun devam

⁴³⁶ Emre Erşen, "Soğuk Savaş Sonrası Dünya Siyaseti", s.62.

⁴³⁷ "The second intifada", Britannica, <https://www.britannica.com/place/Israel/The-second-intifada>, Erişim tarihi: 05.10.2023.

⁴³⁸ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin "İşbirliği" ile Gelen Yıkım", s.11.

etmesi, Irak'ı Kuveyt karasuları içinden bir güzergah aramaya itiyordu. Bu da Irak'ın Umm Kasr limanı çevresindeki erişimini genişletmesi ve Warba ve Bubayan adalarını kontrol etmesi anlamına geliyordu. Kuveyt ise Irak'ın bu hedeflerini gerçekleştirmesini istemiyordu.⁴³⁹

Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal etme isteğinin arkasında yatan bir diğer neden ise Irak'ın içinde bulunduğu ekonomik krizdi. Zarar gören altyapıyı imar etmek için gereken milyarlarca doların bulunması bir yana Irak'ın savaş sırasında aldığı borçları dahi ödeyemeyecek durumda olması Baas rejimini sıkıntıya sokuyordu. Savaş sırasında Irak'ın borçlandığı ülkelerden biri de Kuveyt'ti ve Kuveyt yönetimi Irak'ın borçları silme veya erteleme taleplerine olumsuz yanıt veriyordu.⁴⁴⁰ Saddam'ın Şubat 1990'da Körfez ülkelerinden 30 milyar dolarlık bir fon talebini “eğer bu parayı vermezlerse, nasıl alacağımı bilirim” tehdidiyle iletmesi gelecek savaşın bir habercisi gibiydi.⁴⁴¹

Irak'ın Kuveyt'e dair bir diğer suçlaması ise petrol üretimi konusunda Kuveyt'in faaliyetleri ile alakalıydı. 16 Temmuz 1990'da Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz, Arap Birliği'ne gönderdiği bir mektupta Kuveyt'i İran-Irak Savaşı'nın patlak vermesinden kısa bir süre sonra Rumeyla sahalarından petrol çalmakla, Irak topraklarında askeri tesisler inşa etmekle ve aşırı üretim yoluyla fiyatları düşük tutmak için “emperyalist-Siyonist plan” içinde hareket ederek Irak'ın petrol gelirini azaltmakla suçladı. Mektupta ayrıca Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) de üretim kotalarını aştığı için eleştiriliyordu.⁴⁴² Aslında bu iddia geçersiz değildi. OPEC, 1990 yılının başında kendi kotası olan günlük 22 milyon varile uymak yerine 24 milyon varil ürettiyordu. Kuveyt ve BAE fazladan üretilen bu iki milyon varilin yüzde 75'inden sorumluydu.⁴⁴³ Bu da Irak'ın Kuveyt'in kendilerini ekonomik olarak iflasa sürüklemek adına bilinçli adımlar attığı iddiasına dayanak oluşturuyordu.

Baas rejimi buna ek olarak, Kuveyt ve BAE'nin savaş borçlarını silmeyi reddettiğinden şikayet ediyordu. 17 Temmuz 1990'da Saddam Hüseyin, üretim kotalarına uymayı reddetmeleri halinde Arap petrol ihracatçılarına karşı güç kullanma tehdidinde bulundu.

⁴³⁹ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, p. 214.

⁴⁴⁰ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s. 526

⁴⁴¹ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, p. 215.

⁴⁴² Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, *Middle East Journal*, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 93.

⁴⁴³ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, p. 215.

Hüseyin, bu tür eylemlerin Irak ekonomisini zayıflatmaya hizmet ettiğini ve Kuveyt ile BAE'nin üretim politikalarının ABD etkisinin sonucu olduğunu ve “Arap çıkarlarını ve güvenliğini baltalamak için Amerika'dan ilham aldıklarını” söyledi.⁴⁴⁴

Tüm bu sebepler Irak'a göre Kuveyt'i işgal için “haklı gerekçelerdi”. Kuveyt'in ele geçirilmesi en acil problem olarak görünen ekonomik sorunlarını çözecekti. Zira o dönemki rakamlara göre Irak ve Kuveyt dünya petrol rezervlerinin beşte birine sahipti. Kuveyt'in alınması petrol ihracatı sayesinde Irak'ın ekonomik sorunlarını bitirmesinin yanında onu Basra Körfezi'nde de en etkili ülke haline getirecekti. Bu sebepler ile Saddam Hüseyin, 2 Ağustos 1990'da Irak Ordusuna Kuveyt'in işgali emrini verdi.⁴⁴⁵ Ardından Irak hükümeti 8 Ağustos 1990'da Kuveyt'in ilhak edildiğini ilan etti ve 28 Ağustos'ta ise Kuveyt'in Irak'ın 19'uncu vilayeti olduğunu açıkladı.⁴⁴⁶

Fakat Wendt'in bakış açısına göre Batı, bağımsız bir devletin zor kullanılarak varlığına son verilmesini kabul edemezdi. Çünkü uluslararası sistemde Hobbesçu anarşi kültürü artık sona ermişti. Yani devletlerin “hayatlarına” son verilemezdi. Bu anarşi kültürüne dönmek isteyen devletler gerekirse zor kullanılarak bu hatadan döndürülürlerdi. Nitekim Saddam da Kuveyt'in egemenliğine son verdiğini ve artık Irak'ın on dokuzuncu vilayeti olduğunu açıkladığında Batı, Kuveyt'i Irak'ın elinden “kurtararak” egemenliğini geri verme adına adımlar attı. George Bush liderliğindeki ABD yönetimi Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmak için uluslararası bir koalisyon örgütlemeye başladı. Diğer yandan da BM bünyesinde alınan ekonomik yaptırım kararları ile Irak'ın dış ticareti büyük oranda kısıtlanmış ve ekonomik açıdan darboğaza doğru itilmişti. Irak'ın Kuveyt'ten çekilmemesi üzerine BM Güvenlik Konseyi 15 Ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmesi için Irak'a zaman tanıdı. Belirtilen tarihe kadar Irak ordusunun Kuveyt'ten çekilmemesi üzerine 16 Ocak'ta Irak'a karşı Çöl Fırtınası adı verilen operasyon başladı.⁴⁴⁷

Yaklaşık 7 hafta boyunca her gün düzenlenen hava saldırılarında Irak'ın askeri tesislerinin yanı sıra otoyollar, elektrik tesisleri, köprüler, su kanalları gibi sivil hayatı etkileyen tesisler de bombalandı. Bu ağır bombardıman sonucu Irak'ın altyapısı tamamen

⁴⁴⁴ Youssef M. Ibrahim, “Iraq Threatens Emirates And Kuwait on Oil Glut”, The New York Times, 18 Temmuz 1990, <https://www.nytimes.com/1990/07/18/business/iraq-threatens-emirates-and-kuwait-on-oil-glut.html>, Erişim Tarihi: 12 Haziran 2023.

⁴⁴⁵ Kemal İnat, “Irak: ABD ve Saddam Hüseyin “İşbirliği” ile Gelen Yıkım”, s.16.

⁴⁴⁶ Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 96, 106.

⁴⁴⁷ Kemal İnat, “Irak: ABD ve Saddam Hüseyin “İşbirliği” ile Gelen Yıkım”, s.16-19.

çöktü.⁴⁴⁸ 21 Şubat'ta Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz, Irak'ın Sovyet barış girişiminin şartlarını kabul ettiğini Moskova'ya ilettili. Bu şartlara göre, hemen bir ateşkes ilan edilecek ve Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi ateşkesten sonraki ikinci gün başlayacak ve Irak'ın çekilmesi BM tarafından atanacak çatışmaya dahil olmayan ülkelerin gözetiminde gerçekleşecekti; Irak Kuveyt'ten askerlerinin üçte ikisini çektiğinde BM ekonomik yaptırımları iptal edilecekti ve çekilme tamamlandığında kalan yaptırımlarla ilgili diğer BM kararları da iptal edilecekti. Ancak 22 Şubat'ta ABD Başkanı Bush, Irak ve Sovyet girişimini reddederek İngiliz, Fransız ve İsrailli liderlerin de onayıyla, Irak birliklerinin Kuveyt'ten çekilmeye başlamaması halinde müttefik birliklerin 24 saat içinde büyük bir kara saldırısı başlatacağı konusunda uyardı. Buna göre Irak, 48 saat içinde Kuveyt'i terk edecek, tüm savaş esirlerini serbest bırakacak ve bir haftanın sonunda da tamamen çekilmeyi tamamlayacaktı. Bush'un ultimatomenı yayınlamasının ardından Sovyetler Birliği, Irak'ın dört gün içinde Kuveyt'ten çekilmeye başlamasını, üç gün içinde savaş esirlerini serbest bırakmasını ve yirmi bir gün içinde de tüm Kuveyt'i terk etmesini talep eden bir diğer barış girişimi duyurdu. Irak hükümeti Bush'un ultimatomenı utanç verici olarak niteleyerek kınadı ve Sovyetler Birliği'nin diplomatik çabalarını desteklediğini açıkladı.⁴⁴⁹

Bu son girişimlerden de sonuç çıkmayınca 24 Şubat 1991'de Kuveyt'teki Irak ordusuna karşı kara harekatı başlatıldı ve yaklaşık dört gün içinde Kuveyt, Irak işgalinden kurtarıldı. 3 Mart'ta ise Irak BMGK'nın belirlemiş olduğı 686 sayılı ateşkes kararını ve bu kararın belirlemiş olduğı; Kuveyt'e savaş tazminatı ödeme, esir aldığı tutukları serbest bırakma, el koyduğı tüm Kuveyt mal varlıklarını iade etme, Kuveyt ve tüm müttefik güçlerine karşı düşmanca eylemlerine son verme yükümlölüklerini kabul etti.⁴⁵⁰

4.2.2. Ayaklanmalar ve Yaptırımlar

Savaşın sona erdiğinin ilan edilmesinin ardından Irak'ta bir isyan dalgası başladı. Güneyde Şiilerin yoğun olduğı bölgede başlayan isyan kısa bir süre sonra kuzeyde Kürtlerin yaşadığı bölgelerde de patlak verdi. Her iki isyanda da Saddam Hüseyin'in Irak'ı önce İran'la ardından da ABD öncülüğündeki Batı ile savaşa sokmuş olmasının

⁴⁴⁸ Cleveland, **Modern Ortadoğı Tarihi**, s. 531.

⁴⁴⁹ Chronology January 16, 1991-April 15, 1991, "Persian Gulf Crisis", **Middle East Journal**, Summer, 1991, Vol. 45, No. 3 (Summer, 1991), pp. 475-502 p. 487.

⁴⁵⁰ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin "İşbirliği" ile Gelen Yıkım", s.21.

halkta oluşturduğu kızgınlık öncü rol oynamıştı. Yine her iki isyan da başlangıçta başarılı olup belirli bölgelerde hakimiyet sağlarken kısa süre içinde rejimin sert müdahalesi ile bastırıldı.⁴⁵¹

Rejimin isyancılara sert müdahaleleri ABD ve müttefiklerini harekete geçirerek Irak ordusunun faaliyetlerini kısıtlama ve hava saldırılarını önleme amacıyla Irak üzerinde uçuşa yasak bölgeler oluşturmalarına yol açtı. Nisan 1991’de 36. paralelin kuzeyi, Ağustos 1992’de ise 32. paralelin güneyi Irak askeri güçleri için uçuşa yasak bölge ilan edildi.⁴⁵² Bu sayede en azından isyancılar Irak ordusunun hava gücünün kısıtlanması sayesinde belirli bir rahatlama yaşadılar. Irak hükümeti bu kararları egemenlik ihlali olduğu gerekçesiyle yok saydığı bazı dönemler kuzey ve güneye hava saldırıları düzenleme girişiminde bulunsa da bu hamleleri ABD tarafından hava bombardımanları ile cezalandırıldı.⁴⁵³

Irak’a uygulanan en ciddi kısıtlama, 1990’lı yıllar boyunca Irak’ın sosyal ve ekonomik yapısını derinden sarsan yaptırım rejimiydi. Yaptırımlar temel olarak silah denetimi ve ekonomik yaptırımlar olarak ikiye ayrılıyordu. Silah denetimiyle Irak’ın balistik füzeleri ve kimyasal silahlarının imhası amaçlanıyordu. Bu kapsamda BM tarafından oluşturulan denetçiler kimyasal silah üretim kapasitesini ortaya çıkarmak adına sık sık Irak’ta denetimlerde bulunuyorlardı. Baas rejiminin denetçilere yeterli kolaylığı sağlamadığına inanan BM, Irak üzerindeki ekonomik yaptırımlarda hafiflemeye izin vermiyordu.⁴⁵⁴ Böyle olunca yaptırımlar Irak halkı üzerinde yıkıcı etkilere sebep oldu.

Birkaç rakam, özellikle 1990’ların başında durumun ne kadar vahim bir hal aldığını göstermektedir. Irak’ın petrol üretimi 1990 ve 1991 yılları arasında yüzde 85 oranında düşmüş ve ancak 1997 yılında yaptırımların hafifletilmesinden sonra tekrar artmaya başlamıştır. Irak’ın 1989’da 2.100 dolar seviyesinde olan kişi başı milli geliri 1992’de 609 dolara, 1995 yılında da 450 dolara kadar düşmüştür.⁴⁵⁵ Hızla artan enflasyon, çoğu

⁴⁵¹ Faleh Abd al-Jabbar, “Why the Uprisings Failed”, Middle East Report, May - Jun., 1992, No. 176, Iraq in the Aftermath, pp.2-14. P.2; Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 532.

⁴⁵² Kemal İnat, “Irak: ABD ve Saddam Hüseyin “İşbirliği” ile Gelen Yıkım”, s.21-24.

⁴⁵³ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 536-537; Kemal İnat, “Irak: ABD ve Saddam Hüseyin “İşbirliği” ile Gelen Yıkım”, s.23.

⁴⁵⁴ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 535-536.

⁴⁵⁵ Anthony H. Cordesman and Ahmed S. Hashim, **Iraq: Sanctions and Beyond**, Boulder, CO: Westview Press, 1997, p. 140.

ürünü ortalama aileler için karşılanamaz hale getirdi.⁴⁵⁶ Savaş öncesi dönemde 1 Irak Dinarı 3,20 dolar değerinde iken; 1996'da ise 1 dolar 3.000 dinara kadar yükselmişti. Ülke neredeyse kıtlık yaşayacak duruma geldi. Bebek ölüm oranları çok hızlı bir şekilde yükseldi. Ekonomik yetersizlikler ve ambargo nedeniyle ilaçlar ve temel tıbbi malzemeler eksik olduğu için sağlık hizmetleri çökmek üzereydi.⁴⁵⁷

2 Ağustos 1991'de BM Gıda ve Tarım Örgütü, Körfez Savaşı ve devam eden BM destekli ambargo nedeniyle Irak'ta çocuklarda yetersiz beslenmenin yaygın olduğunu ve yaygın kıtlık olasılığının çok yüksek olduğunu tespit eden bir rapor yayınladı. Raporda Irak'a temel gıda ve malzemelerinin derhal tedarik edilmesi ve Irak'ın temel gıda ve tarım malzemelerini satın alabilmesi için uygun mali düzenlemelerin yapılması tavsiye edildi.⁴⁵⁸ 1995 yılına gelindiğinde ise BM Irak yaptırımlarını hafifletmek için "Gıda için Petrol" (Oil for Food) olarak bilinen 986 sayılı kararı kabul etti.⁴⁵⁹ Irak hükümetinin de Ocak 1996'da kararı kabul etmesi ile birlikte Irak'ın altı ayda bir 2 milyar dolarlık petrol ihraç etmesine ve bunun karşılığında insani yardım malzemesi almasına izin verilmiş oldu. Irak'ın ihraç etmesine izin verilen petrol miktarı 1998 yılında 5,8 milyar dolara, 1999 yılında ise 8,3 milyar dolara çıkarıldı.⁴⁶⁰

BM'nin Aralık 1999'da Irak'ın petrol üretimi ve ihracatı üzerindeki kotaları kaldırması ve Mayıs 2002'de sivil malların ithalatını kolaylaştırması ile Irak'ın ekonomik gerilemesi bir nebze durdu ancak yine de Irak tarafından beklenen ekonomik büyüme gerçekleşmedi. 2002 yılına gelindiğinde kişi başına milli gelir 1.000 doların biraz üzerine çıkmıştı, ancak hala 1989'daki seviyesinin yarısından azdı.⁴⁶¹

Irak'ın 1990-2003 yılları arasında bulunduğu siyasi ortam Kuveyt işgali ve Körfez savaşından bağımsız düşünülemez. Zira hem iç hem de dış politikada karşılaştığı bütün zorluklar bu iki olayla doğrudan alakalıdır. Her ne kadar Saddam Hüseyin, Körfez savaşı ardından zafer nidaları atsa da gerçekler Irak'ın kayıplarının çok büyük olduğunu

⁴⁵⁶ Fao/Wfp Food Supply and Nutrition Assessment Mission to Iraq, "Special Report" (3 October 1997), <https://www.fao.org/3/W6519e/W6519e00.htm>, Erişim Tarihi: 08 Haziran 2023.

⁴⁵⁷ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 238-239.

⁴⁵⁸ Liz Hunt, "Iraq Facing Widespread Famine, U.N. Report Says", The Washington Post, 3 Ağustos 1991, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/03/iraq-facing-widespread-famine-un-report-says/38655d32-082e-4cb1-923e-c888670218ce/>, Erişim Tarihi: 12 Haziran 2023.

⁴⁵⁹ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", s.24-25; Karar için bkz. UN Security Council, S/RES/986 (1995), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/109/88/PDF/N9510988.pdf?OpenElement>

⁴⁶⁰ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 536-537.

⁴⁶¹ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 239.

göstermekteydi. Yaptırımlar ile Irak'ın en önemli gelir kaynağı olan petrol ihracatı kesildi ve dış ticareti çok büyük darbe alarak durma noktasına geldi. Enflasyon ciddi boyutlarda yükseldi, bombardıman nedeniyle büyük zarar gören sanayi ve altyapı nedeniyle ekonomi durma noktasına geldi. Bunlara bağlı olarak işsizliğin artışıyla da halkın hoşnutsuzluğu ileri seviyelere vardı.

Kuveyt'in işgali ve ardından gelen Körfez Savaşı Irak'ın dış politikasında da yüksek maliyete sebep oldu. Savaş ve öncesindeki uzun kriz ortamı Irak'ı tarihinde daha önce hiç olmadığı kadar yalnızlaştırdı. Kuveyt'in işgali ve ardından gelen Körfez Savaşı, dünyanın tek süper gücü olan ABD'yi Irak'ın doğrudan en büyük düşmanı haline getirmişti. Irak'ın Avrupa ile ilişkileri de Kuveyt işgali sonrası kötüleşmişti. AB üyesi ülkeler Irak'la diplomatik ilişkilerini kesmiş ve BM tarafından onaylanan yaptırım rejimine katılmışlardı.⁴⁶²

Ancak sert yaptırımlar ile Saddam'ın iktidarını zayıflatarak onu devirebileceklerini düşünenler yanıldı. Saddam Hüseyin bu durumu kendi lehine çevirerek halkın fakirleşmesinin sebebinin yaptırımlar ve dolayısıyla da Batı olduğunu her fırsatta dillendirdi.⁴⁶³ Irak halkı için rejimin değiştirilmesi birincil öncelik olmaktan çıkmıştı. Iraklılar açısından öncelik fiziki ve ekonomik olarak hayatta kalabilmektir. Bir diktatörü devirmek için halkın bu derece fakirleştirilmesi Batı'nın kendisinde dahi sorgulanır hale gelmişti.⁴⁶⁴ Özellikle "Oil for Food" kapsamında ihraç edilen petrol karşılığı hükümete aktarılan paranın önemli bir kısmının BM tarafından kontrol edilmesi ve savaş tazminatı olarak el konulması⁴⁶⁵ Irak halkının Batı'ya tepki gösterdiği en temel konulardan biriydi.

4.3. Humeyni Sonrası İran

4.3.1. Ali Hamaney'in Velayet-i Fakih Oluşu

Humeyni tarafından atanan Anayasal Reform Konseyi üyeleri Humeyni'nin vefatından sonra dini liderlik görevine Ali Hamaney'i getirdi. Bu durum bazı tartışmaları da beraberinde getirdi. Çünkü Humeyni döneminde belirlenen kanuna göre İran İslam Cumhuriyeti'nin liderlik görevini seçkin bir fakih ya da kıdemli fakihlerden oluşan bir

⁴⁶² Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 227.

⁴⁶³ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", s.25.

⁴⁶⁴ Roger Normand, "Iraqi Sanctions, Human Rights, and Humanitarian Law", **Middle East Report**, Fall 1996, <https://merip.org/1996/09/iraqi-sanctions-human-rights-and-humanitarian-law/>, Erişim Tarihi: 19.06.2023.

⁴⁶⁵ Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, s. 537.

konsey yapmalıydı. Ancak Hamaney henüz Ayetullah unvanına sahip olmadığı için bu seçkin fakihlik vasıflarına sahip değildi. Bu sebeple öncelikli olarak bu kanun kaldırıldı ve yeni liderin dindar, dürüst, cesur, yönetici yeteneklerine sahip ve medrese eğitimi almış bir din adamı da olabileceğine karar verildi.⁴⁶⁶ Bu kararın alınmasında başlıca sebeplerden biri Humeyni'nin kıdemine sahip olan müçtehitlerden önemli bir kısmının Humeyni'nin getirmiş olduğu sistem ve sert uygulamalarından rahatsız olmaları yatıyordu. Zira bir dönem Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin halefi olarak gösterilen Ayetullah Montazeri, Ayetullah Hamaney'in dini yetkinliğini sorgulayan açıklamaları nedeniyle 1990 yılı başında geçici olarak gözaltına alındı.⁴⁶⁷ Hamaney'in seçilmesi ile bu kıdemli fakihlerin de önü kapatılmış oldu.

4.3.2. Haşimi Rafsancani Dönemi

Ali Ekber Haşimi Rafsancani Cumhurbaşkanı seçildikten sonra iç siyasette ekonomi politikalarına öncelik verdi. Sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma ve kalkınma, Rafsancani döneminin en önemli önceliklerindendi. Dış politikada ise ideolojik saplantılardan çok pragmatikliği ön plana çıkarmak adına adımlar atıldı. Bu doğrultuda özellikle bölgedeki Arap ülkeleri ile ilişkileri yumuşatma politikası ön plana çıktı. Rafsancani'nin ağırlığını bu derece hissettirmesinde Humeyni'nin ölümünün ardından anayasada yapılan bir değişiklikle Başbakanlık kurumunun kaldırılarak görevlerinin Cumhurbaşkanlığı makamına devredilmesi ve Cumhurbaşkanı karar alma sürecinde daha fazla yetki verilmesi etkili oldu.⁴⁶⁸

Rafsancani hükümeti, ekonomiyi liberalleştirmek adına adımlar atıyor ama bunu yaparken de “liberal” etiketini kullanmaktan kaçınıyordu. Çünkü Humeyni, liberalizmi “Batı'nın bir vebası” olarak isimlendirmiş ve lanetlemişti. Rafsancani'nin açıktan liberal politikaları savunması tepki çekebilirdi. Hamaney ile bu konuda uyumlu çalışan Rafsancani, yiyecek-içecek mamullerinin karne ile alınmasına son vermeyi, fiyat kontrollerini gevşetme ve bütçeyi denkleştirmeyi amaçladılar.⁴⁶⁹ Diğer yandan yatırım ve

⁴⁶⁶ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.236-237.

⁴⁶⁷ Chronology January 16, 1990-April 15, 1990, “Iran”, **Middle East Journal**, Vol. 44, No. 3 (Summer, 1990), pp. 467-497 pp. 479-480.

⁴⁶⁸ Eva Patricia Rakel, “Iranian foreign policy since the Iranian Islamic Revolution:1979-2006” **Perspective on Global Development and Technology**, Vol. 6, 2007, pp. 159-187 p.164.

⁴⁶⁹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.238.

üretim üzerindeki hükümet kontrollerini kaldırmayı, bir borsa açmayı, bankacılık ve dış ticareti serbestleştirmeyi ve özelleştirmeyi teşvik etmeyi planladığını açıkladı.⁴⁷⁰

İran'ın 1979 devriminden bu yana sergilediği ekonomik performansından memnun olmadığını dile getiren Rafsancani, 1989'daki seçim kampanyasında “sadece sloganlarla barajlar inşa edilemeyeceğini” söyleyerek “ekonomide patlama” sözü verdi ve beş yıllık bir ekonomik plan başlattı. Uluslararası Para Fonu'na (IMF) göre, İran'ın 1990-91 GSYİH'si beş yıllık plan için öngörülen yüzde 8,4'lük ortalamayı aşarak yüzde 10,5 oranında büyüdü. Rafsancani, hükümetin ekonomiye doğrudan müdahalesini azalttığını ve ülkenin ekonomik verimliliğini arttırdığını iddia etti.⁴⁷¹

1992 yılı başında ithalata getirilen kısıtlamalarda hafifletmeye gidildi ve yabancı otomobil ithalatına yönelik yasak kaldırıldı.⁴⁷² Bununla birlikte kıtlığın önüne geçebilmek için temel gıda ve tüketim maddelerinin ithal edilmesine de kolaylık sağlandı. Ayrıca savunma bütçesini azaltma, enflasyonla mücadele etme, yeni ticaret bölgeleri açma ve iş dünyasını teşvik amacıyla vergilerde indirim gitme gibi adımlar da atıldı.⁴⁷³ Ancak rakamlardaki umut verici bu iyileşmelere rağmen, İran'ın ekonomik ve sosyal rahatsızlığını tetikleyen yüksek işsizlik, yaygın enflasyon ve yolsuzluk gibi sorunlar yönetimin sosyal ve ekonomik başarılarının gölgede kalmasına sebep oldu. Bu ekonomik zorlukların tam anlamıyla sona ermemesi sokak gösterileri, grevler ve kundaklamalarla kendini gösteren siyasi memnuniyetsizliğin devam etmesine neden oldu.⁴⁷⁴

İkinci dönem Cumhurbaşkanlığı için yeniden seçilen Rafsancani, ekonomik kalkınmanın sağlanması için bir dizi ekonomik adımın atılması için çabaladı.⁴⁷⁵ Cumhurbaşkanlığı yemin töreninde sosyal adaletin önemini vurgulayan Rafsancani, “bu konuda çok ciddi koordinasyon ve anlayış” çağrısında bulundu. “Bir devrimin halkın haklarını elinden

⁴⁷⁰ Chronology October 16, 1991-January 15, 1992, “Iran”, **Middle East Journal**, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 293-315 p. 305.

⁴⁷¹ R. K. Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, **Middle East Journal**, Vol. 46, No. 3 (Summer, 1992), pp. 393-412 p.395.

⁴⁷² Chronology January 16, 1992-April 15, 1992, “Iran”, **Middle East Journal**, Summer, 1992, Vol. 46, No. 3 (Summer, 1992), pp. 477-499 p. 488

⁴⁷³ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.238.

⁴⁷⁴ Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, p.395.

⁴⁷⁵ Chris Hedges, “Rafsanjani Re-elected in Iran, But Without a Huge Mandate”, **The New York Times**, 14 Haziran 1993. <https://www.nytimes.com/1993/06/14/world/rafsanjani-re-elected-in-iran-but-without-a-huge-mandate.html>, Erişim Tarihi: 23.06.2023.

alması doğru değildir” diye de ekledi.⁴⁷⁶ Cumhurbaşkanı Rafsancani, Pekin ziyaretinin ardından Çin’in örnek alınmasını önerince Rafsancani ile Hamaney arasındaki uyum bozuldu. Zira Rafsancani, devrim sonrası devlet himayesine alınan bazı şirketlerin tekrar özelleştirilmesini, kârın serbest dolaşımının sağlanarak yabancı sermayenin İran’a çekilmesini ve yabancı petrol şirketlerine bazı ayrıcalıklar verilerek yatırım yapmalarının sağlanmasını öneriyordu. Bunun yanında dini kurum, kuruluş ve vakıflara devlet tarafından yapılan yardımların azaltılması ve devlet tarafından denetlenmelerini önermesi Hamaney ve ulema grubunun tepkisini en fazla çeken öneriydi.⁴⁷⁷ Bu önerilere Hamaney ile birlikte meclis içindeki muhafazakar grupların da karşı çıkmasıyla Humeyni sonrası yönetimde sağlanan kısa süreli uyum bir nebze yara aldı. Böyle olunca İran yönetiminde “çift başlılık” algısı Rafsancani hükümetinin istikrar için gereken desteği almasına engel oldu. Batı tarafında bu çekişme, ülkeyi “normalleştirmeye” çalışan liderle (Rafsancani), “ideolojik” yönetime devam eden liderin (Hamaney) çatışması olarak görüldü.⁴⁷⁸

Dış politikada ise Rafsancani yönetimi Humeyni dönemindeki “ne doğu ne batı” anlayışından Ramazani’nin ifadesiyle “hem kuzey hem güney” olarak adlandırılabilir bir politika benimsemiştir. Kuzey’den kasıt SSCB sonrası ortaya çıkan Orta Asya ülkeleri ve Transkafkasya bölgeleri iken Güney’den kasıt Körfez ülkeleri idi.⁴⁷⁹ Humeyni’nin sadece İslam diyerek dış dünyadan kendini izole etmesinin yerini dış dünya ile barışmayı amaçlayan bir politika aldı. Bu bağlamda, komşu Körfez ülkeleriyle ilişkilerin normalleştirilmesi İran’ın dış politika gündeminin en üst sıralarında yer almaya başladı. Rafsancani’nin kendisi de hem Cumhurbaşkanlığı öncesi dönemde hem de Cumhurbaşkanı olduktan sonraki dönemde İran’ın komşuları, İslam ülkeleri ve üçüncü dünya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini ifade ediyordu.⁴⁸⁰

4.3.3. Muhammed Hatemi Dönemi

Yukarıda bahsedilen Rafsancani’nin ikinci dönemindeki ekonomik sıkıntılar “İran’da devrimin sonunu getirebilir” tartışmaları yapılırken reformcu, liberal ve yumuşak mizaçlı

⁴⁷⁶ “At Swearing In, Iran's Leader Stresses Rights”, The New York Times, 5 Ağustos 1993, <https://www.nytimes.com/1993/08/05/world/at-swearing-in-iran-s-leader-stresses-rights.html>, Erişim Tarihi: 23.06.2023.

⁴⁷⁷ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.239-240.

⁴⁷⁸ Fred Halliday, “An Elusive Normalization: Western Europe and the Iranian Revolution”, **Middle East Journal**, Vol. 48, No. 2, 1994, pp. 309-326. P.311.

⁴⁷⁹ Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, p.394.

⁴⁸⁰ Reza Ekhtari Amiri, Ku Hasnita Binti Ku Samsu and Hassan Gholipour Fereidouni, “The Hajj and Iran’s Foreign Policy towards Saudi Arabia”, **Journal of Asian and African Studies**, Vol. 46, No. 6, 2011, pp.678-690 p.681

kişiliği ile bilinen Muhammed Hatemi 1997 yılında Cumhurbaşkanı seçildi.⁴⁸¹ Hüccetül İslam derecesine sahip olması ve Seyyid olması onun avantajlarındandı. Humeyni ve Rafsancani döneminde bir süre Kültür Bakanlığı görevinde bulunmuş ve basın yayın organlarında sansürü hafifletmesi sebebiyle muhafazakârlar tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştı.⁴⁸² Bakanlık görevinden istifa ettikten sonra Tahran Üniversitesi'nde Batı siyasal düşüncesine dair dersler vermişti.

İç politikada ifade özgürlüğünün sağlanmasını, bireysel özgürlüklerin garanti altına alınmasını, kadın haklarında ilerleme ve hukukun üstünlüğünün uygulanmasını vaat eden Hatemi, Cumhurbaşkanı olduktan sonra bir dizi reform hareketine girişti. Eğitim, konut ve kırsal yapılanma, sağlık sisteminin iyileştirilmesi, kadınların istihdamında artış ve ekonomiyi düzeltmek için bütçe kontrolünü sağlama gibi adımlar atıldı. Dış politikada ise İran'ın yalnızlaştırılmış durumunu değiştirmek için çabaladı. Fransa, Rusya, Japonya, İspanya gibi ülkelere ziyaretler düzenledi. Özellikle petrol rafinerisi ve boru hattı inşası için yabancı yatırımcıların İran'a gelmesini teşvik etmeye çalıştı. CNN televizyonuna verdiği röportajda ABD'ye karşı da ılımlı mesajlar verdi. Büyükelçilik işgalinden pişman olduğunu dile getirdi.⁴⁸³

Humeyni'nin Selman Rüşdi'nin katledilmesine dair verdiği fetvayı benimsemediğini ifade etti. Bu sayede devrim sonrası kesilmiş olan İran-İngiltere diplomatik ilişkileri yeniden tesis edildi. ABD Başkanı Bill Clinton, İran'a uygulanan yaptırımları hafifleterek bazı ürünlerin İran'dan ithal edilmesine onay verdi. Dünya Bankası, İran'a kredi vermeyi onaylarken bazı Avrupalı firmalar ile Rusya ve Japonya İran'da otomobil, doğalgaz ve petrol alanları başta olmak üzere çeşitli sektörlerle 12 milyar dolar yatırım yaptı.⁴⁸⁴

İran'ın dış politikada ılımlı seyreden bu ilişkileri 11 Eylül 2001 sonrası yeniden olumsuzlaştı. ABD'nin dış politikada sertleşen söyleminden İran da nasibini aldı. 2002 yılı başında İran, ABD Başkanı Bush tarafından "şer eksenini" oluşturan ülkelerden biri ve dünya barışına en büyük tehdit olarak nitelendirildi.⁴⁸⁵ Bush'a göre İran, nükleer silah

⁴⁸¹ "Moderate clinches victory in Iran presidential election", CNN, 24 Mayıs 1997, <http://edition.cnn.com/WORLD/9705/24/iran.elex/>, Erişim Tarihi: 24.06.2023.

⁴⁸² Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.241.

⁴⁸³ "Transcript of interview with Iranian President Mohammad Khatami", CNN, 7 January 1998. <http://edition.cnn.com/WORLD/9801/07/iran/interview.html>, Erişim Tarihi: 10.10.2023

⁴⁸⁴ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s.241.

⁴⁸⁵ "Text of President Bush's 2002 State of the Union Address", The Washington Post, 29 January 2002. <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/sou012902.htm>, Erişim Tarihi: 10.10.2023

üretmeyi amaçlayan, ABD'yi tehdit eden saldırılara ve uluslararası terörizme mali destek veren bir ülkeydi. ABD Başkanı ve etrafındaki isimler tarafından yapılan bu tarz sert açıklamalar Hatemi yönetimini zor durumda bırakmış ve şaşırtmıştı. Çünkü Afganistan işgali sırasında ABD ile uyumlu çalışan yapan Tahran yönetimi ABD'den böyle bir tepkiyi beklemiyordu. Diğer yandan ABD'nin İran'a karşı cephe alması İran'daki muhafazakar muhalefetin elini de güçlendirmişti. İran toplumunda ABD'ye olan öfke giderek artarken Hatemi'nin Batı tarzı reform hareketlerini uygulamaya koymasını da zorlaştırmıştı.⁴⁸⁶

4.4. Soğuk Barış Sıcak Rekabet: Irak-İran İlişkileri

Irak-İran arasındaki savaşın ardından diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi Irak kadar İran'ın da hedeflediği bir politikaydı. Zira Humeyni dönemi ile birlikte bölgede ve uluslararası arenada yalnızlaşan İran, bu durumu sürdürmenin zorluğunu kavramıştı. Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı ile birlikte İran özellikle bölge ülkeleri ile arasındaki ilişkileri düzeltme gayretinde oldu. Nitekim 1 Ekim 1990'da BM merkezinde Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Suud el-Faysal ile İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti ikili ilişkileri normalleştirme adına görüşmelerde bulundular. 14 Ocak 1991'de ise İran, 1981'den beri ilişkilerinin kesik olduğu Ürdün ile diplomatik ilişkilerini yeniden kurdu.⁴⁸⁷ Diğer yandan Irak da Kuveyt'i işgal etmesinin ardından uluslararası arenada yalnızlığa itilmişti. Böylece Irak'ın artık İran ile mücadeleden daha zorlu sorunları vardı ve Baas rejimi bu sorunlar devam ederken İran'la mücadeleye ara vermenin çıkarına olduğunu düşünmekteydi.

4.4.1. Kuveyt'in İşgali ve Körfez Savaşı Sürecinde Irak- İran İlişkileri

Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesi ve ardından ABD öncülüğünde Irak'a karşı başlatılan Çöl Fırtınası Harekatı birkaç noktada İran'ı da yakından ilgilendirmekteydi. Öncelikli olarak kısa bir süre önceye kadar yıkıcı bir savaşa girişmiş olduğu Irak, Körfez Savaşı ve sonrasındaki süreçte artık kendisiyle rekabet edemeyecek kadar meşgul duruma düşmüştü. Fakat bununla birlikte ABD gibi bir süper güç ve “baş düşman” bu hareket sayesinde Körfez bölgesinde yerleşik hale gelerek adeta İran'a komşu olmuştu.

⁴⁸⁶ Neil MacFarquhar, “Millions in Iran Rally against US,” The New York Times, 12 February 2002, <https://www.nytimes.com/2002/02/12/world/millions-in-iran-rally-against-us.html>, Erişim Tarihi: 24.06.2023.

⁴⁸⁷ Chronology September 16, 1990-January 15, 1991, “Regional Affairs”, **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 2 (Spring, 1991), pp. 277-333 p. 287-288.

Diğer yandan Irak da askeri gücünün çoğunluğunun hala İran cephesinde konuşlu olması sebebiyle Kuveyt'i işgal etmeden önce İran'dan gelecek tepkiyi hesaba katmak zorundaydı. Bu kapsamda Saddam Hüseyin 30 Temmuz 1990'da İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'ye, Şattülarap sınırı konusunda Irak'ın egemenliğine zarar verilmemesi koşuluyla İran'ın taleplerini kabul etmeye razı olabileceğini, bunun karşılığında da Irak güçlerini İran'dan çekeceğini söyledi. Rafsancani ise Saddam'ın 1975 tarihli anlaşmaya bağlı kalmasında ısrar etti.⁴⁸⁸ Saddam bu sayede İran sınırlarını güven altına alıp kuvvetlerini Kuveyt'e kaydırmayı amaçlıyordu. Başlangıçta İran'ın bu ısrarını kabul etmeyen Irak, Kuveyt'ten gelecek kazanımların Şattülarap yoluna kıyasla daha fazla olacağını düşünmüş olacak ki Kuveyt'i işgal ettikten iki hafta sonra İran'ın taleplerini onayladı.⁴⁸⁹

İran ile Irak arasında Şattülarap üzerindeki bu kısmi anlaşma Tahran yönetiminin Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesini onayladığı anlamına gelmiyordu. Nitekim Kuveyt'in işgal edildiği gün Tahran yönetimi, Irak'ın eylemini kınadı ve "Irak birliklerinin derhal tanınmış uluslararası sınırlara çekilmesi ve anlaşmazlığa barışçıl bir çözüm bulunması" çağrısında bulundu.⁴⁹⁰ İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, "İran bölgenin siyasi coğrafyasında herhangi bir değişikliğe müsamaha göstermeyecektir" ifadeleri ile Irak işgalini yasadışı ve temelsiz olarak nitelendirdi.⁴⁹¹ Ayrıca İran, Irak aleyhine alınan tüm BM kararlarına tam destek vermiş ve ticaret ambargosunu ihlal edebileceğine dair yaygın kuşklara rağmen BM ekonomik yaptırımlarına sadakatle uymayı da vaat etmiştir.⁴⁹² Diğer yandan 3 Ekim 1990'da İran Dışişleri Bakanı Velayeti, İran'ın Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmaya yönelik herhangi bir askeri çabaya katılmayacağını söyledi.⁴⁹³

İran, bir yandan bölgesel rekabet halinde olmaya devam ettiği Irak'ın Kuveyt işgaline karşı sert tepki verirken diğer yandan savaş sonrası ikili görüşmelerine devam etmekteydi. Nitekim Irak'ın Kuveyt'i 19'uncu vilayeti ilan etmesi üzerinden henüz iki hafta bile

⁴⁸⁸ Shaul Bakdash, "Iran: War Ended, Hostility Continued," içinde **Iraq's Road to War**, Amatzia Baram and Barry Rubin (Ed.), New York: St. Martin's Press, 1993, pp.219-220.

⁴⁸⁹ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 219; Bakdash, "Iran: War Ended, Hostility Continued," p.220.

⁴⁹⁰ R. K. Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Both North and South", **Middle East Journal**, Vol. 46, No. 3 (1992), pp. 393-412 p.397; Mohsel M. Milani, "Iran's Active Neutrality during the Kwaiti Crisis: Reasons and Ramifications", **New Political Science**, Vol.12, No.1-2, (1992), pp.41-60 (47-50).

⁴⁹¹ Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, "Persian Gulf Crisis", **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 97.

⁴⁹² Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Both North and South", p.397.

⁴⁹³ Chronology September 16, 1990-January 15, 1991, "Gulf Crisis", **Middle East Journal**, Spring, 1991, Vol. 45, No. 2 (Spring, 1991), pp. 277-333 p. 293

geçmemişken 10 Eylül 1990'da Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz, Tahran'a düzenlediği resmi ziyarette İran ve Irak'ın tam diplomatik ilişkilere yeniden başlayacağını açıkladı. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani de ilişkilerin yeniden kurulmasıyla Kuveyt'in işgaline karşı çıkış arasında bir çelişki olmadığını söyledi.⁴⁹⁴ Bu ziyaret sırasında Irak Petrol Bakanı'nın da Tarık Aziz'e eşlik etmesi, Baas rejiminin Irak petrolünü uluslararası piyasalara İran üzerinden sürmesini sağlamayı umduğu şeklinde yorumlanabilir. Zira iki ülke de Batı tarafından kapsamlı ekonomik yaptırım altına alınmıştı ve ekonomik kazançları için son derece önemli olan petrol ihracatında birbirlerine ihtiyaç duyar hale gelmişlerdi.

Kuveyt'in işgali ile başlayan Körfez krizi sırasında İran açısından ön plana çıkan diğer bir gelişme ise Irak'ın İran ile barış müzakerelerinde geri adım atmasının kolaylaşması oldu. Yaklaşık sekiz yıl süren savaşta, yüz binlerce İranlının hayatını kaybetmesine, milyarlarca dolarlık savaş hasarına ve BM himayesinde yaklaşık iki yıl süren sonuçsuz barış görüşmelerine rağmen İran, Saddam Hüseyin'in geri adım atmasını sağlayamamıştı. Irak, İran topraklarını boşaltmayı, savaş esirlerini takas etmeyi ve Şattülrap üzerinde bir anlaşmayı kabul etmemişti.

Ancak ABD liderliğindeki koalisyon güçleri karşısında zor duruma düşen Saddam, İran'a karşı sert tutumundan geri adım atmak zorunda kaldı. Kuveyt'i işgal etmesinden kısa bir süre sonra 14 Ağustos 1990 tarihli bir mektupla Rafsancani'ye barış yapmayı teklif etti. Saddam, iki ülkenin "İslami ilkeler gölgesinde yeni bir işbirliği dönemi başlatması" ve "kıyılarındaki bulanık sulara balık avlayanlara odaklanması" gerektiğini söyledi.⁴⁹⁵ ABD, Batı ve onlarla işbirliği yapan bölge ülkelerinin suları bulandıran avcılar olarak tasvir edildiği ve İslam dininin ilkelerine atıf yaptığı bu ifadelerde Saddam'ın yeniden Batı kimliğine bir cephe açtığı görüldü. Saddam bu mektubunda Irak birliklerinin İran topraklarından çekilmesi, savaş esirlerinin ülkelere geri gönderilmesi ve aynı zamanda Cezayir anlaşmasının geçerliliğinin tanınması da dahil olmak üzere neredeyse "İran'ın istediği her şeyi" vermeye razı oldu.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Steven R. Weisman, "Aziz Visits Iran in Bid to Improve Ties", The New York Times, 11 September 1991.

⁴⁹⁵ Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, "Persian Gulf Crisis", **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 100.

⁴⁹⁶ Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Both North and South", p.398.

ABD öncülüğündeki koalisyonun Irak’a saldırmasının ardından başlayan Körfez Savaşı sonrasında ise İran bu sefer Koalisyon güçlerine tepki gösterdi. Rafsancani hükümeti, 4 Şubat 1991’de Koalisyon Güçlerine Körfez’den çekilme ve bölge ülkelerine de çatışmanın diplomatik yollardan çözümü için birlikte çalışma çağrısında bulundu. Sovyetler Birliği ve BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar’ın bu çağrıya olumlu cevap vermesine rağmen Irak’tan herhangi bir tepki gelmedi ve Bush yönetimi yetkilileri İran’ın dürüst bir arabulucu olacağına güvenmediklerini ve savaşa ara verilmesinin sadece Irak’ın çıkarlarına hizmet edeceğini söyledi. Sonuç olarak İran Cumhurbaşkanı Rafsancani Körfez’deki krizi sona erdirmeye ve Irak ile Koalisyon Güçleri arasında arabuluculuk teklifinde bulunması 11 Şubat 1991’de Iraklılar tarafından da reddedildi.⁴⁹⁷ İran’ın 1979 devriminin ardından Batı kimliğine karşı duruşunu devam ettirdiği söylenebilir. Bölgesel krizlerin bölge ülkeleri tarafından diplomasi ile sona erdirilmesini savunan Tahran, İran Devrimi sonrasında sahip olduğu kimlik nedeniyle hem Batı hem de Irak tarafından güvenilir bulunmamıştır. Zira Saddam Hüseyin’in de birkaç yıl öncesine kadar “kafir” ilan ettiği bir yönetimin barış planına onay vermesi o dönemde pek mümkün değildi.

Körfez Savaşı sırasında Irak-İran ilişkilerinde önemli yer tutan konulardan biri de Irak savaş uçaklarının İran’a sığınması idi. ABD tarafından yoğun bir şekilde bombardımanın başladığı günlerde kademeli olarak Irak savaş uçaklarının İran’a acil iniş yapmasına Tahran yönetimi tarafından izin verildi. İlk aşamada pilotların iltica mı ettiği yoksa Irak uçaklarını müttefiklerin saldırısından koruma emrine mi uydukları belli değildi. ABD yetkilileri uçakların İran hava sahasında düşürülmeyeceği konusunda İran’a güvence verirken, İran hükümeti bu süreçte tarafsızlığını yineledi ve savaş sırasında İran’a inen tüm Irak uçaklarına geçici olarak el koyacağını açıkladı.⁴⁹⁸

Koalisyon güçlerinin yoğun hava saldırısı sırasında İran’a sığınan uçak sayısı 150’ye ulaştı. 5 Mart 1991’de Irak hükümeti uçaklarının serbest bırakılması için İran’a başvurdu. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani, Irak ile Müttefik Kuvvetler arasında bir barış anlaşması imzalanana kadar uçakların iade edilmeyeceğini söyledi. 22 Mart’ta ise Tahran yönetimi,

⁴⁹⁷ Rick Atkinson, Barton Gellman “Iraq Rebuffs Iran On Peace Initiative”, The Washington Post, 11 February 1991. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/02/11/iraq-rebuffs-iran-on-peace-initiative/98c5a510-f6a9-41f1-ac7b-7fc3284aa365/>, Erişim Tarihi: 25.06.2023

⁴⁹⁸ Barton Gellman and David Hoffman, “Iran Assures U.S. It Will Hold Iraqi Planes”, The Washington Post, 30 January 1991, https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/fogofwar/archive/post012991_2.htm, Erişim Tarihi: 27.06.2023.

İran-İrak Savaşı sırasında uğradığı zararın kısmi ödemesi olarak, savaş sırasında ülkeden kaçan Irak hava kuvvetlerine ait yaklaşık 150 uçağa el koyduğunu açıkladı.⁴⁹⁹ Başlangıçta savaş sonrası bu uçakların tekrar Irak’a iade edileceği açıklanırken ilerleyen günlerde bu uçaklara savaş tazminatı olarak Tahran’ın el koyması ikili ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı.⁵⁰⁰

İran ve Irak ilişkilerini gerginleştiren bir diğer gelişme de Irak’ın Koalisyon Güçleri ile savaş devam ederken Tahran yönetiminin, Saddam Hüseyin’e muhalif bir radyo istasyonu olan “İrak’ın Sesi”nin yayınlarına başlamasına izin vermesi oldu.⁵⁰¹ Bu radyo aracılığı ile Iraklı muhalifler İran desteği ile örgütlenmelerini devam ettirdiler. Bunlar iki ülke arasında ilişkilerde Lockeçu rekabet kültürünün devam ettiğini gösteren gelişmelerdi. Zira her ne kadar artık “ortak bir düşman”a sahip olsalar da aralarındaki rekabet gereği birbirlerini zayıflatacak hamleler yapmaktan geri durmadılar. Bu hamlelerin önemli örneklerinden biri de Körfez Savaşı sonrası Irak’ta başlayan ayaklanmalarda İran’ın oynadığı rol oldu.

4.4.2. 1991 Şii ve Kürt İsyanları ve İran

4.4.2.1. Şii İsyanı

1991 Körfez Savaşı’nın ardından Irak açısından belki de en önemli problem ülkenin kuzeyi ve güneyinde yaşanan ayaklanmalar oldu. İsyanın ilk kıvılcımları Şubat 1991’in son gününde, Irak’ın Koalisyon Güçlerine resmen teslim olmasından üç gün önce, Basra’nın yaklaşık 60-70 km güneyindeki Ebu’l Hasib ve Zübeyr kasabalarında çıktı. İsyan hemen ivme kazandı ve diğer şehirler de onu takip etti. 1 Mart’ta Basra’nın tamamı; 4 Mart’ta Nasırıye, Necef ve Kufe; 7 Mart’ta Kerbela ve ardından Amara, Hilla, Kut gibi şehirlere sıçrayarak güney boyunca isyan dalgası yayılarak devam etti.⁵⁰² Ayaklanmalar kısa bir sürede o kadar ciddi bir boyuta ulaşmıştı ki bir ara Irak’ın sahip olduğu 18 vilayetin 14’ünde isyancılar önemli bölgeleri kendi kontrolleri altına almışlardı.⁵⁰³

İrak hükümeti özellikle kuzeyde Kürtlerin ayrılıkçı isyanlarıyla çokça karşılaşmaktaydı. Kürtlerin yanı sıra Şiilerin de güneyde ayaklanmalara başlaması Baas rejiminin

⁴⁹⁹ Chronology January 16, 1991-April 15, 1991, “Persian Gulf Crisis”, p. 492.

⁵⁰⁰ Kemal İnat, “İrak: ABD ve Saddam Hüseyin “İşbirliği” ile Gelen Yıkım”, s.20.

⁵⁰¹ Chronology January 16, 1991-April 15, 1991, “Persian Gulf Crisis”, p.482.

⁵⁰² Abd al-Jabbar, “Why the Uprisings Failed”, p.8.

⁵⁰³ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 228.

devrilmesi ihtimalini gündeme getirdi. Geçmişte hem Şah hem de Humeyni döneminde Kürtlere verdiği destekle Baas'ı zayıflatmayı amaçlayan İran, bu ayaklanmalara da destek veren olağan şüpheli haline geldi. Özellikle Basra'ya girerek ayaklanmalarda öncü rol oynayan Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (İİDYK) savaşçılarının yıllardır İran'dan aldığı desteğin gizli bir tarafı kalmamıştı.

Irak-İran savaşı sırasında Tahran rejimi yanında savaşan İİDYK'nın en büyük beklentisi savaştan İran'ın galip çıkması ve Baas rejiminin sona ermesi ile İran İslam Cumhuriyeti benzeri bir yönetim şeklinin Irak'ta da kurulmasıydı. Bu hedef gerçekleşmeyince tekrar İran sınırları içinde faaliyetlerine devam eden İİDYK, 1991 yılında Irak'ta ayaklanmalar başlayınca Baas rejimini devirme politikasına yeniden yöneldi. 1 Mart'ta, Basra'da yaşayan Iraklılar Saddam Hüseyin'e karşı gösteriler düzenlediler ve bu gösteriler orada konuşlu bulunan Irak askerleri tarafından bilinçli bir şekilde bastırılmadı.⁵⁰⁴ Önce İran, ardından Kuveyt ve hemen akabinde de ABD öncülüğündeki koalisyon ile savaşmaktan bıkkın düşmüş öfkeli ve yorgun Iraklı askerlerin bir bölümünün de Basra'da başlayan gösterilere dahil olması ile olaylar kısa sürede bir ayaklanma halini aldı.

Faleh Cabbar'ın aktardığına göre Basra'da isyancılara katılan bir Irak askeri "Irak ordusunun yenilgisinden Saddam sorumludur" derken, diğer bir subay ise Saddam'ın Irak askerlerinin Kuveyt'ten geri çekilmesini güvence altına almak için Koalisyon güçleri ile anlaşma yapmamasını eleştiriyordu. Çünkü geri çekilme sırasında Koalisyon güçleri saldırısında pek çok asker ölmüştü.⁵⁰⁵ Irak ordusu içinde piyadelerin çoğunluğu Şii'ydi ve kendilerinin Saddam tarafından bir piyon gibi kullanıldıklarını düşünüyorlardı. Bu öfke altında Saddam'a karşı başlayan isyana katılmışlardı. Görünüşte belirli bir önderi olmadan başlayan ayaklanma İİDYK için bir fırsat doğurdu ve İran'ın desteğini de alacaklarını umarak ayaklanmalara liderlik etme umuduyla isyancılara katıldı.⁵⁰⁶

ABD yetkililerinin Baas rejiminin tam bir çöküş yaşadığını iddia ettiği Basra'da kaos ve gösteriler giderek şiddetleniyordu. New York Times'ın haberine göre 3 Mart 1991'de İran, Suriye ve Batılı istihbarat yetkililerinden gelen resmi raporlarda, hükümet güçleri ile aralarında İİDYK'nin de bulunduğu muhalif gruplar arasındaki çatışmalar Basra'dan

⁵⁰⁴ Martin Walker, "Iraqi Uprisings Spread to Basra", Financial Times, 2 Mart 1991.

⁵⁰⁵ Abd al-Jabbar, "Why the Uprisings Failed", p.9.

⁵⁰⁶ Charless Tripp, **A History of Iraq**, p. 246; Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 228.

güneydoğu Irak'taki birçok kente yayılmıştı.⁵⁰⁷ Özellikle Necef ve Kerbela gibi şehirlere de sıçrayan gösterilerde İslam devrimi çağrıları ve Şiiliğe dair sloganların atılması İran'dan gelmiş olan İİDYK'nın etkisini göstermekteydi.⁵⁰⁸

İran'ın Velayet-i Fakih ideolojisine uzak olan Necef dini havzasının en üst otoritesi konumundaki Ayetullah Hui de bazı iddialara göre Saddam'ı devirmek için isyana ABD'nin destek vermesini talep etmiş fakat bu talebe ABD olumlu bir karşılık vermemiştir.⁵⁰⁹ Hui'nin ABD'den böyle bir destek istemesinin sebebi İran destekli grupların Necef gibi bir kentte isyana bu kadar katılım sağlamasından duyduğu endişe olarak yorumlanabilir. Eğer Saddam, İran yanlısı gruplar tarafından devrilecekse İran benzeri bir sistemin kurulması İran Kum dini havzası ile rekabet halindeki Necef dini havzasının lideri Hui'nin otoritesine bir darbe olacaktı. Bu sebeple Saddam devrilecekse ABD tarafından devrilmesi politik olarak sessizliğini on ikinci imamın dönüşüne kadar devam ettirecek olan Hui için daha rasyonel olacaktı. ABD'nin bunu kabul etmemesi ve isyanın başladığı dönemde bölgede konuşlu olan ABD askerlerinin Irak ordusunun Şii isyancılara yönelik sert müdahalelerine karşılık vermemesi üzerine Irak ordusu on binlerce Şii'yi öldürerek, tutuklayarak veya sürgüne yollayarak isyanı bastırdı ve güneyde kontrolü eline aldı.⁵¹⁰

Güneydeki Şii isyanının beklenenden daha kısa sürede bastırılmasının önemli nedenlerinden birisi olarak halk tarafından başlatılan bu isyanda İİDYK'nın adeta halktan rol çalması gösterilebilir. Ayaklanmalar sırasında İİDYK liderleri isyanı örgütleyen kendileriymiş gibi hareket etmeye başlamış ve halkı yönlendirmeye, atacakları sloganları belirlemeye, silahlı eylemcileri kendilerine katılmaya zorlamaya, Bakır el-Hekim'in emirleri dışındaki emirlere uymamaya ve İslam dinine uygun sloganlar dışında slogan atılmamasını belirten talimatlar yayınlıyorlardı.⁵¹¹

İİDYK'nın devreye girmesinin ardından Şii İslamcı söylemlerin artması ve İran devrimini Irak'a getirme arzusu Irak içindeki Kürt, Seküler ve Arap Milliyetçisi gibi muhaliflerin

⁵⁰⁷ Alan Cowell, "After the War; Unrest in Iraq Reported to Spread From Basra to Three Other Cities", The New York Times, 4 Mart 1991. <https://www.nytimes.com/1991/03/04/world/after-the-war-unrest-in-iraq-reported-to-spread-from-basra-to-three-other-cities.html>, Erişim Tarihi: 30.06.2023.

⁵⁰⁸ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 228.

⁵⁰⁹ Juan Cole, "The United States and Shi'ite Religious Factions in Post-Ba'thist Iraq", p. 549.

⁵¹⁰ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları Cilt-1**, Kemal İnat-Burhanettin Duran-Muhittin Ataman (Ed.), 3. Baskı, İstanbul: Nobel Yayın, 2010, s. 22.

⁵¹¹ Abd al-Jabbar, "Why the Uprisings Failed", p.10.

yanı sıra ABD ve Suudi Arabistan gibi aslında Saddam rejiminin düşmesinden memnun olacak aktörlerde bile tedirginliğe yol açmıştır.⁵¹² Saddam Hüseyin de yaptığı açıklamalarda Basra'da başlayan isyanların baş sorumlusu olarak İran'ı göstermekteydi. İsyancıları bir yandan sopa kullanarak hizaya getirmeye diğer yandan da havuç göstererek yumuşatmaya çalışan Saddam'ın 7 Mart 1991'de Şii ve Kürt muhaliflere sadakat karşılığında merkezi hükümette pay sahibi olmalarını öngören ayrı anlaşmalar teklif ettiği bildirildi. Her iki grubun liderleri de bu önerileri reddedince bu sefer 16 Mart'ta uzun bir süredir ilk kez kamuoyu önüne çıkarak çok partili bir sistemin kurulması da dahil olmak üzere demokratik reformlar için adımlar atacağını beyan etti.⁵¹³

Güneydeki bu ayaklanmalar bir süre sonra bastırılmış gibi görünse de dönem dönem çeşitli şehirlerde protesto gösterileri, ayaklanmalar ve güvenlik güçleri ile çatışmalar yaşanmaya devam etti. Ancak 1991 yılının Mart ayı başlarındaki gibi Saddam'ın iktidarına tehdit boyutuna varan gelişmeler yaşanmadı. İran yönetimi ise zaman zaman Iraklı muhaliflere Saddam Hüseyin yönetimini devirmeye yönelik çağrılarda bulunmayı sürdürdü. Özellikle İİDYK'nın silahlı kanadına ait savaşçılar İran sınırından sıklıkla Irak'a girerek vur-kaç saldırılar düzenlemeye ve Saddam Hüseyin'e suikast girişimlerinde bulunmaya devam ettiler.⁵¹⁴

Bu süreçte özellikle İİDYK lideri Muhammed Bakır el-Hekim adeta sürgündeki Irak hükümetinin başı gibi davranıyordu. İran sınırları içinden Irak muhalefetini örgütlemeye ve Irak içindeki ayaklanmaları yönetmeye çalışıyordu. 1992 yılına gelindiğinde Iraklı muhalifler Saddam rejimini devirme planı yapmak üzere Şam'da bir toplantı düzenlemeye davet etti. Bu toplantıya başta İİDYK, KYB ve KDP olmak üzere Iraklı muhalif grupların birçoğu katılım gösterdi. Söz konusu bu muhalif liderler İran, Suudi Arabistan, Suriye ve ABD'nin Irak hükümetini devirme çabalarına aktif destek verdiğini iddia ettiler.⁵¹⁵

⁵¹² Faleh Abd al-Jabbar, "Why the Intifada Failed," in **Iraq Since the Gulf War: Prospects for Democracy**, Fran Hazelton (Ed.), London: Zed Books, 1994.

⁵¹³ Chronology January 16, 1991-April 15, 1991, "Persian Gulf Crisis", **Middle East Journal**, Summer, 1991, Vol. 45, No. 3 (Summer, 1991), pp. 475-502 p. 489.

⁵¹⁴ Chronology April 16, 1991-July 15, 1991, "Iraq", p. 664

⁵¹⁵ Caryle Murphy, "Iraq's Divided Opposition Abroad Tries Again to Unite", The Washington Post, 7 Mart 1992. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/01/07/iraqs-divided-opposition-abroad-tries-again-to-unite/5b9bb7aa-00fc-43a4-b6ca-f99e3416a596/>, Erişim Tarihi: 7 Haziran 2023.

Tahran yönetimi isyancılara sahada doğrudan bir destek vermese de uluslararası kurumlarda Irak'ı baskı altına almayı amaçlıyordu. İran, Irak güçlerinin Irak'ın güneyindeki bataklık arazilerde saklanan Şii isyancılara karşı acımasız saldırılar yürüttüğünü iddia ediyordu. İran'ın BM temsilcisi Kemal Harrazi ise Güvenlik Konseyi'ne bir mektup göndererek Irak ordusunun güneydeki Şii'lere yönelik "genel bir temizlik operasyonuna hazırlandığı" uyarısında bulundu.⁵¹⁶ İran haber ajanslarında da bu saldırılara tepki gösteren haberler paylaşılarak Irak Ordusunun güneyde yaşayan Şii sivillere yönelik saldırılar düzenlediği iddia ediliyordu.⁵¹⁷ Tahran yönetimi ayrıca İran sınırından bu bölgeye giren isyancıları engellemek için ciddi bir çaba sarf etmiyordu.

Şii isyancıların asıl faaliyet alanı, muhalifler için bir sığınak ve İran ile başlıca bağlantı noktası oluşturan İran sınırına yakın bataklık bölgesiydi. Hükümet isyanı bastırdıktan sonra dikkatini bataklıklar ile çevrili olan Marş (Mesopotamian Marshes) bölgesinde yaşayan yerel nüfusa yöneltti. Bölgeye yeni yollar ve üsler inşa edilmesi ve boyları üç metreye kadar uzanarak isyancılara saklanma kolaylığı sağlayan sazlık ve palmye çalılıkların kesilip yakılması için 40.000 kadar asker gönderildi. Rejimin isyancılara karşı müdahalesinin giderek sertleşmesi üzerine Ağustos 1992'de, BM himayesinde, güneyde uçuşa yasak bölge oluşturuldu. Bununla birlikte Şii'lere karşı Irak ordusunun kara harekatı devam etti. 1995 sonlarına gelindiğinde BM raporlarına göre bataklıkların eski sakinlerinden 200.000 ila 250.000 kişinin bölgeden sürüldüğü tahmin ediliyordu.⁵¹⁸

4.4.2.2. Kürt İsyanı

Ülkenin kuzeyinde ise on yıllardır aralıklarla devam eden ayrılıkçı Kürt grupların ayaklanmaları güneydeki Şii'ler ile benzer dönemde başladı. 5 Mart'ta Süleymaniye'nin kuzeyinde İran sınırındaki Raniye kasabasında başlayan ayaklanmalar 6 Mart'ta Erbil-Süleymaniye sınırındaki Köysancak kasabasına sıçradı. Ardından 7 ve 8 Mart'ta Süleymaniye merkezi, 9 Mart'ta Halepçe, 11-13 Mart'ta da Erbil, Duhok, Zakhu ve diğer küçük kasabalara yayıldı. 20 Mart'a gelindiğinde isyan Kerkük'e kadar ulaşmıştı.⁵¹⁹ İsyanın başlamasından on gün sonra Kürtlerin Kuzey Irak'ın büyük bir bölümünde

⁵¹⁶ Chronology April 16, 1991-July 15, 1991, "Persian Gulf Crisis", p. 659.

⁵¹⁷ Chronology April 16, 1992-July 15, 1992, "Iraq", p. 671-672.

⁵¹⁸ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p.249.

⁵¹⁹ Abd al-Jabbar, "Why the Uprisings Failed", p.8.

kontrolü eline aldığına dair haberler yapıyordu.⁵²⁰ Kürtlerin bu derece hızlı ilerlemesinde Irak ordusunun Körfez Savaşı'nda büyük yara alması kadar İran'ın Kürtlere verdiği desteğin de önemli rolü vardı. Zira ABD Başkanı Bush dahi İran'ı Kuzey Irak'taki Kürt güçlerine silah göndermekle suçladı.⁵²¹ Bu iddiaları doğrulayan bir diğer gelişme Saddam Hüseyin'in devrilmesi halinde KYB, merkezi Tahran'da bulunan İİDYK ve diğer Iraklı muhalefet liderlerinin Irak'ta Saddam sonrası için geçici bir yönetim konseyi kurmaya hazırlanmasıydı.⁵²²

Kuzeydeki ayaklanmada Kürtlerin ilerleyişi ve alan hakimiyeti elde etmesi Şiilere kıyasla daha iyiydi. Bunda Kürtlerin hem savaş tecrübesi hem de coğrafi açıdan avantajlı konumda bulunmalarının etkisi vardı. Zira Irak ordusunun yoğun bir saldırısı anında Kürt milisler dağlık bölgelere çekilebilirken güneyde Şiilerin bu imkanı yoktu. Ayrıca Kürt isyancılara liderlik edebilecek KYB ve KDP gibi “tecrübeli” oluşumlar mevcutken Şiiler arasında bu derece liderlik kabiliyetine sahip gruplar yoktu. Kürt grupların bütün bu tecrübelerine rağmen Nisan ayı başına gelindiğinde çatışmalar devam etmekle birlikte Irak ordusu, Kürt bölgelerindeki kontrolü yeniden sağladığını açıkladı.⁵²³ Sahada Kürt silahlı güçleri ile Irak ordusu arasında çatışmalar devam ederken diğer yandan Baas liderleri ile Kürt liderlerinin barış görüşmeleri devam ediyordu.

Nisan 1991'de KYB lideri Celal Talabani ve KDP lideri Mesut Barzani Kürt ayaklanmasına barışçıl bir çözüm bulmak amacıyla Bağdat'ta Saddam Hüseyin ile bir araya geldi.⁵²⁴ Aralıklarla yaklaşık bir ay boyunca süren müzakerelerin ardından barış görüşmeleri bir sonuca ulaşamadı. Bunda Talabani ve Barzani gruplarının bir özerklik anlaşmasının desteklenmesi, Kerkük'ün statüsü ve petrol gelirlerinin kabul edilebilir bir şekilde paylaştırılması konusundaki görüş ayrılıkları önemli bir rol oynadı.⁵²⁵ Kürtler kendi arasında bir anlaşmaya varamamışken Saddam ile anlaşmaya varmaları zordu.

⁵²⁰ William D. Montalbano and Nick B. Williams Jr., “Kurdish Rebels Said to Capture Key Iraqi Town”, Los Angeles Times, 16 Mart 1991. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-03-16-mn-157-story.htm> Erişim Tarihi: 01.07.2023.

⁵²¹ Minorities at Risk Project, “Chronology for Kurds in Iraq”, 2004, available at: <https://www.refworld.org/docid/469f38a6c.html>, Erişim Tarihi: 7 June 2023.

⁵²² “Saddam Opposition to Meet, Organize a Unified Leadership”, Deseret News, 26 Aralık 1991, <https://www.deseret.com/1991/12/26/18958785/saddam-opposition-to-meet-organize-a-unified-leadership>, Erişim Tarihi: 7 Haziran 2023; Chronology January 16, 1991-April 15, 1991, “Persian Gulf Crisis”, p. 493.

⁵²³ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p. 232.

⁵²⁴ Obituary: Jalal Talabani, BBC News, 3 Ekim 2017, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20766440>, Erişim Tarihi: 7 Haziran 2023.

⁵²⁵ William Drozdiak, “Iraq, Kurds Seen Close To Autonomy Pact”, The Washington Post, 3 Mayıs 1991. Chronology April 16, 1991-July 15, 1991, “**Persian Gulf Crisis**”, Middle East Journal, Autumn, 1991, Vol. 45, No. 4 (Autumn, 1991), pp. 649-673 p.656.

Müzakereler sırasında görece azalan çatışmalar, pazarlıkların başarısız olması üzerine yeniden şiddetlendi.

Çatışmaların arttığı süreçte Saddam'ın yeniden bir kimyasal saldırı yapmasından korkan Kürtler kitleler halinde İran ve Türkiye sınırlarına doğru kaçınca insani kriz baş gösterdi. Bu gelişmeleri dikkate alan ABD yönetimi, 5 Nisan'da Irak'ın otuz altıncı paralelin kuzeyinde Irak uçaklarının uçması da dahil olmak üzere tüm askeri faaliyetlerini durdurması kararı aldı. Bu uçuşa yasak bölge kararı ile birlikte Irak'ın Musul ve Erbil gibi büyük şehirleri de içeren geniş bir bölgedeki hava sahası üzerindeki egemenliği kısıtlandı.⁵²⁶

Kısa süre sonra KDP ve KYB arasında başlayan anlaşmazlıklar bir iç savaş halini alınca İran-Irak ilişkilerini etkileyecek gelişmeler yaşandı. İran topraklarında faaliyet gösteren ve KDP'nin İran kolu olarak adlandırılan KDPI'nin faaliyetlerini engellemek adına İran ordusu sık sık Kuzey Irak'ta KDPI kontrol bölgelerine askeri hareket düzenlemeye başladı. Bu noktada KDP'yi zayıflatmak için KYB ile anlaşılan İran, hareket alanını genişleterek 1990'ların ilk yarısı boyunca KDPI'ye karşı (zaman zaman Irak Kürt bölgesini de içine alacak şekilde) kapsamlı operasyonlar düzenledi.⁵²⁷ İran'ın bu saldırılarından rahatsız olan Saddam Hüseyin ve KDP lideri Mesut Barzani için artık ortak düşman haline gelen İran'a karşı anlaşmanın önü açıldı. 1996 yılı Ağustos ayında Bağdat ile anlaşılan KDP, Erbil'de KYB ile çatışarak şehri kontrol altına almayı başardı. Irak güçlerinin koruması altındaki KDP daha sonra KYB'yi neredeyse tüm bölgede yenilgiye uğrattı. KDP Eylül ayı ortası itibariyle İran sınırına kadar tüm Irak Kürt bölgesini kontrol eder hale gelmişti.⁵²⁸

1991 Körfez Savaşı'nın ardından Irak'ta başlayan isyan dalgaları, zayıflamış olan Baas rejimini daha da zayıflatmak ve belki de yıkmak için İran adına önemli bir fırsattı. Zira 1980-1988 yılları arasında savaş ile başarılamamış bu hedef şimdi Irak'ın kendi halkının ayaklanması ile mümkün olabilir ve İran devriminin benzeri Irak'ta da gerçekleşebilirdi. Ancak Irak ordusu içindeki rejim yanlısı birliklerin beklenenden daha kısa sürede

⁵²⁶ Phebe Marr, The Modern History of Iraq, p. 233; Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", s.23.

⁵²⁷ "Chronology for Kurds in Iran", The Minorities at Risk (MAR) Project, Web Archive, <https://web.archive.org/web/20120622215417/http://www.cidcm.umd.edu/mar/chronology.asp?groupId=63007>; Iran: Update to IRN34660.E of 14 March 1995 on the situation of Kurds (January 1999 - June 2000) , refworld, <https://www.refworld.org/docid/3ae6ad3b1c.html>, Erişim Tarihi: 10.10.2023.

⁵²⁸ Phebe Marr, The Modern History of Iraq, p. 247.

toparlanması ve ABD öncülüğündeki Batı'nın isyanlara gerekli desteği vermemesi Saddam'ın iktidarını devam ettirmesine olanak sağladı. Böylece 2003 yılına kadar çeşitli dönemlerde hem Kürt hem de Şii bölgelerinde protestolar ve ayaklanmalar yaşansa da hiçbiri rejimi devirme potansiyeline ulaşamadı.

4.4.3. Irak-İran İlişkilerinde Diğer Gelişmeler

Körfez Savaşı ve Irak'taki ayaklanmalar dışında Irak ve İran ilişkilerine dair 1990'lar boyunca öne çıkan diğer konular arasında kalıcı bir barışın imzalanması, savaş esirlerinin takası, Irak ve İran'ın ABD tarafından "çifte çevreleme" altına alınması ve karşılıklı ticaretin artırılarak ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gibi maddeler önemli yer tutmakta idi.

İran-Irak Savaşı'nın ardından Saddam Hüseyin Kuveyt'e saldırı hazırlıkları yaptığı sırada İran'la kalıcı bir barış imzalamak istiyordu. Bu doğrultuda Saddam, 1 Mayıs 1990'da Tahran'a gönderdiği resmi bir mektupta, BM çerçevesi dışında bir çözümü görüşmek üzere İran Cumhurbaşkanı Rafsancani ile doğrudan görüşmeler yapılmasını önerdi.⁵²⁹ Bu mektuba olumlu ya da olumsuz bir cevap verilmedi ve ardından 26 Mayıs'ta ise Saddam Hüseyin'den ikinci bir mektup gitti. İran Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi gelen bu ikinci mektubun ardından mektupları istişare amacıyla toplandı. Haziran ayında ise Rafsancani mektuplara ilişkin yaptığı açıklamada Irak ile yapılacak görüşmelere BM Genel Sekreteri'nin de dahil edilmesi gerektiğini söyledi. Ayrıca Bağdat'ın eylemlerine bakıldığında Baas yönetiminin barış konusunda ciddi olmadığı sonucuna vardıklarını belirtti. Rafsancani'nin bu çıkışına rağmen 18 Haziran'da İran Cumhurbaşkanlığından yapılan açıklamada İranlı ve Iraklı temsilcilerin doğrudan müzakerelere hazırlanmak için görüşmeler yaptığı söylendi. 3 Temmuz'da da Cenevre'de BM çatısı altında Irak ve İran dışişleri bakanları 1988 ateşkesinden bu yana ilk doğrudan görüşmelerini gerçekleştirdiler.⁵³⁰

Saddam Hüseyin, Haşimi Rafsancani'ye gönderdiği bir diğer mektupta Irak güçlerini İran sınırından çekmeyi, savaş esirlerini takas etmeyi ve savaş öncesi sınırlarına dönmeyi teklif etti. İran hükümeti 15 Ağustos 1990'da Saddam'ın teklifine olumlu yanıt vererek

⁵²⁹ Caryle Murphy, "Iran, Iraq Hold First Direct Talks, Signal Moves Toward Peace In Gulf", *The Washington Post*, 4 Temmuz 1990. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/07/04/iran-iraq-hold-first-direct-talks-signal-moves-toward-peace-in-gulf/a003a1e7-85ee-46cf-a62d-d47ef9c62417/>;

⁵³⁰ Chronology April 16, 1990-July 15, 1990, "Iran-Iraq War", *Middle East Journal*, Vol. 44, No. 4 (Autumn, 1990), pp. 671-703, p. 680.

iki ülke arasında doğrudan görüşmelerin yanı sıra gizli görüşmelerin de yapıldığını kabul etti. Bu görüşmelerden iki gün sonra Irak iyi niyet göstergesi olarak bir grup İranlı savaş esirini serbest bıraktı ve Irak birlikleri İran sınırlarından çekilmeye başladı. Ertesi gün de İran bir grup Iraklı savaş esiri askeri serbest bıraktı. 21 Ağustos'ta ise Bağdat yönetimi son Irak askerinin de İran sınırlarından çekildiğini açıkladı.⁵³¹

9 Eylül 1990'da Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz Tahran'a bir ziyaret düzenledi ve mevkidaşı Ali Ekber Velayeti ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu, iki ülkenin 10 yıl önce savaşa girmesinden bu yana üst düzey bir Iraklı yetkili tarafından yapılan ilk ziyaret olması açısından önemliydi. Ayrıca bu ziyaretin Bağdat hükümetinin İran ile sekiz yıl süren savaşa resmi bir barış anlaşması imzalanarak son vermek için İran'ın şartlarını kabul etme kararını resmîyete dökme amacı ile düzenlendiği yorumları yapıldı. Diğer yandan Irak'ın, 2 Ağustos'ta Kuveyt'i işgal etmesinin ardından BM Güvenlik Konseyi tarafından kendisine uygulanan ticari ambargoyu delmenin bir yolunu bulmak için bu ziyareti düzenlediği de söylenebilir. Sonuç olarak bu görüşmede iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesine dair fikir birliğine varıldı.⁵³²

İran ile Irak, Ekim 1990'da diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi konusunda anlaştı; bir ay sonra İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti Bağdat'ı ziyaret etti.⁵³³ 15 Kasım 1990'daki bu ziyaret sonunda Velayeti, iki ülkenin savaş esirlerinin serbest bırakılması ve vatandaşlarının her iki ülkedeki türbeleri ziyaret etmesiyle ilgili sorunlar üzerinde anlaşmaya vardığını söyledi. Velayeti'nin Bağdat'a düzenlediği resmi ziyaretin yanı sıra Necef'e de giderek Şiiler için önemli dini mekanlar olan İmam Ali ve İmam Musa el-Kazım'ın türbelerini ziyaret etmesi Bağdat yönetiminin bir jesti idi.⁵³⁴

Tahran ve Bağdat arasında diyalog kapısı açıldıktan ve karşılıklı görüşmeler başladıktan sonra Irak, 1990 yılı Ağustos ayında Kuveyt'i işgal etmiş ve ABD öncülüğündeki askeri koalisyon güçleri Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmıştı. Ardından dönemin BM Genel Sekreteri

⁵³¹ Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, "Iran-Iraq War", **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124 p. 92.

⁵³² Edward Cody, "Iraqi Flies to Iran to Seek Aid", **The Washington Post**, 10 Eylül 1990. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/09/10/iraqi-flies-to-iran-to-seek-aid/0a9ccc1e-588e-4044-9bf1-f14b53c9be47/>

⁵³³ "Iran and Iraq Resume Ties", **The New York Times**, 15 October 1990. <https://www.nytimes.com/1990/10/15/world/mideast-tensions-iran-and-iraq-resume-ties.html>, (Erişim Tarihi: 08.10.2023)

⁵³⁴ Chronology September 16, 1990-January 15, 1991, "Regional Affairs", **Middle East Journal**, Vol. 45, No. 2 (Spring, 1991), p.288

Javier Perez de Cuellar, Irak'ın saldırganlığının yol açtığı zararları değerlendirmek üzere 1991 yılı Nisan ayında Kuveyt'e, Mayıs ayında da Tahran'a bir heyet göndermiştir. Ön çalışmalar ve ikinci BM uzman heyetinin Kasım 1991'de Tahran'a yaptığı ziyaret ve heyet üyelerinin İranlı yetkililerle yaptığı toplantı ve görüşmelerin ardından heyet raporunu BM Genel Sekreteri'ne teslim etti. Rapora göre, doğrudan zararın miktarı 97,2 milyar dolar ve dolaylı zarar ise 34,5 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Raporun ardından İran yaptığı açıklamada ise Irak savaşı sırasında 100 milyar dolar zarar gördüğünü açıkladı. 11 Aralık 1991'de ise Güvenlik Konseyi'ne sunulan raporda, savaşı başlatan tarafın Irak olduğu beyan edildi. Bu BM duyurusunun prosedürüne göre, sekiz yıllık savaş sırasında iki ülkeye verilen zararların miktarı hesaplandıktan sonra savaşı başlatan taraf olarak Irak hükümeti İran'a verilen zararları tazmin etmeliydi.⁵³⁵

İran-Irak Savaşı'nın sona ermesinin ardından BM Güvenlik Konseyi'nin yapısı, özellikle de bazı güçlü Batılı üyelerin karşı çıkması nedeniyle İran'ın savaş tazminatı ve Irak'ın savaşı başlatan taraf olduğunun kabulü gibi talepleri kabul edilmemişti. Ancak Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ardından BM tarafından Kuveyt'e verilen zararların hesaplanması ihtiyacı, BM'yi İran-Irak davasıyla ilgili olarak aynı şeyi yapmaya zorladı çünkü Güvenlik Konseyi Irak'ı Kuveyt'e saldırısından dolayı suçlu bulup, İran'a saldırısından dolayı suçlu bulmayarak ikili bir politika benimseyemezdi.

Atılan bazı iyi niyet adımlarına rağmen iki ülke arasındaki rekabet anarşisi devam etmekteydi. Bir yandan diplomatik ilişkiler tesis edilirken diğer yandan hem Bağdat hem de Tahran yönetimleri zaman zaman ilişkileri gerginleştiren adımlar atıyordu. 1993 yılı başlarında Irak topraklarında gerçekleştirilen silahlı saldırılardan İran sorumlu tutularak Irak hükümeti tarafından Tahran yönetimine nota verildi.⁵³⁶ İran ise Irak'ta halen Tahran muhalifi Halkın Mücahitleri Örgütü'nün (HMÖ) faaliyet gösterdiğini belirterek Bağdat'ı eleştirmekteydi. Dönemin İran Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanı Muhammed Ali Caferi yaptığı bir açıklamada Irak'taki İranlı isyancılar olarak nitelediği HMÖ militanlarının İran'a saldırılar düzenlemeye devam etmeleri halinde İran silahlı

⁵³⁵ "Outstanding Issues in Iran-Iraq Relations", Salaam, (Morning Daily), 18 Temmuz 1995. https://www.parstimes.com/history/outstanding_issues_iran-iraq.html, Erişim Tarihi: 19 Mayıs 2023.

⁵³⁶ Chronology January 16, 1993-April 15, 1993, "Iraq", p. 500.

kuvvetlerinin “isyancıları gerekirse Irak’taki üslerine kadar kovalayacağı” uyarısında bulundu.⁵³⁷ Bu tarz gerilimler 90’ların sonuna kadar aralıklarla devam etti.

İki ülke arasındaki ilişkilerde barış anlaşmasının imzalanması kadar gündemde olan bir diğer konu da esir askerler meselesi idi. Karşılıklı görüşmelerde bu gündem maddesi daima üst sıralarda yer almaktaydı. Savaşın sona erdiği 1988 yılından itibaren BM temsilcilerinin denetiminde yapılan esir takası görüşmeleri, Bağdat ile Tahran arasında diplomatik ilişkiler tesis edildikten sonra karşılıklı yapılmaya başlandı. 20 Ekim 1993’te İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Muhammed Cevad Zarif ve Irak Dışişleri Bakan Yardımcısı Saad Abdülmecid el-Faysal, Bağdat’ta iki gün boyunca savaş esirlerinin takasına odaklanan görüşmeler gerçekleştirdi.⁵³⁸

Özellikle İran’da Hatemi’nin Cumhurbaşkanı olması ile birlikte İran’ın dış politikada yalnızlaştırılmasının önüne geçmeyi hedeflemesi ve bu çerçevede hem bölge hem de bölge dışı ülkelerle gerilimli ilişkileri yumuşatmayı amaçlaması Irak ile ilişkilerde de birtakım yumuşamalar yaşanacağını sinyallerini veriyordu. Bu kapsamda Irak ile ilişkileri yumuşatma amacıyla 500 savaş esirini serbest bırakan Hatemi yönetimi bir jest yaparak ilk adımı atmış oldu. Ayrıca 1997 yılı Aralık ayında Tahran’da düzenlenecek olan İKÖ zirvesinden kısa bir süre önce böyle bir adım atılması genelde tüm bölge ülkelerine bir mesaj olarak da okunabilir.⁵³⁹

Bahsedilen İKÖ zirvesi kapsamında Irak Devlet Başkan Yardımcısı Taha Yasin Ramazan İran Cumhurbaşkanı Hatemi ile bir araya gelerek özel bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşme 1980-1988 savaşının ardından iki ülke arasında gerçekleşen en üst düzeyli temastı.⁵⁴⁰ Hatemi, ABD ve Batı’yı kastederek son yirmi yıla bakıldığında esas düşmanın kim olduğunun anlaşılacağını ifade ederek ABD’nin Irak ve İran’a karşı uyguladığı “çifte çevreleme” stratejisini eleştirdi. Irak ise İran’a bir jest yaparak İranlı Şiilerin Necef ve Kerbela’daki kutsal bölgelere hac ziyareti düzenlemelerine izin vermiştir.⁵⁴¹

⁵³⁷ “Iranian Jets Bomb Foes’ Bases in Iraq”, The New York Times, 26 May 1993. <https://www.nytimes.com/1993/05/26/world/iranian-jets-bomb-foes-bases-in-iraq.html>, (Erişim Tarihi: 08.10.2023)

⁵³⁸ Youssef M. Ibrahim, “Odd Couple: Iran and Iraq in First Talks Since 1990”, The New York Times, 21 October 1993. <https://www.nytimes.com/1993/10/21/world/odd-couple-iran-and-iraq-in-first-talks-since-1990.html>, (Erişim Tarihi: 08.10.2023); Chronology October 16, 1993-January 15, 1994, “Regional Affairs”, p. 336.

⁵³⁹ Serhat Erkmen, “Körfez Savaşı Sonrası İran-Irak İlişkileri”, s. 207.

⁵⁴⁰ Alaa Fouad, “The OIC Summit in Tehran: Herald of a New Beginning?”, *Insight Turkey*, No. 12, The Outcomes of the EU Luxembourg Summit (January 1998), pp. 121-128. p.128

⁵⁴¹ Serhat Erkmen, “Körfez Savaşı Sonrası İran-Irak İlişkileri”, s. 207.

Karşılıklı bu jestlerin ve yumuşamaya başlayan ilişkilerin ardından iki ülke dışışleri bakanları 1998 yılında Fas'ta düzenlenen İKÖ zirvesinde bir araya gelerek ilişkileri geliştirme yolunda atılacak adımları müzakere etmişlerdir.⁵⁴² İran Dışışleri Bakanı Kemal Harrazi, Irak'a ABD öncülüğünde uygulanan BM ambargolarından hoşnut olmadıklarını belirtmiş ve savaş esirlerinin değişimi konusunda da ilerleme kaydetmeyi umduklarını açıklamıştır.⁵⁴³

1998 yılı başında Irak Dışışleri Bakanı Muhammed Said es-Sahhaf Tahran'a resmi bir ziyaret düzenleyerek ilişkileri geliştirme adına önemli bir adım daha attı. Bu ziyarette Irak'ın talebi iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi⁵⁴⁴ ve İran'ın İKÖ zirvesindeki dönemsel başkanlığını kullanarak Irak'a uygulanan yaptırımların hafifletilmesi için çabalamasıydı. Bu görüşmede ayrıca iki ülke arasındaki insani sorunları çözmek amacıyla bir komite kurulması ve bu komitenin savaş esirlerinin takası konusunda çalışmasına karar verildi.⁵⁴⁵ Diğer bir komite olan ticaret ve hac komitesi ile de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ve halkların karşılıklı ziyaretleri hususlarında görüşmeler yapılacaktı.⁵⁴⁶ Ağustos ayında ise bu sefer İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hasan Habibi, Irak'ı ziyaret ederek son 20 yılda İran'dan Irak'a gerçekleştirilen en üst düzey ziyareti gerçekleştirmiş oldu. Bu görüşmede de 1980-88 İran-Irak Savaşı'ndan kalan esirlerin değişimi, savaş tazminatı, su paylaşımı, sınır güvenliği ve birbirlerinin muhalif gruplarına verilen desteğin sona erdirilmesi konularında anlaşma zemini arandı.⁵⁴⁷ Dışışleri bakanlarının yanı sıra iki ülke ticaret bakanları ve istihbarat sorumluları da bir araya gelerek Basra Körfezi'ndeki ticaret ve güvenlik konusunda çeşitli görüşmeler yaptılar. 1998 yılı sonunda ise bu sefer İran Ticaret Bakanı Bağdat'a bir ziyaret düzenledi ve iki ülke arasında ekonomik ve turizm alanında işbirliği anlaşmaları imzalandı.⁵⁴⁸

2000 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler savaş sonrası en iyi dönemini geçirdi. Bu yılın 9 Ağustos'unda Tahran yönetimi elindeki son savaş esirlerini de serbest

⁵⁴² "Chronology July 16, 1998-October 15, 1998", **Middle East Journal**, Vol. 53, No. 1, 1999, pp. 95-121. p.101.

⁵⁴³ Serhat Erkmen, "Körfez Savaşı Sonrası İran-Irak İlişkileri", s. 207.

⁵⁴⁴ Anthony H. Cordesman, "The Iraq Crisis: A Chronology of the 'War of Sanctions'", **Center for Strategic and International Studies**, 1998, p.25.

⁵⁴⁵ "For Iraq, An Embarrassing Snub by The President of Iran", South Florida Sun Sentinel, 25 January 1998, <https://www.sun-sentinel.com/1998/01/25/for-iraq-an-embarrassing-snub-by-the-president-of-iran/>, Erişim Tarihi: 14.10.2023

⁵⁴⁶ Cordesman, "The Iraq Crisis: A Chronology of the 'War of Sanctions'", p.48-49; Serhat Erkmen, "Körfez Savaşı Sonrası İran-Irak İlişkileri", s. 208.

⁵⁴⁷ Cordesman, p.81.

⁵⁴⁸ Cordesman, p.89; Serhat Erkmen, "Körfez Savaşı Sonrası İran-Irak İlişkileri", s. 209.

bırakarak Irak’a gönderdi. Ancak Irak bu esirlerin son esirler olduğu iddiasını reddederek yaklaşık 30 bin Iraklının halen İran’da bulunduğunu ve bunların iade edilmesini talep etti. Tahran yönetimi ise ülkelerinde bulunan Iraklıların çoğunun dönmek istemediğini ve 10 bin civarında Iraklının ülkesine dönmek için sığınma talebinde bulunduğunu ifade etmiştir. İran ise aynı şekilde Irak’ın elindeki esirlerin tam olarak iade edilmediğini iddia ederken Bağdat yönetimi de tıpkı Tahran gibi bu esirlerin ülkelerine dönmek istemedikleri için Irak’ta kalacaklarını ifade etmiştir.⁵⁴⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse iki ülkeyi 1990’lar boyunca yakınlaştıran birtakım önemli gelişmeler vardır. İlki Baas yönetimine karşı aşırı sert tutumuyla bilinen Humeyni’nin hayatını kaybetmesi ve yerine daha ılımlı isimlerin özellikle de Hatemi gibi karar alıcıların gelmesidir. İki ülke arasındaki anarşi kültürünün geçmişi incelendiğinde iki ülkede de birbirlerini düşman olarak inşa eden aktörler iktidarda iken son derece gergin hatta savaşa yol açan gelişmelerin yaşandığı görülmüştü. Nitekim Humeyni ve Saddam gibi uzlaşması son derece zor olan iki kimliğin iktidarında 1990’lardaki yumuşamanın yaşanma ihtimali zor olurdu.

İkinci gelişme ise ABD’nin 1993 yılından itibaren çifte çevreleme politikası ile Irak ve İran’ı abluka altına almasıdır. Yani bu süreçte bir bakıma hem Irak hem de İran ortak düşmanları ABD’ye karşı “düşmanımın düşmanı dostumdur” düsturuna uygun hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Fakat İran ile Irak’ı hesaba kattığımızda bu önermeyi “düşmanımın düşmanına dostummuş gibi davranabilirim” şeklinde değiştirmek mümkündür. Zira Saddam Hüseyin gibi bir karakterin İran İslam Cumhuriyeti’ni “dost” olarak görmesi beklenemezdi. Şüphesiz Aynı durum Tahran yönetimi için de geçerliydi. İki ülke arasındaki anarşinin belirlenmesinde uluslararası gelişmelerin etkisinin görmezden gelinemeyeceğini doğrulayan bu durum savaşa giren rakip devletlerin bile rekabetin seviyesini savaş durumundan “yeri geldiğinde işbirliği”ne doğru çevirebileceğini göstermektedir. Yapısal şartların dayatmasına rağmen içerideki iktidar değişimlerinin yarattığı ılımlı hava iki ülke ilişkilerinin doğasını kısmen de olsa yumuşatmıştır.

⁵⁴⁹ Serhat Erkmen, “Körfez Savaşı Sonrası İran-İrak İlişkileri”, s. 214.

BEŞİNCİ BÖLÜM: 2003-2020 IRAK-İRAN İLİŞKİLERİNDE REKABETTEN DOSTLUĞA MI? KANTÇI ANARŞİ KÜLTÜRÜNE GEÇİŞ ÇABALARI

5.1. Uluslararası Sistem ve Bölgesel Düzen

5.1.1. Uluslararası Sistem

2000’li yılların başında uluslararası sistemde tek süper gücün olduğu çok kutuplu yapı devam etmekteydi. Bu anlayışa göre ABD’nin süper güç olarak hakimi olduğu tek bir kutup vardı ve diğer devlet davranışları da o kutbun yani ABD’nin isteğine ve/veya eylemlerine göre belirlenirdi. Fakat 11 Eylül 2001’de New York’ta Dünya Ticaret Merkezi’nin “İkiz Kuleler” olarak adlandırılan gökdelenlerine ve Pentagon’a düzenlenen saldırılar⁵⁵⁰ ile dünya politikasında ani bir dönüşüm başladı. Saldırıları üstlenen el-Kaide terör örgütüne ve onun lideri Usame bin Ladin’i himaye eden Afganistan’daki Taliban’a karşı savaş ilan edildi.⁵⁵¹ Böylece Samuel Huntington’un 1996 yılında kaleme aldığı “Medeniyetler Çatışması” adlı eserde ileri sürdüğü tez olan “artık savaşlar ideolojik yada ekonomik temelli değil farklı medeniyetler arasında meydana gelen kültürel temelli çatışmalardan patlak verecek”⁵⁵² argümanını doğrular şekilde gelişmeler yaşanmaya başlandı.

ABD’nin girdiği bu savaşta kendisi ile birlikte hareket etmeyen ülkeler “ya bizimlesiniz ya teröristlerle”⁵⁵³ denilerek üstü kapalı tehdit edildi. ABD Başkanı George W. Bush 29 Ocak 2002’de yaptığı konuşmada Irak, İran ve Kuzey Kore’yi içine alan bir “Şer Eksenini” ilan etti⁵⁵⁴ ve Afganistan ile savaş devam ederken cepheyi genişletti. ABD’ye göre sanki iki kutup vardı artık: ABD liderliğindeki “özgür demokratik dünya” ve diktatörlerin yönettiği “terörist dünya”. Eylül 2002’de ilan edilen yeni ulusal güvenlik belgesi ile de

⁵⁵⁰ The Washington Post, “Timeline in Terrorist Attacks of Sept. 11, 2001”, 12 September 2001. <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/nation/articles/timeline.html>, Erişim tarihi: 17.11.2023

⁵⁵¹ The White House, “Address to a Joint Session of Congress and the American People”, 20 September 2001. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>, Erişim tarihi: 17.11.2023

⁵⁵² Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, 1993, pp. 22-49, p.22

⁵⁵³ The White House, “Address to a Joint Session of Congress and the American People”, 20 September 2001. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>, Erişim tarihi: 17.11.2023

⁵⁵⁴ The Washington Post, “Text of President Bush's 2002 State of the Union Address”, 29 January 2002, <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/sou012902.htm>, Erişim Tarihi: 17.11.2023

bu “terörist dünyadan” gelebilecek “muhtemel” saldırıları “önlemek” adına önleyici savaş (preventive war) / önalıcı savaş (pre-emptive war) ilan edebileceğini açıkladı.⁵⁵⁵

Irak’ın sahip olduğu iddia edilen kitle imha silahları ve el-Kaide ile bağlantılı olduğu iddiaları ABD tarafından sürekli gündemde tutulmaktaydı. Önleyici savaş doktrini kapsamında Irak kendilerine saldırmadan ABD’nin Irak’a saldırması “gerekliyordu”. Bu doğrultuda hem ABD iç kamuoyu hem de uluslararası kamuoyu, daha sonra yalan olduğu itiraf edilecek olan çeşitli belgelerle ikna edilmeye çalışıldı. Ancak ABD yönetimi İngiltere dışında önemli bir devleti ikna edemedi. Yine de 20 Mart 2003’te “gönüllüler/istekliler koalisyonu” (Coalition of the Willing) adı altında toplanan ülkeler ile aşağıda detayları anlatılacak olan Irak’a saldırısını başlattı. ABD’nin 2000’li yılların hemen başında uygulamaya koyduğu ve dünyanın geri kalanının fikirlerini önemsemeyen bu “tek taraflı politika” uygulamaları diğer devletlerin tepkisini giderek arttırdı.

Nihayetinde ABD’nin tek hegemon güç olup olmadığı çokça tartışılmaya başlandı. Bu tartışmanın yapıldığı eserlerden biri olan “Büyük Devletlerin Yükselişi ve Çöküşü”nde Paul Kennedy ABD’nin aşırı yayılmacılık yüzünden gerileme sürecine girdiğini ifade etti. Niall Ferguson ise “Colossus: The Rise and Fall of the American Empire” adlı kitabında imparatorlukların çoğunun sonunu getiren olgunun gelirleri ile giderleri arasındaki açığın artması olduğunu ifade ederek ve ABD’nin de bu anlamda kritik eşikte olduğunu belirterek ABD imparatorluğunun çöküş sürecine doğru ilerlediğini söyledi.⁵⁵⁶

ABD’nin kendi eylemlerinin dışında ABD hegemonyasına meydan okuyan birtakım uluslararası gelişmeler de yaşanmaktaydı. Örneğin; Rusya ve özellikle Çin’in yükselişi uluslararası sistemin çok kutupluluğa mı doğru gittiği tartışmalarını beraberinde getirdi. Yaşanan küresel ekonomik gelişmeler ve Çin’in yükselişi ABD karşısında yeni bir kutup oluşabileceğini gösteriyordu. Örneğin, ABD’nin Soğuk Savaş sonundan itibaren 2020 yılına kadar GSYİH rakamlarına ve büyüme oranlarına bakıldığında oransal olarak düşük artışlar gözlemlenirken, GSYİH’sinin dünya üzerindeki paylarında yüzde 25’lik bir sabitlik durumu söz konusudur. Fakat Çin’in 1991 yılından itibaren hem GSYİH hem de bunun dünya üzerindeki paylarına bakıldığında çok ciddi bir artış görülmektedir. Bu

⁵⁵⁵ The White House, “President Bush Delivers Graduation Speech at West Point”, 01 June 2002. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/06/20020601-3.html>, Erişim Tarihi: 17.11.2023.

⁵⁵⁶ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Baskın Oran (Ed.), Cilt: III (2001-2012), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013, s.28.

ekonomik büyüme hızı ile Çin'in kısa sürede ekonomik kapasite olarak ABD'yi geride bırakacağı neredeyse kesin gibidir.⁵⁵⁷

Tablo 4: ABD ve Çin'in GSYH Rakamları (Milyar Dolar)

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020
ABD	6158,125	7639,75	10250,95	13039,2	15048,98	18206,03	20893,75
Çin	413,209	730,996	1205,532	2290,019	6033,83	11113,51	14862,56

Kaynak: IMF World Economic Outlook (April 2022),

<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022>

Tablo 5: ABD ve Çin'in GSYH'lerinin Dünyadaki Payları (%)

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020
ABD	25,14	24,49	30,11	27,28	22,65	24,26	24,51
Çin	1,69	2,34	3,54	4,79	9,08	13,27	17,44

Kaynak: IMF World Economic Outlook (April 2022),

<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022>

Rusya ise 2000 yılında iktidara gelen Vladimir Putin sonrası uluslararası arenada yükselen bir aktör konumuna gelmişti. Özellikle petrol ve doğalgaz fiyatlarının uluslararası piyasalardaki artışı ile ekonomik olarak güçlenen Rusya “doğal nüfuz alanı” olarak gördüğü Orta Asya coğrafyasındaki politik etkinliğini de arttırmaktaydı. Şangay İşbirliği Örgütü içerisinde Çin ile işbirliğini de devam ettirerek dünyanın “doğu” yakasında yükselen bir Rusya’yı işaret ediyordu. 2007 yılında Münih Güvenlik Konferansı’nda Putin’in;

“Uluslararası hukukun temel ilkelerinin giderek daha fazla hiçe sayıldığını görüyoruz. Ve aslına bakarsanız bağımsız hukuk normları giderek tek bir devletin hukuk sistemine yaklaşmaktadır. Tek bir devlet (ABD) her anlamda ulusal sınırlarının ötesine geçmiştir. Bu durum diğer devletlere uygulamakta olduğu ekonomik, siyasi, kültürel ve eğitimsel politikalardan da

⁵⁵⁷ Kemal İnat ve Melih Yıldız, “Will the Rise of China Transform the International System?”, **Insight Turkey**, Fall 2021, ss. 231-258.

görülebilmektedir. Peki, bu kimin hoşuna gitmektedir? Kim bundan mutluluk duymaktadır?”⁵⁵⁸

ifadeleri ile ABD’nin tek taraflı dış politika uygulamalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Bununla birlikte Rusya da kendi nüfuz alanında yayılmacı politikalar izledi. 2008 yılında Gürcistan’a saldırısı ve 2014 yılında Kırım’ı Ukrayna’dan alarak ilhak etmesi Rusya’nın da uluslararası hukukun temel ilkelerini dikkate almadığını gösterdi.

Uluslararası sistemde devletleri etkileyen bir diğer önemli gelişme ise 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizdi. ABD’de başlayarak tüm dünyayı etkileyen bir ekonomik çöküşe neden olan bu kriz, uluslararası ekonomik kurumların rolünü ve küresel ekonomik yönetim konularını yeniden düşünmeye sevk etti. ABD’de Mortgage Krizi olarak başlayan bu ekonomik durgunluğun tüm dünyayı etkileyen devasa bir krize dönüşmesi 2000’li yılların bir diğer önemli gelişmesi olan küreselleşmenin tartışılmasını da beraberinde getirdi. 2000’li yıllar, küreselleşme sürecinin son derece hızlı ilerlediği bir dönemdi. Ekonomik olarak, Çin ve Hindistan gibi büyümekte olan ekonomilerin hızlı yükselmesi, küresel ekonomik güç dengelerini değiştirdi. Küreselleşme ile uluslararası ticaret ve finansmanın daha entegre ve karmaşık bir hale gelmesi 2008 krizinin dünyaya hızlı bir şekilde yayılmasına neden oldu.⁵⁵⁹

2010 yılından itibaren ise dünya genelinde milliyetçi ve aşırı sağcı hareketlerin yükselişine şahit olundu. Bu hareketler 2008 yılındaki krizden etkilenmelerine küreselleşme sonucu yaşanan olumsuzlukları kaynak göstermekteydi. Bu anlayışa sahip siyasetçilere göre küreselleşme, devlet kültürlerini ve ekonomilerini kötü yönde etkilemekte olduğundan küreselleşmenin tersine döndürülmesi gerekmektedir. Avrupa’da milliyetçi veya aşırı sağcı partilerin yükselişi, İngiltere’nin AB’den ayrılma (Brexit) sürecini başlatması ve Donald Trump’ın ABD başkanlık seçimlerini kazanması küreselleşmenin gerilediğine dair önemli gelişmeler olarak görüldü.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ Emre Erşen, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Dünya Siyaseti”, **Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori Kavram ve Konular**, Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.), 5. Basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, ss.57-78. s.69-70

⁵⁵⁹ Emre Erşen, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Dünya Siyaseti”, s.73.

⁵⁶⁰ Jonilda Rrapaj, **Batı Balkanlar’ın Neoliberal Küreselleşmeye Eklemlenmesinin Neo-Gramsciyan Yaklaşım Çerçevesinde Analizi: Arnavutluk Örneği**, Ankara Üniversitesi SBE, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 246; Soner Karagül ve Belma Engin Güder, “Dış Politikada Popülist Söylem ve Girişimler: Trump Siyaseti ve Brexit Süreci”, **Troyacademy**, Cilt: 5, Sayı:1, 2020, ss.109-133, s.123

Bunun dışında aşağıda detaylarına girilecek olan 2010 yılı sonunda Ortadoğu bölgesinde başlayan halk ayaklanmaları da uluslararası siyaseti şekillendiren en önemli olaylardan biri oldu.

5.1.2. Bölgesel Düzen

2000'li yılların başında önce Afganistan'ın ardından Irak'ın işgal edilmesi bölgesel düzende de değişimleri beraberinde getirdi. ABD, “terörizme karşı” açtığı savaş politikası kapsamında öncelikle “şer eksen” içinde yer alan ülkelerin rejimlerini gerekirse güç kullanarak değiştirerek bu ülkelere “demokrasi ve özgürlük” getirilmesini hedefliyordu. Böylece 90'lı yıllardaki ABD için Ortadoğu bölgesinde öncelik olan Arap-İsrail çatışmasını diplomatik yollarla çözümleme hedefi geri planda kaldı ve artık bölgeye yönelik dış politika aracı olarak askeri güç kullanımı ön plana çıktı.⁵⁶¹ Ancak, Afganistan'ın aksine Irak'a karşı başlatılan saldırı dünya kamuoyundan kabul görmedi. BM Güvenlik Konseyi'nin onayını alamayan ABD “gönüllüler/istekliler koalisyonu” (Coalition of the Willing) adı altında kendisine destek veren 45 ülke olduğunu iddia etti.⁵⁶² Bu ülkelerden sadece üçü (İngiltere, Avustralya ve Polonya) işgal harekâtına asker göndererek destekte bulundu. Irak'ın işgal edilmesi ve sonrasında uygulanan yanlış politikalar hem Irak'ı hem de bölgeyi daha da istikrarsız hale getirdi.

ABD'nin bölge politikaları İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel güçler tarafından da eleştirilmekte ve söz konusu bu ülkeler bölgeye dair kendi politikalarını uygulamaya çabalamaktaydı. Irak'tan sonra sıranın kendisine gelmesini engellemek isteyen İran yönetimi ABD işgal güçlerini mümkün olduğunca Irak'ta meşgul etmeye yönelik politikalar üretti. Bu kapsamda Irak, Suriye ve Lübnan hattında kendisine yakın mili güçler vasıtasıyla direniş gruplarına desteğini sürdürdü. Bu destek ilerleyen yıllarda İran'ın çok güçlü bir “vekil güçler ağı” oluşturmaya olanak sağladı. Hizbullah ve Hamas gibi örgütlere desteğinin yanında Irak'ta Şii milis güçleri desteklenecek gruplar arasına girdi.

İran'ın bu etkinliği başta Körfez ülkeleri olmak üzere önemli sayıda bölge ülkesini tedirgin edecek boyuta ulaştı. Örneğin Ürdün Kralı II. Abdullah yeni Irak hükümetine

⁵⁶¹ Meliha Benli Altunışık, “Ortadoğu’da Bölgesel Düzen ve “Arap Baharı””, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 5, Sayı: 53, 2013, ss.71-79, s.74

⁵⁶² BBC, Steve Schifferes, “US says 'coalition of willing' grows”, 21 March 2003. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/2870487.stm>, Erişim Tarihi: 17.11.2023

İran yanlısı partilerin veya siyasetçilerin hakim olması halinde, İran'dan Irak, Suriye ve Lübnan'a uzanan bir "Şii hilalinin" ortaya çıkabileceğini, bunun iki ana İslami mezhep arasındaki geleneksel güç dengesini değiştirebileceğini ve ABD çıkarları ve müttefikleri için yeni zorluklar yaratabileceğini söyledi.⁵⁶³ Irak'ın işgal edilmesinin "İran'a yarayacağı" argümanı ile ABD yönetimine karşı duran Suudi Arabistan ise İran'ın bu gücünü dengelemek ve azaltmak için ABD'nin Irak işgalini devam ettirmesini savunur oldu.

2010'lu yılların başında yaşanan "Arap Baharı" ise bölgesel düzende bambaşka bir dönem açtı. Tunus'ta ekonomik sıkıntılar nedeniyle bir vatandaşın kendisini yakarak intihar etmesi⁵⁶⁴ üzerine Tunus halkının ayaklanmasıyla başlayan isyan dalgası Libya, Mısır, Suriye, Bahreyn, Irak ve Yemen gibi ülkelere sıçrayarak adeta bölgesel bir ayaklanma boyutunu aldı. Ayaklanmaların Suriye'de bir iç savaşa evrilmesi ile küresel ve bölgesel güçlerin olaya müdahil olması bölgesel dinamiklerin uluslararası dinamiklerden ayrılamayacağı bir noktaya gitmesi sonucunu doğurdu. Yani ABD'nin artık tek kutup olmadığı ve çok kutupluluğa doğru geçiş tartışmaları Suriye ve bölge üzerindeki küresel rekabette kendini gösterdi. Bir yanda Türkiye, Katar, Suudi Arabistan'ın desteklediği Suriyeli muhalifler ile İran ve Lübnan Hizbullahı'nın desteklediği Esad rejimi üzerinden bölgesel rekabet yaşanırken diğer yanda ABD'nin muhaliflere (özellikle de Suriye'nin kuzeyindeki YPG/PYD/PKK'lı terörist gruplara) verdiği destek ve Rusya'nın Esad rejimine verdiği destek ile küresel güçlerin rekabeti yaşanmaktaydı.

Bölgede doğan güç boşluğu özellikle el-Kaide gibi terör örgütlerinin güç kazanmasında önemli bir etken oldu. Irak'ta 2008 sonrası güç kaybetmeye başlayan Irak el-Kaidesi 2011 sonrası Suriye üzerinde yeniden güç kazanmaya başlayarak önemli alan hakimiyeti elde etti. Adını önce Irak-Şam İslam Devleti olarak değiştirdi sonrasında ise Irak'ta Musul başta olmak üzere Sünni bölgelerde kontrolü ele geçirdi ve Sykes-Picot sınırlarını kaldırarak Suriye ve Irak'ı içine alan bir "İslam Devleti" kurduğunu ilan etti.⁵⁶⁵ Ardından

⁵⁶³ Robin Wright and Peter Baker, "Iraq, Jordan See Threat To Election From Iran", The Washington Post, 08 December 2004. <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html>, Erişim Tarihi: 17.11.2023

⁵⁶⁴ France24, "Protester who set himself on fire has died, says NGO", 05 January 2011, <https://www.france24.com/en/20110105-protestor-who-set-himself-fire-has-died-says-brother>, Erişim Tarihi: 17.11.2023

⁵⁶⁵ Örgütün doğuşu, gelişimi ve dönüşümü hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Recep Tayyip Gürlü ve Ömer Behram Özdemir, "El-Kaide'den Post-Kaide'ye Dönüşüm: İŞİD", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, (Ocak 2014), ss.113-155.

bölge bir kez daha ABD öncülüğündeki askeri koalisyon güçlerinin hareket sahası haline geldi. İleri sürülen görev bu sefer radikal terör örgütü'ü yenilgiye uğratmaktı.⁵⁶⁶

Mısır'da demokratik seçimle iktidara gelen Muhammed Mursi'nin darbe ile iktidardan indirilmesi, Suriye'de ayaklanmaların iç savaşa evrilmesi ve Irak'ta DAESH ilerlemesi "Arap Baharı'nın Arap Kışı'na döndüğü" şeklinde yorumlandı. 2010 yılında başlayan ve tüm bölgeyi demokratik rejimlerin yöneteceği inancı tamamen yok oldu. Hatta bölge eskisinden daha istikrarsız bir hale büründü ve ayaklanmalara katılan halklar muhtemelen 2010 öncesi düzeni arar hale geldi.

5.2. Irak'ta Siyasi İktidarın Durumu

5.2.1. ABD İşgali Sonrası Irak'ta Geçiş Süreci ve Saddam Hüseyin'in Devrilmesi

Irak'ta rejim değişikliği bir süredir ABD'nin neo-con politikacıları tarafından savunuluyordu ve bunu birkaç iddiaya dayandırıyorlardı. Bunlardan ilki el-Kaide terör örgütü ile Irak rejimi arasındaki bağlantıydı. Bu bağlantı iddiası Irak'ı doğrudan 11 Eylül saldırılarından sorumlu yapıyordu. İkincisi, Irak'ın kitle imha silahları (KİS) bulundurduğu ve bu silahları ABD'ye yada ABD çıkarlarına karşı kullanmak üzere olduğu idi. Üçüncü iddia ise Saddam rejiminin Irak ve bölge üzerinde insan hakları ihlallerine odaklanıyor ve Saddam'ın devrilmesi sonrası öncelikli olarak Irak'ta daha sonra da Ortadoğu'da daha barışçıl ve demokratik yönetimlerin iktidara geleceğine vurgu yapıyordu.⁵⁶⁷ İlk iki iddianın daha sonraları tamamen sahte istihbarat raporlarına dayanan bir yalan olduğu ortaya çıktı. Üçüncü iddianın ise işgal için bir "kılıf" mı yoksa gerçekten inanılmış bir politika mı olduğu tartışmalıdır ancak bu inanılmış bir hedef olsa bile uluslararası hukuk açısından hiçbir meşruiyete sahip değildi.

Nihayetinde Eylül 2002'de ABD Başkanı Bush, Irak'ın KİS bulundurmasına karşı davasını Birleşmiş Milletlere taşıdı. Kasım ayında BM Güvenlik Konseyi (BMGK), Irak'ın KİS denetimlerini sıkı şartlarla yeniden başlatmasını talep eden 1441 sayılı

⁵⁶⁶ 2016 yılında ABD Başkanlığı için yarışan Donald Trump dönemin ABD Başkanı Barack Obama ve Başkanlık için yarışan rakibi Hillary Clinton'ı DAESH ile yeteri kadar mücadele etmemekle, Ortadoğu'daki krizlere yeteri kadar önem vermemekle ve bu yüzden bir bakıma DAESH'in kurulmasında öncü olmakla suçlamıştır. Böylece DAESH'i ortadan kaldırmak adına üstlendikleri misyon ile yeniden ABD askerlerinin Irak ve Suriye'ye müdahil olmasının önü açılmıştı. "Donald Trump accuses Obama of being 'founder of ISIL'", Al Jazeera, 11 Ağustos 2016, <https://www.aljazeera.com/news/2016/8/11/donald-trump-accuses-obama-of-being-founder-of-isil/>; "Trump: Clinton, Obama 'created ISIS'", CNN, 03 Ocak 2016, <https://edition.cnn.com/2016/01/02/politics/donald-trump-barack-obama-hillary-clinton-created-isis/index.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2024.

⁵⁶⁷ Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p.259.

kararı⁵⁶⁸ oybirliğiyle kabul etti. Bu süreçte ABD, İngiltere ile işbirliği içinde Körfez’de sessiz bir askeri yığınak yapmaya başladı. Irak, askeri saldırıdan kaçınmak amacıyla 1441 sayılı kararı kabul ettiğini açıkladı ve Kasım 2002’de Irak’ta yeni KİS denetim uzmanları teftişe başladı. Bu süreçte Irak KİS denetçileri ile işbirliği içinde çalıştı ve yine ABD’yi “memnun” edecek bir sonuç çıkmadı yani Irak’ın KİS varlığı ispatlanamadı.⁵⁶⁹

Bu süreç içerisinde Fransa, Almanya ve Rusya gibi denetimlerin devam etmesini isteyen ülkeler ile Saddam rejimini devirmek için “sabırsızlanan” ABD ve İngiltere gibi küresel güçler arasında derin tartışmalar devam etmekteydi. ABD kendisine tepki gösteren ve işgale karşı çıkan ülkeleri dikkate almayıp BMGK’nin 1441 sayılı kararının verdiği “yetkiye dayandığını iddia ederek” hareket etmeye karar verdi. Washington yönetimi 18 Mart 2003’te Saddam Hüseyin’e ülkeyi terk etmesi için kırk sekiz saat süre verdi ve Irak’ı terk etmemesi durumunda savaş ilan edeceğini açıkladı.⁵⁷⁰ Beklendiği gibi Saddam ülkeyi terk etmedi ve 48 saatin sonunda ABD, sözde Irak’ı Özgürleştirme Harekatı (Operation Iraqi Freedom) planını devreye sokarak Bağdat başta olmak üzere tüm Irak’ta belirlenen hedeflere hava saldırısı başlattı.⁵⁷¹

Yaklaşık 3 hafta sonra Irak ordusunun yenilgiye uğradığı kesinleşti. Sünni bölgeler başta olmak üzere çeşitli lokasyonlarda direniş grupları ile çatışmalar devam etse de kilit noktalar ABD ordusunun kontrolü altına alındı. Bununla birlikte politik iktidar tamamen yok olduğundan Irak’ta bazı noktalarda kendi “yönetimlerini” kuran gruplar ortaya çıktı. Basra’da Şii kökenli gruplardan İİDYK ve Bedr Örgütü, Nasıriye’de Şii kökenli İDP, Kerbela’da radikal İslamcı ideolojiye mensup Şii gruplar, Bağdat civarındaki yoksul mahallelerde ise Mukteda Sadr’a bağlı güçler bulundukları bölgeleri yönetmeye başladı. Ülkenin kuzeyinde ise uçuşa yasak bölge (no-fly zone) sayesinde kısmen kendi kendilerini yöneten KYB ve KDP liderliğindeki Kürtler Musul ve Kerkük üzerinde de Peşmerge güçleri vasıtasıyla hakimiyet kurma gayretinde idi.⁵⁷² Buna karşılık ABD’nin işgal öncesinde destek verdiği Irak Ulusal Konseyi (Iraq National Council) lideri Ahmet

⁵⁶⁸ United Nations Security Council, “Resolution 1441 (2002)”, 08 November 2002. <https://www.un.org/depts/unmovic/documents/1441.pdf>, Erişim Tarihi: 22.11.2023

⁵⁶⁹ Kemal İnat, “Irak: ABD ve Saddam Hüseyin ‘İşbirliği’ ile Gelen Yıkım”, s.32.

⁵⁷⁰ The White House, “President Says Saddam Hussein Must Leave Iraq Within 48 Hours”, 17 March 2003. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/03/20030317-7.html>, Erişim Tarihi: 12.12.2023.

⁵⁷¹ Sarhang Hamasaeed and Garrett Nada, “Iraq Timeline: Since the 2003 War”, United States Institute of Peace, 29 May 2020. <https://www.usip.org/iraq-timeline-2003-war>, Erişim Tarihi: 12.12.2023.

⁵⁷² Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, p.264-265.

Çelebi ve Irak Ulusal Anlaşması (Iraqi National Accord) lideri Iyad Allavi gibi isimlerin ise Irak toplumu tarafından lider olarak kabul edilmedikleri kısa sürede anlaşıldı.

Irak'ın politik geleceği açısından hesaplamadığı bir ortamla karşı karşıya kalan ABD'nin Saddam sonrası Irak'ın gerçekliklerine karşı hazırlıksız ve yetersiz olduğu anlaşıldı. Yeni Irak'ta siyasi durumu yönetmek için birtakım adımlar uygulamaya kondu. İlk aşamada ABD ordusundan emekli bir general olan Jay Garner 21 Nisan'da "Yeniden Yapılanma ve İnsani Yardım Ofisi" (Office of Reconstruction and Humanitarian Assistance) olarak adlandırılan bir oluşumun başına getirildi. 3 hafta kadar kısa süren bu görevin ardından ABD yönetimi ikinci aşamayı devreye soktu ve oluşturulan Koalisyon Geçici Otoritesi'nin (Coalition Provisional Authority) başına Büyükelçi Paul Bremer'ı getirdi. Böylece ABD, geçiş süreci boyunca siyasal iktidarı yeni bir Irak hükümeti kurulana kadar eline almış oldu.⁵⁷³

13 Temmuz 2003'te ise Koalisyon Geçici Otoritesi kendisine bağlı olarak çalışacak bir yasama organı oluşturdu. Irak Yönetim Konseyi (Iraqi Governing Council) adı verilen bu organ 13'ü Şii Arap, 5'i Sünni Arap, 5'i Sünni Kürt, 1'i Türkmen ve 1'i Süryani olmak üzere 25 üyeden oluşmaktaydı.⁵⁷⁴ 8 Haziran 2004'te BMGK'nın almış olduğu 1546 sayılı kararını⁵⁷⁵ gerekçe göstererek Koalisyon Geçici Otoritesi, Irak'ta yasal yetki kullanma, tam sorumluluk üstlenme ve Irak fonlarını harcama yetkisine sahip olarak Irak'ın etkin bir hükümeti haline geldi. ABD liderliğindeki işgal güçlerine de yerelde güvenliği sağlamak için yeniden görev tanımlaması yapıldı ve bu işgal güçleri Koalisyon Geçici Otoritesi'nin güvenlik gücü olarak faaliyet göstermeye başladı.⁵⁷⁶ Paul Bremer görevi sırasında uygulamaya koyduğu "Baassızlaştırma" (de-Baathification) politikası ile Irak'ın yakın geleceğini derinden sarsacak bir hamle yaptı. Hedef olarak Baasçı unsurları iktidardan uzaklaştırmak için atılan bu adım ilk aşamada kamu sektöründe büyük çoğunluğu Sünni olan yaklaşık 30 bin kişinin işsiz kalmasına neden oldu. İkinci aşamada ise Irak'ın tüm silahlı kuvvetleri, istihbarat çalışanları ve diğer güvenlik unsurları

⁵⁷³ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", s.39-41.

⁵⁷⁴ ReliefWeb, "Backgrounder: Key events since the establishment of Iraq's IGC", 28 June 2004, <https://reliefweb.int/report/iraq/backgrounder-key-events-establishment-iraq-igc>, Erişim Tarihi: 22.11.2023

⁵⁷⁵ Söz konusu bu karar ile Irak'ta yetkin bir hükümet kurulana kadar bütün işleyişi Geçici Koalisyon Otoritesi'nin yani ABD'nin eline alacağı ilan edilmiş oldu. "Resolution 1546 (2004) / adopted by the Security Council at its 4987th meeting, on 8 June 2004", United Nations Digital Library, 2004. <https://digitallibrary.un.org/record/523025>, Erişim Tarihi: 22.11.2023

⁵⁷⁶ Phebe Marr, The Modern History of Iraq, p.266.

lağvedildi. Yaklaşık 400 bin kişiden oluşan bu Iraklılar bir anda işsiz kaldı.⁵⁷⁷ Güvenlik mensuplarına karşı uygulanan bu politika Irak'ta çok büyük bir güvenlik boşluğuna yol açmasının yanında eski asker ve polis olan bu kişilerin çoğunun direniş gruplarına kaymasına da neden oldu.⁵⁷⁸

5.2.2. 2005 Anayasası ve Irak'ın Federal Cumhuriyet Oluşu

Washington'da Irak'ı işgal etme kararı alanların işgal sonrası Irak'ı yönetecek kişilerin kimler olacağı konusunda yanlış karar aldıkları kısa bir sürede ortaya çıktı. Çünkü ABD'nin teoride hesapladığı politik dizayn hamlesi pratikte neredeyse hiç karşılık bulmadı. ABD'nin işgal sonrası yaşanacak erken döneme dair varsayımlarından biri, Irak'ta üst düzey siyasi liderliğin esas olarak sürgündeki muhalefet tarafından yürütüleceği yönündeydi. Alt düzeydeki temel bürokratik ve askeri yapıların ise Irak'ı yönetmeye devam edeceği hesaplanmaktaydı. Bu hedeflerin uygulamaya konması sürecinde yaşanan problemler yukarıda anlatıldığı gibi yeni bir geçici hükümet kurulmasına, Iraklılar arasında yoğun bir iktidar mücadelesi yaşanmasına ve BM'nin de arabulucu olarak dahil olduğu karışık bir geçiş dönemi yaşanmasına yol açtı.

Bu geçiş döneminde 2005 yılı önemli bir yıl olarak ortaya çıktı. Bu yıl içerisinde Irak'ın yeni bir anayasa hazırlanarak bu anayasa doğrultusunda oluşturulacak bir siyasi yönetim modeliyle yönetilmeye başlanması hedeflenmişti. Bu hedef doğrultusunda 30 Ocak 2005 tarihinde kurucu meclis seçimleri yapıldı ve bu meclis birçok uzmana göre aceleye gelmiş ve Irak'ı sosyo-politik krizlere sürükleyecek bir anayasa taslağı hazırladı. 2005 yılı 15 Ekim'inde yapılan anayasa referandumunun ardından aynı yıl içinde 15 Aralık'ta yeni hükümet için nihai bir seçim yapıldı.⁵⁷⁹ Her üç seçim (kurucu meclis, anayasa referandumu ve genel meclis) de etnik ve mezhepsel bölünmüşlüğü pekiştirerek kuzeyde Kürtlere, merkez ve güneyde Şii partilere güç verdi ve Sünnileri marjinalleştirdi.

Sünni Arapların büyük ölçüde boykot ettiği 30 Ocak 2005 seçimlerinin ardından Irak parlamentosunun birincil ve en önemli görevi yeni bir anayasa hazırlamaktı. Planlanan takvime göre 15 Ağustos 2005'e kadar oluşturulacak anayasa taslağı iki ay içinde referanduma götürülerek halk onayını alacaktı. Şiiler, Sünniler ve Kürtlerin kendi

⁵⁷⁷ Ali Allawi, *The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace*, New Haven, CT: Yale University Press, 2007, p.91.

⁵⁷⁸ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", s.39.

⁵⁷⁹ Kemal İnat, "Irak 2005", *Ortadoğu Yıllığı 2005* içinde, Kemal İnat ve Ali Balcı (Ed.), Ankara: Nobel Yayın, 2006, s.53, ss.53-78.

ajandalarını ön planda tutarak oluşturmaya çalıştıkları Anayasa büyük tartışmalar ve uzlaşmazlıklar altında zorla da olsa 15 Ağustos'a yetiştirildi ve meclisin onayına sunuldu.⁵⁸⁰ Sünnilerin karşı çıkışları sebebiyle anayasanın onaylama süreci Ağustos ayı sonuna kadar uzadı ve nihayetinde Sünnilerin onayı olmadan kabul edildi.⁵⁸¹

Referanduma götürülmesi onaylanan yeni anayasa 6 ana bölüm ve toplamda 144 maddeden oluşmakta ve Irak'ın artık demokratik, İslami ve federal bir cumhuriyet olduğunu ilan etmekteydi.⁵⁸² Böylece 1992 yılından beri de-facto olarak özerk bir bölgede yaşayan Kürtler resmi olarak federe bir bölgeye sahip oldular. Erbil, Süleymaniye ve Dohuk eyaletlerini içine alan bu bölgede kendi federe meclislerini, hükümetlerini ve belediye başkanlarını belirleyecek seçimleri düzenleme yetkilerine sahip oldular. Diğer yandan Kürtçe de Arapça'nın yanında Irak'ın ikinci resmi dili olarak anayasal bir kabul kazanmış oldu.⁵⁸³

Diğer yandan devletin resmi dini olarak İslam anayasada yer aldı ve yasa yapımında kaynaklardan biri olarak kabul edildi. Böylece İslam dinine aykırı bir kanun çıkartılamaması anayasal hükme bağlanmış oldu. Irak'ın 2003 sonrası süreçte İslami kimliğinin anayasal garanti altına alınmış olması ve ülkenin önde gelen Şii aktörlerinin bunda etkili olması İran ile Irak arasında yakınlaşmanın başlangıç işaretlerinden biri olarak gösterilebilir. Zira Irak Yönetim Konseyi içinde yer alan Tahran destekli Şiilerin anayasa yapımında etkinliği ve Sünnilerin bu anayasaya karşı çıkışları hesaba katıldığında Irak'ın İran'a yakınlaştığı iddiası daha da iyi anlaşılmaktadır.

Nihayetinde 15 Ekim'de ülke çapında yaşanan büyük şiddet olaylarına ve Sünnilerin boykot etmelerine rağmen referanduma gidildi. Şiilerin ve Kürtlerin desteği Sünnilerin muhalefetine üstün geldi ve yeni anayasa, kullanılan oyların yüzde 78'lik bir oranda evet çıkmasıyla kabul edildi.⁵⁸⁴ Yeni anayasayı kabul eden Irak'ta bir sonraki adım artık geçici statüde olmayan kalıcı bir hükümetin kurulması için parlamento seçimlerine gitmekti.

⁵⁸⁰ "Iraq constitution meeting delayed", Al Jazeera, 22 August 2005, <https://www.aljazeera.com/news/2005/8/22/iraq-constitution-meeting-delayed>, Erişim Tarihi: 05.01.2024

⁵⁸¹ Kemal İnat, "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", s.47.

⁵⁸² "Irak Anayasası Birinci Kısım madde 1 ve madde 2". Irak 2005 Anayasasını daha detaylı incelemek için bkz İngilizceye çevrilmiş versiyonu **Iraq's Constitution of 2005**, https://constituteproject.org/constitution/Iraq_2005, Erişim Tarihi: 19 Ağustos 2016.

⁵⁸³ "Irak Anayasası Birinci Kısım madde 4".

⁵⁸⁴ Jonathan Steele, "Iraqi constitution yes vote approved by UN", The Guardian, 26 October 2005. <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/26/iraq.unitednations>, Erişim Tarihi: 05.01.2024.

15 Aralık 2005'teki parlamento seçimlerinin ardından Ocak 2006'da kesin sonuçlar açıklandı ve beklendiği gibi Şiilerin ağırlıkta olduğu Birleşik Irak İttifakı kazanan grup oldu.⁵⁸⁵ Tek başına hükümeti kuracak çoğunluğu sağlayamadığı için meclisteki diğer oluşumlarla uzunca süren koalisyon ve hükümet kurma görüşmeleri başladı. Bu uzun süren pazarlıklar süreci Irak'ta bundan sonra her dört yılda bir düzenlenecek seçimlerin ardından bir rutin halini aldı. Nihayetinde Nisan 2006'da Birleşik Irak İttifakı'ndan Şii siyasetçi Nuri Maliki Başbakan, Irak Uzlaşma Cephesi grubundan Sünni siyasetçi Mahmut Meşhedani Meclis Başkanı ve KYB'den Kürt siyasetçi Celal Talabani de Cumhurbaşkanı seçildi.⁵⁸⁶ Söz konusu bu üç başkanlığın yardımcılıklarına da birer adet diğer etnik ve mezhepsel kökenden olan siyasetçiler getirildi. Yani Kürt Cumhurbaşkanı Sünni ve Şii yardımcısı, Sünni Meclis Başkanı Kürt ve Şii yardımcısı gibi. Böylece Irak siyasetine anayasal bir geçerliliği olmamasına rağmen sonraki yıllarda devam edecek bir teamül girmiş oldu: Kürt Cumhurbaşkanı, Şii Başbakan ve Sünni Meclis Başkanı.

Yıl	Katılım Oranı
2005 (Kurucu Meclis)	58.5%
2005 (Genel Seçim)	79.6%
2010	62.4%
2014	60.2%
2018	44.5%

Tablo 6: Irak'ta Parlamento Seçimlerine Katılım Oranları

Irak böylece günümüze kadar gelen süreçte hem siyasal hem de toplumsal düzeyde giderek ayrıran bir görüntü çizdi. 2006 yılından itibaren her dört yılda bir gerçekleşen parlamento seçimlerinde ve yerel seçimlerde neredeyse tüm Iraklıların etnik ve mezhebi kökenlerine göre oy verdikleri görüldü. Diğer yandan yıllar ilerledikçe seçimlere katılım oranlarında düşüş yaşanması Iraklıların çoğunluğunun sorunlarının çözülmesinde siyasal

⁵⁸⁵ Mesut Özcan, "Irak 2006", Ortadoğu Yıllığı 2006, Kemal İnat-Muhittin Ataman (ed.), Ankara, 2008.

⁵⁸⁶ Inter-Parliamentary Union, "IRAQ (Council of Representatives of Iraq)", http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2151bis_05.htm, Erişim Tarihi: 29.12.2023.

süreçten bir beklentilerinin ve umutlarının kalmadığını gösterdi. Bir diğer deyişle Irak’a “getirilen” demokrasi sadece kağıt üzerinde kaldı. Zira uygulamada iktidarları eline alan grupların özellikle muhalif toplum üzerindeki baskısı ve Irak topraklarının sürekli bir şiddet sarmalı içinde olması onu başarısız devlet statüsünden bir türlü kurtaramadı.

Aralık 2005 Seçimleri			
Sıra	Parti	Etno-Sekter Köken	Lider
1.	Birleşik Irak İttifakı	Şii Arap	İbrahim Caferi
2.	Kürt İttifakı	Kürt	Mesut Barzani
3.	Tawafuq	Sünni Arap	Tarık Haşimi
2010 Seçimleri⁵⁸⁷			
1.	Irak Ulusal Hareketi	Çok Gruplu	Iyad Allawi
2.	Kanun Devleti	Şii Arap	Nuri Maliki
3.	Ulusal Irak İttifakı	Şii Arap	İbrahim Caferi
2014 Seçimleri			
1.	Kanun Devleti	Şii Arap	Nuri Maliki
2.	El-Ahrar Bloku	Şii Arap	Mukteda Sadr
3.	Muwatin	Şii Arap	Ammar Hekim
2018 Seçimleri			
1.	Sairun Koalisyonu	Şii Arap	Mukteda Sadr
2.	Fetih İttifakı	Şii Arap	Hadi Amiri
3.	Zafer İttifakı	Şii Arap	Haydar Abadi

Tablo 7: Irak’ta 2005-2020 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Parlamento Seçimleri ve Kazanan Bloklar

⁵⁸⁷ Bu seçimleri Iyad Allavi’nin liderliğini üstlendiği, Şii Arap ve Sünni Araplar başta olmak üzere Irak’ın tüm kesimlerini kapsamayı hedefleyen Irak Ulusal Hareketi kağıt üzerinde kazanmış görünse de seçim sonucunda hükümeti kurma görevi Nuri Maliki’ye verildi. Böylece İran’ın desteklediği gruplar iktidarını devam ettirdi.

5.3. İran’da Siyasi İktidarın Durumu

5.3.1. 2000’lerde İran İç Siyaseti

Mayıs 1997’den Ağustos 2005’e kadar iktidarda olan Muhammed Hatemi, hukuk devleti ilkesi, sivil alanın güçlenmesi ve demokrasinin oturtulması üzerine inşa ettiği seçim kampanyası sonrasında özellikle gençlerin, kadınların ve öğrencilerin desteğini alarak ezici bir çoğunlukla (yüzde 69,63) iktidara geldi. Hatemi’nin iktidara gelişi İran’da toplumun devlet içerisinde kendisini nasıl konumlandığından, Devrim sonrası ülkenin gideceği istikamete kadar yeni bir dönemin kapısını açmıştı. Bu açıdan bakıldığında Hatemi, İran’da müesses nizamın karşı çıkmasına rağmen seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuş ve bunu şimdiye dek bir şekilde rejimin dışına itilmiş kesimleri politik alana dahil ederek gerçekleştirmiştir.⁵⁸⁸

Hatemi’nin ikinci dönemine (2001-2005) denk gelen 11 Eylül saldırıları, ardından gerçekleşen Afganistan müdahalesi ve son olarak 2003 Irak işgali, İran iç siyasetinin dönüşümünde önemli rol oynayan dış etkenlerdi. ABD’de George W. Bush’un iktidarı (Ocak 2001- Ocak 2009) bu açıdan önceki Amerikan Başkanı Bill Clinton döneminde İran’daki ABD’ye karşı oluşan olumlu havanın bir anda tersine çevrilmesine neden oldu. Bush yönetiminden sonra ABD’nin İran’a yönelik stratejisinin çevreleme yerine rejim değişikliğine evrilmesi, İran’da iç ve dış siyasette şahin kanadın kontrolü ele geçirmesini beraberinde getirdi.⁵⁸⁹

11 Eylül sonrasında Ortadoğu’daki üç ülke (Suriye, İran ve Irak) ABD’nin hedef tahtasına konuldu. Afganistan ve Irak’ta dış müdahale ile hükümetlerin değiştirilmesi ve “demokratik değerlere” uygun yeni rejimlerin kurulması iddiası İran ve Suriye’de en öncelikli rejim güvenliği meselesi haline geldi. Oluşan bu konjonktür İran’ın hem daha agresif bir strateji izlemesine hem de bölgede ABD’nin bu politikaları karşısındaki taraflarla daha yakın ilişkiler kurmasına neden oldu.⁵⁹⁰ ABD’nin “terörle savaş” adı altında İran’a komşu bölgelerde gerçekleştirdiği bu müdahaleci yaklaşım hesaba

⁵⁸⁸ Ruşen Çakır ve Sami Oğuz, **Hatemi’nin İran’ı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.76-81.

⁵⁸⁹ Gülriz Şen, **Devrimden Günümüze İran’ın ABD Politikası Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz**, Ankara: ODTÜ Yayınları, 1. Baskı, Mayıs 2016, s. 216.

⁵⁹⁰ Burak Bilgehan Özpek, “En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu”, **Ortadoğu Etüdleri**, Vol.3, No 2, 2012, ss.183-216, s. 195.

katıldığında İran dış politikası açısından uzun vadeli sonuçlar üretmesi kaçınılmaz olacaktı.

ABD ile ilişkilerin İran için bölgedeki jeopolitik etkilerinin yanı sıra ülkedeki reform hareketinin akıbetiyle de sıkı bir ilişkisi bulunmaktaydı. Çünkü içerideki reform karşıtı kesimi susturmak için reformist liderler dış politikayı bir siyasi başarı elde etme aracı olarak da kullanmaktaydılar.⁵⁹¹ Ülkedeki reformistler için ABD ile “işbirliği” girişimleri ülke iç siyasetindeki konumları açısından ciddi bir meydan okuma demektir. Hatemi, 2000’lerin başındaki bu yoğun gündem sebebiyle dış politikada hedeflediği başarıyı gerçekleştiremedi ve kendisinden sonraki aşırı muhafazakâr lider Mahmud Ahmedinejad’ın iktidara geçmesiyle İran iç ve dış siyaseti daha şahin bir çizgiye kaydı.

2000’lerin başında Bush’un şer ekseni konuşması ise İran’da reformist görüşe sahip hükümet ve onun destekçileri için kötü bir haberdir. Özellikle şer ekseni ülkeleri içerisinde yer alan Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak ile aynı potada anılması İran için tam bir hayal kırıklığıydı. Böylece İran ile ABD arasında yakınlaşma ihtimali de ortadan kalktı. Reformcuları ülke içerisinde zor durumda bırakan bu durum reformcu ve muhafazakarların Bush’a karşı aynı çizgiye gelmelerine neden oldu.⁵⁹²

2005 yılında Ahmedinejad’ın iktidara gelmesi işte tam da değişmekte olan bu küresel ve bölgesel konjonktür esnasında yaşandı. Ahmedinejad yönetimindeki İran, iki farklı strateji geliştirerek yeni bölgesel konjonktürle baş etmeye çalıştı. Birincisi İran’ın hali hazırda var olan nükleer programını daha da hızlandırması ve uranyum zenginleştirmeyi bir adım öteye taşımasıydı. Ahmedinejad, ülkesinin nükleer teknoloji bakımından önemli aşamalar kaydettiğini dünyaya duyurdu. İkincisi ise İran dış politikasının özellikle 2010’dan sonra bölgedeki temel köşe taşlarından birisi olacak ABD ve onun bölgedeki müttefikleriyle “mücadele” için Şii muhalifler ve diğer devlet dışı aktörlerle kurduğu yakın ilişkilerdi.⁵⁹³

5.3.2. Aşırı Muhafazakarlardan İlimhlara geçiş

Ahmedinejad’ın ardından 2013 yılı seçimlerinde Hasan Ruhani’nin İran’ın cumhurbaşkanı olarak seçilmesi İran’ı takip eden araştırmacılar için sürpriz oldu. Seçimi

⁵⁹¹ Gülriz Şen, *Devrimden Günümüze İran’ın ABD...*, s. 219.

⁵⁹² Bayram Sinkaya, “Devrimden Günümüze İran Dış Politikasının Dönüşümü”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* Vol. 247, no. 5-6 (2005), ss. 25-36, s. 35; Gülriz Şen, *Devrimden Günümüze İran’ın ABD...*, s. 222.

⁵⁹³ Burak Bilgehan Özpek, “En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu”, s.196-197.

ilk turda kazanması (%51 oy oranı ile) sürprizi daha da büyüten bir unsur oldu. Zira Hamaney'in Cumhurbaşkanlığı için Ruhani'yi görmek istemediği şeklindeki iddialar⁵⁹⁴ hesaba katıldığında seçimleri ikinci tura dahi bırakmadan kazanmış olması İran halkının 2009 yılı yeşil hareketinin sandıkta kazanıma dönüşmüş hali gibi durmaktadır. Yeni cumhurbaşkanı, hükümette çeşitli üst düzey görevlerde bulunmuş, uzun süredir İran siyasetinde yer alan bir aktördü. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecindeki kampanyasında merkeziler ve reformculardan oluşan bir koalisyonu temsil etti.⁵⁹⁵

Ruhani ekibini oluştururken ılımlı ve pragmatist olarak bilinen isimleri göreve getirmeye gayret gösterdi. Örneğin dış politika ekibi bağlamında bakıldığında Dışişleri Bakanı olarak görevlendirdiği Cevad Zarif uzun süredir diplomat olarak görev yapmaktaydı. Diğer bir özelliği ise New York'ta İran'ın BM Büyükelçisi görevini yürütmesi hasebiyle Batı ülkelerinin temsilcileri ile sık temasta bulunan bir isimdi. Ayrıca Zarif, uluslararası alanda iyi tanınan ve saygı duyulan biriydi. Zarif, İran'ın dış politika bağlamında yaklaşımını açıklarken karşılıklı bağımlılık, çok taraflılık, Hatemi'nin "Medeniyetler Arası Diyalog" ve Cumhurbaşkanı Ruhani'nin "aşırılıkların olmadığı bir dünya" kavramlarına başvurdu. Zarif, Foreign Affairs'te kaleme aldığı bir makalede İran'ın dış politikada hedef olarak bölgesel ve küresel itibarını arttırmayı, İslami demokrasi de dahil olmak üzere ideallerini teşvik etmeyi, özellikle komşu Müslüman çoğunluklu ülkeler ve bağlantısız devletlerle ikili ve çok taraflı ilişkilerini genişletmeyi, diğer devletlerle gerilimleri azaltmayı, olumlu angajman ve diyalog yoluyla hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde barış ve güvenliği teşvik etmeyi amaçladığını ifade etti.⁵⁹⁶

Hem Ruhani hem de Zarif tarafından kullanılan bu dil Ahmedinejad'dan farklı bir tonu temsil ediyordu. Bu yaklaşım aynı zamanda Ruhani'nin cumhurbaşkanlığı kampanyasındaki muhaliflerinin, özellikle de Said Celili'nin dile getirdiği direniş söylemi çerçevesinde savunduğu dış politika ile de tezat oluşturuyordu.⁵⁹⁷ Yeni cumhurbaşkanı ve dış politika ekibi göreve başladığında, zorlu bir iç ve dış ortamla karşı karşıya kaldılar. Ruhani'nin seçim kampanyası ekonomik konulara vurgu yapıyordu ancak seçimi

⁵⁹⁴ James J. Walsh, "Iran and Iraq", **Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours**, Anoushiravan Ehteshami, Neil Quilliam and Gawdat Bahgat (Ed.), Palgrave Macmillan, 2017, pp.81-122, p.107

⁵⁹⁵ Mahmood Monshipouri and Manochehr Dorraj, "Iran's Foreign Policy: A Shifting Strategic Landscape", **Middle East Policy**, Vol 20, Issue 4, 2013, pp.133-147, p.134ç

⁵⁹⁶ Mohammad Javad Zarif, "What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era", **Foreign Affairs**, Vol. 93, No. 3, pp. 49-59.

⁵⁹⁷ Sermin Przewczek, "Iran's Foreign Policy under President Rouhani: Pledges versus Reality", **Ortadoğu Analiz**, Cilt:5, Sayı:57, 2013, ss. 64-71, s. 69

kazandıktan sonra uluslararası yaptırımlar ve selefinin ekonomik alandaki kötü yönetimi nedeniyle zayıflamış bir ekonomiyle uğraşmak zorunda kaldı. Merkez bankasına göre bir önceki yıl ekonomi %5 civarında küçülmüş, enflasyon ise %44'e yükselmişti.⁵⁹⁸

Buna ek olarak, seçim sonrası yaşanan iki gelişme yeni ve çok zor meydan okumalara yol açtı. İlk olarak, Suudi Arabistan piyasadaki gücünü kullanarak petrol fiyatını önemli ölçüde düşürdü ve ham petrolün varili Haziran-Aralık 2014 arasında yaklaşık %40 düştü. Bu durum İran hükümetinin mali durumu üzerinde dramatik bir etki oluşturdu.⁵⁹⁹ Petrol fiyatlarındaki düşüşün getirdiği beklenmedik sonuçların yanında, İran'ın sınırında potansiyel olarak belki ekonomik kötüleşmeden daha da tehlikeli olaylar yaşanıyordu. Arap Baharı giderek içinden çıkılmaz bir hal alırken, Ruhani'nin seçildiği yılın Haziran ayında terör örgütü DAESH, Irak ordusunu büyük bir hızda çökerterek Irak'ta oldukça hızlı bir ilerleme sağlamıştı.

5.3.3. Nükleer Mesele

2002 yılında İran'ın gizli nükleer tesislerinin dünya kamuoyuna duyurulmasının⁶⁰⁰ ardından şiddetini arttırarak devam eden nükleer mesele, İran'ın iç siyasetinden dış politikasına, bölgesel ve küresel dinamiklere kadar birçok konunun merkezinde yer aldı. İran nükleer faaliyetleri, İran Devrimi öncesinde 1950'li yıllarda ABD'nin ön ayak olmasıyla başlayan bu faaliyetler 1960'lı yıllarda İran'da Nükleer Araştırma Merkezi'nin kurulmasını ve İran'ın NPT'yi (Nükleer Silahların Sınırlandırılması Antlaşmasını /Nuclear Non-Proliferation Treaty) 1968'de imzalamasını beraberinde getirdi.⁶⁰¹ Devrimin hemen ardından Humeyni, nükleer çalışmaları İslam'a uygun olmadığı ve Batılılar tarafından başlatıldığı için reddetti. Ancak 1980-88 İran-Irak Savaşı nükleer teknolojinin caydırıcı bir unsur olarak önemini gösterdi ve nükleer silahları sınırlandırmaya dair politikada değişikliğe gidildi.⁶⁰²

İran nükleer meselesine dair bir değerlendirme yapılırken kaçınılmaz bir şekilde yaptırımlar meselesi de gündeme gelmektedir. Dolayısıyla nükleer mesele bu tarihten

⁵⁹⁸ James J. Walsh, "Iran and Iraq", p.108.

⁵⁹⁹ Walsh, "Iran and Iraq", p.108

⁶⁰⁰ Iran Watch, "Remarks by Alireza Jafarzadeh on New Information on Top Secret Projects of the Iranian Regime's Nuclear Program", 14 August 2002, <https://www.iranwatch.org/library/nci-new-information-top-secret-nuclear-projects-8-14-02>, Erişim Tarihi: 29.12.2023

⁶⁰¹ Arzu Celalifer Ekinci, **İran Nükleer Krizi**, Ankara: USAK, 2009, s. 30.

⁶⁰² Ariane M. Tabatabai and Annie Tracy Samuel, "What the Iran-Iraq War Tells Us about the Future of the Iran Nuclear Deal", **International Security**, Vol. 42, No. 1, 2017, pp. 152–185

itibaren yoğun bir şekilde ABD'nin tek taraflı⁶⁰³ ve BMGK bünyesinde çıkarılan çok taraflı yaptırımlarının tartışıldığı bir evreye girdi. Yaptırımlar, uygulayıcı ülkeler dışında üçüncü tarafları da ilgilendiren kompleks bir meseledir. 2000'lerin ortalarında şiddetini arttıran yaptırım meselesi İran ekonomisi ve iç siyasetinin yanı sıra dış politikasını da derinden etkiledi.⁶⁰⁴ 2000-2020 arası dönemde nükleer mesele İran iç ve dış politikasındaki tartışmalar, uluslararası yaptırımlar, P5+1 ülkeleriyle İran arasındaki müzakereler, yaptırımların kaldırılması karşısında nükleer faaliyetlerde tavizler veya nükleer faaliyetlerin arttırılması gibi reaksiyonlar çerçevesinde ilerledi. Bu kapsamda müzakereler İran iç siyasetinde ılımlılar ve muhafazakarlar arasında “egemenlik tartışması” zemininde yürütüldü.

2005 yılına kadar İran nükleer meselesi AB üçlüsü (İngiltere, Fransa ve Almanya) ile müzakereler çerçevesinde ilerledi. Hatemi gibi ılımlı bir ismin cumhurbaşkanlığında başlatılan müzakereler, hem ABD'nin Irak işgalinin etkisinde hem de İran'ın “şer eksenini”⁶⁰⁵ ülkeleri içerisinde anılmasının gölgesinde gerçekleşti. AB üçlüsü görüşmeleri birçok UAEA raporu ve İran'ın kısmen tavizleriyle olumlu bir seyir izledi. Kasım 2004'te imzalanan Paris Antlaşması'yla önemli bir adım atıldı. Ancak İran nükleer programıyla alakalı gözle görülür teminat almak isteyen AB üçlüsü konuyu BMGK'ya havale etmekle İran'ı tehdit etse de İran, özellikle uranyum zenginleştirme hakkından vazgeçmeyeceğini beyan ederek bu konudaki tavrını net bir şekilde ortaya koydu.⁶⁰⁶

2005'te cumhurbaşkanı seçilen Mahmud Ahmedinejad'ın ABD ve İsrail'e “meydan okuyan” açıklamaları 2005 sonrasında nükleer meselenin de gidişatını etkiledi. Ahmedinejad'la birlikte ülke içerisinde nükleer müzakereler, “ihanel” kavramı çerçevesinde ilerleyen ve sınırlarını Dini Liderin belirlediği hassas bir konu oldu.⁶⁰⁷ Bu şekilde “güvenikleştirilen” nükleer mesele hem İran iç siyasetindeki ılımlıların bastırılmasında hem de aşırı muhafazakâr kanadın güçlenmesinde önemli rol oynadı.

⁶⁰³ Bu konunun uluslararası hukuk boyutunun bir değerlendirmesi için bkz. Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, “ABD'nin Tek Taraflı Yaptırımlarının Uluslararası Hukuk Temelinde Analizi”, Kemal İnat ve Burhanettin duran (Ed.) İran Yaptırımları, Hukuksal Boyut, Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri, İstanbul: SETA, 2019.

⁶⁰⁴ Mustafa Seyhmus Küpeli, “Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri”, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, 2016, ss. 97-135.

⁶⁰⁵ The White House, “President Delivers State of the Union Address”, 29 January 2002, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>, Erişim Tarihi: 29.12.2023

⁶⁰⁶ Arzu Celalifer Ekinci, **İran Nükleer Krizi**, s.61-62.

⁶⁰⁷ Radio Free Europe, Breffni O'Rourke, “Iran: Ahmadinejad's Threat To 'Traitors' Points To Widening Rift”, 14 November 2007, <https://www.rferl.org/a/1079131.html>, Erişim Tarihi: 29.12.2023

Nitekim Ahmedinejad, 2006 yılında ülkesinin uranyum zenginleştirme işlemini başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğini ancak nükleer silah peşinde olmadıklarını özellikle vurguladı.⁶⁰⁸ İran'ın yeni cumhurbaşkanıyla birlikte sert tutumu hem çok taraflı yaptırımların uygulanması için zemin hazırladı hem de meselenin BMGK gündemine taşınmasında önemli rol oynadı. 2006 yılından itibaren BMGK tarafından alınan yaptırım kararları İran'ın dış dünya ile ilişkilerini şekillendiren en önemli gündem maddesi oldu.

İran için nükleer mesele özellikle 11 Eylül saldırıları ve 2003 Irak işgalinden sonra bölgesel ve küresel caydırıcılık açısından ulusal güvenliğin en önemli parçası haline geldi.⁶⁰⁹ Burada nükleer silah değil nükleer teknoloji vurgusu İran'ın özellikle kullandığı bir unsurdur. Elbette nükleer teknolojinin yeri geldiğinde kısa süre içerisinde nükleer silah elde edebilecek bir teknolojiyi içerisinde barındırması da kaçınılmazdır. Bunun büyük oranda kısıtlanması ise uranyum zenginleştirme faaliyetlerinden UAEA'nın sürpriz denetimlerine izin verilmesine kadar kapsamlı bir düzenleme gerektirmektedir.

2006 sonrası BMGK'nın devreye girmesiyle şiddetlenen yaptırım sarmalı Ahmedinejad yönetimiyle birlikte kısır bir döngüye girdi. Bu dönemde İran nükleer faaliyetlerini hızlandırırken yaptırımlar ise üçlü bir mekanizma etrafında uygulanmaya başladı: BMGK, AB ve ABD'nin tek taraflı yaptırımları. Söz konusu yaptırımlar, bankacılık sisteminden, petrol ihracatına, taşımacılık sigorta işlemlerinden sağlık alanına kadar zamanla birçok sektöre genişletildi ve İran'ın hareket alanı daraltıldı. Bu yaptırımlar, İran ekonomisi ve petrol ihracatında gözle görülür olumsuz etki bıraktı.⁶¹⁰

2009 yılında İran'ın Kum şehrinde gizli nükleer zenginleştirme faaliyetlerinin ortaya çıkması ve bundan bir yıl sonra Ahmedinejad'ın ülkesinin uranyumu yüzde 3,5 ile yüzde 20 arasında zenginleştirdiğini açıklaması yeni bir dönüm noktası oldu.⁶¹¹ ABD'de başkanlık yarışını Demokrat Parti'nin adayı Barack Obama'nın kazanarak Ocak 2009'da göreve başlaması İran ile nükleer müzakerelerde diplomatik çözümü ihtimaller içerisine soktu. Obama'nın başkan olduğu dönem İran'da da tartışmalı cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleşmiş ve Ahmedinejad ikinci dönemine başlamıştı. Cumhurbaşkanlığı seçim

⁶⁰⁸ The Guardian, "Iran claims nuclear breakthrough", 11 April 2006, <https://www.theguardian.com/world/2006/apr/11/iran>, Erişim Tarihi: 29.12.2023

⁶⁰⁹ Hall Brands, "Fools Rush Out? The Flawed Logic of Offshore Balancing." *Washington Quarterly*, Vol. 38, No.2, 2015, pp. 7–28. P. 17.

⁶¹⁰ Mustafa Seyhmus Küpeli, "Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri..."

⁶¹¹ İran Nükleer meselesinin dönüm noktalarının kronolojisi için bkz. Semira N. Nikou, "Timeline of Iran's Nuclear Activities", *The Iran Primer*, <https://iranprimer.usip.org/resource/timeline-irans-nuclear-activities>

sürecinde yaşanan tartışmalar ve “meşruiyet sorunu” Ahmedinejad’ın nükleer meselenin çözümüne dair attığı adımlarla dağıldı. Obama’nın da çözüm için bastırması tarafların 2009 yılında prensipte anlaştığı bir düzenleme (zenginleştirilmiş uranyumun üçüncü ülkeler üzerinden takası) öngörse de Dini Lider Hamaney söz konusu düzenlemeleri taviz olarak değerlendirerek söz konusu düzenlemeyi onaylamadı. Benzer bir girişim 2010 yılında Tahran Deklarasyonu olarak bilinen Türkiye-Brezilya-İran arasında imzalanan antlaşmada da yaşandı. Ancak bu sefer de Obama yönetimi gelinen noktada İran’ın nükleer faaliyetlerinin farklı bir aşamaya geçtiğini ifade ederek yaptırımlarla sert güce başvurulacağını sinyali verdi.⁶¹²

Bu bağlamda 2010 yılında BMGK 1929 sayılı yaptırım kararıyla İran’a karşı kapsamlı bir silah ambargosu kararı aldı. O güne kadar var olan BM yaptırımları içerisinde en ağır koşulları barındıran bu yaptırımlar ile İran’ın nükleer ve balistik füze faaliyetlerine yönelik birçok yatırımı yasaklandı. Bunun yanında kitle imha silahlarıyla ilgili materyallerin taşınması ihtimaline karşılık taşımacılık faaliyetlerinin (gerek duyulması durumunda) çok daha sıkı denetlemesi ve İran bankalarına yönelik denetim ve yaptırımlar gibi uygulamalar devreye sokuldu.⁶¹³ Aynı yıl BM yaptırımlarını daha ileri boyuta taşıyan bir yaptırım kararı ise AB tarafından alındı. AB’nin bu yaptırım kararı temel olarak İran’da enerji sektörünün teknolojik altyapısına yönelik materyallere yönelik sıkı yaptırımları içermektedir. Özellikle çift yönlü olarak adlandırılan ve nükleer faaliyetler için de kullanılabilme ihtimali bulunan ürünlere yaptırımlar sıkılaştırıldı. İran ile olan bankacılık işlemlerine de sınırlama getirildi.⁶¹⁴

UAEA’nın Kasım 2011’de İran’ın nükleer silahlanma ile alakalı çalışmalarına dair şüphe içinde olduğunu açıklaması (nükleer silah üretmeyi temin edecek birçok faaliyeti yürüttüğü) uluslararası yaptırımları daha da hızlandırdı. 2013 yılına kadar giderek ağırlaşan yaptırımlar Hatemi döneminde müzakere heyetine başkanlık eden Hasan Ruhani’nin aynı yıl Cumhurbaşkanı seçilmesiyle İran ile P5+1 arasında müzakereler hızlı bir şekilde yeniden başladı. 24 Kasım 2013’te taraflar yaptırımların sınırlı bir şekilde kaldırılması karşılığında geçici bir antlaşmaya vardılar. 2015 yılındaki nihai antlaşmaya

⁶¹² Gülriz Şen, İran Nükleer Krizi: Diplomasi ve Gerilim Ekseninde Bir Süreç Analizi (2002 – 2020)”, s. 465-466.

⁶¹³ Zehra Aksu ve Fatma Akkan Güngör, "Birleşmiş Milletler'in İran'a Uyguladığı Yaptırımlar Üzerine Bir Değerlendirme", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:9, No:1, 2019, ss.43-51., s.48

⁶¹⁴ Mustafa Şeyhmus Küpeli, Nükleer Sorun Çerçevesinde İran'a Karşı Uygulanan Yaptırımların Ekonomi Politik Etkileri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2016, s.58-59.

giden sürecin yol haritası olacak Ortak Eylem Planı da bu antlaşma ile ortaya konuldu.⁶¹⁵ Karşılıklı tavizler (yaptırımların geçici süreliğine azaltılması ve nükleer faaliyetlere sınırlama getirme) tarafların (P5+1 ve İran) yoğun diplomasisi sonrasında 2015 Temmuz’unda Nükleer Anlaşma olarak bilinen Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) ile sonuçlandı. Antlaşma özetle İran nükleer faaliyetlerinin ve balistik füze kapasitesinin önemli ölçüde sınırlandırılması karşılığında yaptırımların kaldırılmasını içermektedir.⁶¹⁶

Anlaşmanın imzalanmasında birçok faktör rol oynadı. Sertlik yanlısı Ahmedinejad’ın yerine ılımlı profil çizen Ruhani’nin cumhurbaşkanı seçilmesi önemli değişkenlerden birisiydi. Zira 2013’e kadar İran ekonomik olarak ciddi zarar görmüş, enflasyon, petrol ihracatı, işsizlik ve GSMH değerleri kayda değer bir şekilde yaptırımlarla paralel bir tablo çizerek kötüleşmişti.⁶¹⁷ Diğer yandan İran’ın nükleer faaliyetler noktasında geldiği aşama ABD açısından iki seçeneği ön plana çıkarıyordu; askeri müdahale veya anlaşma. Askeri müdahale yan etkileri ve bölgesel/küresel yansımaları açısından ciddi riskler barındırmaktaydı. Ayrıca askeri müdahalenin İran’ın muhtemel nükleer silah kapasitesine ulaşma imkanını sıfırlama garantisi yoktu. Anlaşma seçeneği ise nükleer faaliyetlerin tam denetlenmesine ve sınırlandırılmasına imkân sağlaması bakımından birçok açıdan “en iyi” seçenektir. Netice itibarıyla Nükleer Anlaşma İran’ın uranyum zenginleştirme hakkını belirli oranlarda tanıyarak UAEA’ya tam denetim yetkisi verdi.

2017 yılı Ocak ayında ABD’de Donald Trump’ın başkan olması ile İran ve Nükleer Anlaşma tartışmaları alevlendi. Yeni Başkan Trump, seçim vaatlerinden birisini yerine getirerek “tarihin en kötü anlaşması” olarak nitelendirdiği Nükleer Anlaşmadan 2018’in Mayıs’ında ABD’nin çekildiğini açıkladı. Trump’ın bu kararının arkasında nükleer antlaşmanın birçok taviz içererek İran’ın nükleer kapasitesini sınırlandırmadığı düşüncesi vardı. Trump yönetimi ayrıca söz konusu antlaşmanın İran’ın bölgesel etkinliğini hızlandırdığını düşünmekteydi.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Tam metni için bkz. “Joint Plan of Action”, Arms Control, November 24, 2013. https://www.armscontrol.org/files/Iran_P5_1_Nuclear_Deal_131123.pdf

⁶¹⁶ European Union External Action, “Joint Comprehensive Plan of Action”, 14.07.2015, https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-comprehensive-plan-action_en, Erişim Tarihi: 29.12.2023

⁶¹⁷ Mustafa Seyhmus Küpeli, “Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran’a Uygulanan Yaptırımların Etkileri...”

⁶¹⁸ AA, Mustafa Şeyhmus Küpeli, “İran’la nükleer anlaşmanın akıbeti ne olacak?” 9 Mayıs 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iranla-nukleer-anlasmanin-akibeti-ne-olacak/1140108>, Erişim Tarihi: 29.12.2023

2018 sonrasında İran, nükleer anlaşma sürecini ABD dışındaki P4+1 ülkeleriyle yürütme kararı aldı. Antlaşmaya uygun şekilde ABD dışındaki ülkelerin yaptırımlarının kalkmasını talep etti. Ancak uygulamada AB'nin çeşitli girişimleri olsa da ABD'nin "maksimum baskı" politikası İran'ın beklediği pozitif çıktılar vermedi. Bunun üzerine Tahran yönetimi 2019 itibarıyla KOEP'in kendisine yüklediği yükümlülükleri aşama aşama uygulamayacağını ilan etti. Zenginleştirilmiş uranyum miktarını artırmaya, gelişmiş santrifüj sistemlerini kurma girişimlerine başlama gibi birçok faaliyetine geri döneceğini açıkladı. İran yaptırımların tam olarak kaldırılmamasına tepki olarak hayata geçirdiği bu eylemlere rağmen UAEA'nın denetimlerine izin vermeye devam etti. ABD'nin tek taraflı olarak yaptırımlarının yanı sıra BMGK gibi kurumlarda yeni yaptırım kararları çıkarma çabası ise Rusya ve Çin'in vetosu ile engellendi.⁶¹⁹

Özetle nükleer mesele, İran'ın iç siyaseti ve dış politikasında son yirmi yıla damgasını vuran en önemli konu oldu. Nükleer faaliyetler İran için bölgesel çapta ağırlık kazanmanın yanı sıra küresel ve bölgesel ölçekte de caydırıcılık unsuru haline geldi. Bu açıdan nükleer faaliyetler, İran'ın ABD ve müttefikleri karşısında "rekabet edebileceği" önemli bir alan oldu. 2003 Irak işgali akabinde şer eksenli tanımlamalarının merkezinde yer alması benzer bir "kaderin" kendi başına gelmesinden korkmasına sebep oldu. Bu durum Tahran'ın caydırıcılık unsuru olarak nükleer meseleye sarılmasını beraberinde getirdi. İran iç siyaseti ise nükleer meselenin Batı ile ilişkiler bağlamında yer yer güvenlikleşmesine (sertlik yanlıları) yer yer meşruiyet aracı haline gelmesine (ılımlılar) sahne oldu.

5.4. Rekabetten İşbirliğine Irak-İran İlişkileri

5.4.1. ABD İşgali ve İran-Irak İlişkileri

George W. Bush, Ayetullah Humeyni'nin yıllar süren savaşta yapamadığını birkaç hafta içinde yaptı ve Saddam Hüseyin'i devirdi. Her ne kadar Saddam'ın devrilmesi İran için iyi bir gelişme olsa da bu durum İran'ın Irak'ın işgal edilmesine direkt olarak onay verdiği anlamına gelmemektedir. Tahran yönetimi saldırıdan önceki haftalarda ABD'nin Irak'ı işgaline açıkça karşı çıkmıştı. ABD'nin Irak'ı işgal sürecinde İran'ın politikalarına bakıldığında "İran, Baas rejimine düşman olmasına rağmen ABD'nin 2003 yılında Irak'ı

⁶¹⁹ Gülriz Şen, "İran Nükleer Krizi: Diplomasi ve Gerilim Ekseninde Bir Süreç Analiz", s.471-474.

işgal etme kararına neden karşı çıktı?” sorusu akla gelmektedir.⁶²⁰ Bu soruya Tahran yönetimi açısından bakıldığında bazı cevaplar vermek mümkündür. Bunlardan ilki; Irak’ta olası bir ABD zaferinin ardından sıra “şer eksen”nin diğer bir ülkesi İran’a gelebilirdi. Hal böyle iken İran’ın ABD’nin Irak saldırısına karşı çıkmaması beklenemezdi. İkinci bir sebep ise hâlihazırda doğu komşusu Afganistan’a yerleşmiş bir ABD askeri gücü mevcut iken ve Afgan yönetimine ABD yanlısı bir hükümet getirilmişken batı komşusu Irak’ta da Baas sonrası ABD yanlısı bir hükümetin kurulması gelecek açısından İran’a açık bir tehdit olacaktı.⁶²¹ Dolayısıyla Tahran, Saddam’ın, izole edilmiş ancak toprak bütünlüğü korunan zayıf bir Irak’ın lideri olarak kalmasını tercih ediyordu. Çünkü savaşın muhtemelen mülteci krizine ve hatta Irak’ın çözülmesine yol açarak İran’ı tehdit eder hale evrilmesini istemiyordu. Kısacası İran kapısında hem başarısız bir devlet hem de binlerce Amerikan askeri istemiyordu.⁶²² Rafsancani’nin dediği gibi, “ABD’yi Saddam Hüseyin ve Baas partisinden daha tehlikeli buluyoruz.”⁶²³ Ehteshami’nin iddiasına göre ise, İranlı liderler 2002 yılında Saddam’ın oğlu Kusay Hüseyin ile gizlice bir araya gelerek güvenlik ve askeri konularda görüşmüşler ve ABD’nin olası bir saldırısında Irak’ın yanında yer alacaklarını dahi ifade etmişlerdir.⁶²⁴

ABD’nin Irak’ı işgal edeceği anlaşıldığı andan itibaren Tahran diğer bölge ülkeleri ile birlikte ortak hareket ederek diplomatik girişimlerle işgali engelleme çabasında bulundu. Bu doğrultuda 21 Ocak 2003’te İstanbul’da bir araya gelen Suriye, Türkiye, İran, Ürdün, Mısır ve Suudi Arabistan Dışişleri Bakanları, Irak’ın birliğini ve egemenliğini desteklediklerini ve krize barışçıl bir çözüm bulunması yönündeki kararlılıklarını ifade eden bir bildiri yayınladılar.⁶²⁵ Ancak Washington’un saldırı konusundaki kararlılığı üzerine İran, Irak sınırına asker konuşlandırma, askeri tatbikatlar düzenleme ve yıllar boyunca desteklediği Iraklı gruplarla ilişkilerini daha da güçlendirme gibi çeşitli politikalar benimsedi. Özellikle de Iraklı muhalif grupların askeri güçlerini, şartlar

⁶²⁰ Duygu Dersan Orhan, “Iranian Foreign Policy Towards Iraq: An Analysis of Three Wars Between Ideology and Realism”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 19, ss. 390 – 406 s.398.

⁶²¹ Kamran Taremi, “Iranian foreign policy towards occupied Iraq, 2003–05”, *Middle East Policy*, Vol. 12, No. 4, 2005, pp. 28–47.

⁶²² James J. Walsh, “Iran and Iraq”, *Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours*, Anoushiravan Ehteshami, Neil Quilliam and Gawdat Bahgat (Ed.), Palgrave Macmillan, 2017, pp.81-122, p.99

⁶²³ Kamran Taremi, “Iranian foreign policy towards occupied Iraq, 2003–05”, *Middle East Policy*, Vol. 12, No. 4, 2005, pp. 28–47 p.33

⁶²⁴ Anoushirvan Ehteshami, “Iran-Iraq Relations after Saddam”, *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, 2003, pp. 115-129., p.123.

⁶²⁵ Chronology January 16, 2003 - April 15, 2003, “Iraq”, *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 3 (Summer, 2003), pp. 470-490 p.480.

gerektirdiğinde harekete geçmeye hazır olmaları talimatıyla Irak’a sokma politikası önemli idi.⁶²⁶

ABD’nin Irak’a saldırısı Tahran için sürpriz olmadı ama yıldırım hızıyla gelen Amerikan zaferi İran müesses nizamını sarstı. Amerikan hakimiyetindeki bir Irak, İran için her türlü yeni tehlikeyi beraberinde getirebilirdi. En iyi ihtimalle İran’ın kuşatılması ve çevrelenmesi politikasını uygulama kabiliyetinin artması anlamına geliyordu. En kötü ihtimalle ise Irak toprakları, Tahran’a karşı benzer bir saldırı için bir fırlatma rampası görevi görebilirdi. Bu nedenle söylem bazında İran’da hem hükümet yetkilileri hem de medya yayın organları “kafirler” ve “haçlılar” olarak niteledikleri ABD ve koalisyon güçlerinin işgalini sert şekilde kınayan açıklamalar yaptı.⁶²⁷ Eylem bazında ise ABD işgali gerçekleştiğinde Tahran rejimi ABD’nin eylemlerine şiddet içeren bir karşılık vermedi ve Ahmed Çelebi liderliğindeki Irak Ulusal Kongresi gibi ABD destekli Iraklı muhalif gruplar ile dahi diyalog girişiminde bulundu. İran, gerektiğinde ABD ile doğrudan görüşmeler yaparak ve Arap dünyasıyla işbirliğini genişleterek “uzlaşmacı bir politika” benimsemeye çalıştı.⁶²⁸

ABD ile Baas rejimi arasındaki savaşta “aktif tarafsızlık” olarak adlandırılabilir politikası kapsamında Tahran yönetimi, Irak’ta doğrudan bir çatışmaya girmemiş olsa da rejim değişikliğinden faydalanarak Irak’ın yeni yönetimine nüfuz etmeyi ve Irak’taki etkisini arttırmayı hedeflemiştir.⁶²⁹ Çünkü Irak’ın işgal edilmesinden kısa bir süre sonra sıranın Tahran’a geleceği ve İran’ın ABD tarafından saldırıya uğrayacağı endişesi ortadan kalkmıştı. Şimdi Saddam’ın gidişinin İran’a sağlayabileceği fırsatları değerlendirme yolu açılmıştı. Bu fırsatları değerlendirme adına Saddam Hüseyin döneminde Irak’tan kaçmak zorunda kalan ve büyük çoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu muhalif Iraklıların ülkelerine dönmeleri ve yeni Irak siyasetinde yer almaya başlamalarının ardından Tahran yönetimi bu isimlerle sıkı bağlantılarını devam ettirdi. ABD tarafından oluşturulan geçici Irak yönetiminde yer alan 25 koltuğun yarısından fazlası Şiilere ayrılmıştı.⁶³⁰ Bu isimler

⁶²⁶ Orhan, “Iranian Foreign Policy Towards Iraq: An Analysis of Three Wars Between Ideology and Realism”, s.398, Walsh, “Iran and Iraq”, p.99; Taremi, “Iranian foreign policy towards occupied Iraq, 2003–05”, p.34.

⁶²⁷ Walsh, “Iran and Iraq”, p.99

⁶²⁸ Kayhan Barzegar, “Iran’s Foreign Policy Strategy after Saddam, *The Washington Quarterly*, Vol. 33, No.1, 2010, pp. 173-189, p.173.

⁶²⁹ Orhan, “Iranian Foreign Policy Towards Iraq: An Analysis of Three Wars Between Ideology and Realism”, p.399.

⁶³⁰ James Dobbin, Seth G. Jones, Benjamin Runkle, Siddharth Mohandas, *Occupying Iraq: A History of the Coalition Provisional Authority*, RAND Corporation, 2009, p.46.

arasında yaklaşık 25 yıllık sürgün yıllarında Tahran tarafından desteklenen isimler önemli bir yer tutmaktaydı.

Bu gruplar arasında özellikle Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (İİDYK) ve İslami Dava Partisi (İDP) ön plana çıkmaktaydı. 1982 yılında İran topraklarında faaliyetlerine başlayan İİDYK liderleri konseyin adından da anlaşılacağı üzere Irak'ta da İran İslam Devrimine benzer bir devrim gerçekleştirmek amacındaydı. Gerekirse güç kullanmaktan çekinmeyen bu örgütün silahlı kanadı olarak Bedr Tugayları oluşturuldu.⁶³¹ Bu örgütün ABD işgali süreci ve sonrasında İran'a ne kadar bağlı olduğunu göstermek açısından İran-Irak savaşı sırasında kendi milliyetinden olan Irak ordusuna karşı İran saflarında savaşmasını hatırlatmakta fayda vardır. Yeri geldiğinde kendi ülkesine karşı bile savaşan bir yapının ABD ordusu veya İran muhalifi gruplara karşı savaşması da yüksek olasılıktı.

Diğer yandan İDP ise Irak'taki en eski ve etkili Şii yapılanma olması ve Saddam döneminde İran'dan destek alması ile ayrı bir öneme sahipti. Fakat İDP'nin İİDYK'dan farkı İran tarafından kurulmuş bir yapı olmaması sebebiyle dönem dönem daha Irak milliyetçisi bir tutum sergileyebilmesiydi. Ancak Irak'ta iktidara gelmenin yolu İran ile işbirliği yapmaktan geçtiğinde bunu reddedecek bir yapıda değildi. Bu bahsedilen grupların Irak içinde hem siyasi hem de güvenlik alanında güçlü pozisyonlara gelmesi İran'ın Irak üzerindeki çıkarlarını maksimize etmesini kolaylaştıracaktı.

İran için yanı başında dost, istikrarlı ve birleşik bir Irak'ın olması demek, güvenli bir batı sınırı, Suriye ve Lübnan'a kara bağlantısı ve Irak'ın yeniden inşasından elde edilecek ekonomik fırsatlar demektir. Diğer yandan, muhtemel bir İran-Irak ittifakı İran'ın Arap dünyasındaki etkisini artırmasını, Kuveyt ve Suudi Arabistan üzerinden Körfez bölgesine yakınlaşmasını, Bahreyn gibi Şii nüfusun yoğun olduğu ülkelerde daha fazla söz sahibi olabilmelerini⁶³², 1980-88 savaşından itibaren çözülememiş sınır sorunlarının halledilmesini ve Saddam'ın desteklediği Halkın Mücahitleri Örgütü'nün faaliyetlerine son verilmesini sağlayabilirdi.⁶³³ Ayrıca Irak'ın bölünmesinin önüne geçmek İran'ın bir diğer önemli hedefi idi. Irak'ta olası bir bölünme ihtimali benzer etnik problemler ile boğuşan Tahran yönetimi açısından da kriz yaşama ihtimali anlamına gelecekti.

⁶³¹ "Iran's Networks of Influence - Chapter Four: Iraq", Iran's Networks of Influence in the Middle East, IISS, 2019, pp.121-158. <https://www.iiss.org/publications/strategic-dossiers/iran-dossier/iran-19-06-ch-4-iraq> (20.02.2023)

⁶³² Walsh, "Iran and Iraq", p.100

⁶³³ Mahjoob Zweiri, "Arab-Iranian Relations: New Realities?", **Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad**, Anoushiravan Ehteshami and Mahjoob Zweiri (Ed.), Berkshire: Ithaca Press, 2008, pp.115-128 p.117.

Dolayısıyla dönemin İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ülkesinin “Irak’ta tam güvenliğin tesis edilmesi” için yardımcı olacağını ve “birleşik” bir Irak’ın tam güvenliğe ve istikrara daha rahat kavuşacağını her fırsatta dile getirmekteydi.⁶³⁴

Bahsedilen bu yeni Irak’ın gerçekleri karşısında İran, önceliğini Irak’ta kurulacak yeni hükümet üzerinde nüfuz sahibi olarak Irak’ı müttefik haline getirmek olarak belirledi. Bu, Kürtleri, Sünnileri ve laik partileri cezbetmek, ama en önemlisi, Tahran’ın uzun yıllar boyunca geliştirdiği Iraklı müttefikleriyle çalışmak ve daha geniş anlamda, çoğunluktaki Şii nüfusun iktidarda bir konum elde etmesini sağlamaya çalışmak anlamına geliyordu.⁶³⁵ Bu hedeflere ulaşmak için İran bir dizi politika belirledi. Geçici Yönetim Konseyini etkisi altına alarak Irak’ın tamamen kendi kendini yönetmesine engel olmaya çalıştı. Ama aynı zamanda Irak’ta İran tarzı bir İslam cumhuriyeti kurulması için de baskı yapmadı.⁶³⁶ Çünkü Irak’ta daha önceleri İran benzeri bir yönetim tarzının kabul görmeyeceğini bizzat tecrübe etmişlerdi. Nitekim hem İran-Irak savaşı sırasında hem de 1991 ayaklanmalarında aşırı İran yanlısı söylem ve eylemler Iraklılar arasında kabul görmemişti. Bu yüzden İran, Şii partileri siyasi sürece katılmaları için teşvik etti, onlara destek vererek müttefik bir hükümet oluşturma gayretinde oldu ve kendi çıkarları için Irak’ı istikrarsızlaştıracak zorlama adımlar atmayacağını gösterdi (en azından işgalin ilk yıllarında).

Ocak 2005’te Irak’ta yapılan yeni seçimler iki komşu ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oldu. Irak’ta anayasayı hazırlamak ve ülkeyi 2006 yılında genel seçimlere götürmek üzere kurulan geçici yönetime ABD’den sonra desteğini açıklayan ikinci ülke İran oldu.⁶³⁷ Zira İran, Irak’ta demografik yapı nedeniyle seçimler sonucunda Şii ağırlık bir hükümetin kurulacağını farkındaydı ve bu hükümete nüfuz etmenin daha kolay olacağını düşünüyordu. Bu sebeple seçimlerin yapılmasına İran destek olmaktaydı.⁶³⁸ Tahran’la uzun süreli bağları olan İİDYK ve İDP seçimlerde iyi bir performans gösterdi ve bunun sonucunda Tahran ve Bağdat karşılıklı ilişkilerini geliştirdi. Buna konsoloslukların açılması ve vizelerde kolaylık sağlanması, Irak Savunma Bakanı’nın Tahran ziyareti, ortak sınır komisyonu kurulması ve boru hatları inşa planları yapılması,

⁶³⁴ “Iran president backs ‘united’ Iraq”, CNN, 12 September 2006, <https://edition.cnn.com/2006/WORLD/meast/09/12/iraq.iran/>, Erişim Tarihi: 30.10.2023

⁶³⁵ Taremi, “Iranian foreign policy towards occupied Iraq, 2003–05”, p. 30; Walsh, “Iran and Iraq”, p.100.

⁶³⁶ Walsh, “Iran and Iraq”, p.100; Zweiri, “Arab–Iranian Relations: New Realities?”, p.118

⁶³⁷ Zweiri, “Arab–Iranian Relations: New Realities?”, p.118.

⁶³⁸ Orhan, “Iranian Foreign Policy Towards Iraq: An Analysis of Three Wars Between Ideology and Realism”, s.399-400; Taremi, “Iranian foreign policy towards occupied Iraq, 2003–05”, p.34

Şii hacılar ve kredi garantileri üzerine anlaşmalar da eklenince ikili ilişkiler olumlu bir ivme kazandı.⁶³⁹ Bunun yanında İran, Irak'ta altyapının imarı için 100 milyon dolarlık bir yardım taahhüdünde bulundu. Yönetim konseyinde sadece İslamcı Şiiilerle değil laik Şiiiler ve KYB ile yakın ilişkiler kurmaya gayret gösterdi. Tahran yönetimi Irak'ın diğer komşuları ile Bağdat'ta kurulacak yeni hükümete destek olunması konusunda birlikte çalışma gayretinde oldu.⁶⁴⁰

İran'ın bu politikaları Irak'ın yeni yöneticilerinde karşılık buldu. Irak'ın yeni eliti, dış politikada önceliği İran'a verdiklerini İran'a yaptıkları çok sayıda ziyaretle gösteriyorlardı. Bu durum, mevcut Iraklı siyasetçilerin özellikle Saddam döneminde komşu Arap hükümetleri tarafından maruz kaldıkları siyasi izolasyonun bir sonucu olarak yorumlanabilir. Yıllarını İran'da sürgünde geçiren ve İran tarafından desteklenen ve finanse edilen İDP'yi temsil eden eski başbakan İbrahim Caferi Temmuz 2005'te İran'ı ziyaret etmiş, 2006'da başbakanlık koltuğuna oturan Nuri el-Maliki ilki Eylül 2006'da olmak üzere pek çok sefer Tahran'a resmi ziyaret düzenlemiştir. Cumhurbaşkanı Celal Talabani de Kasım 2006'da Tahran'ı ziyaret etmiş ve Iraklı milletvekilleri, bakanlar ve askeri personel de düzenli olarak Tahran'ı ziyaret etmeye başlamıştı.⁶⁴¹

İşgal sonrası ilk yıllarda İran'ın Irak üzerindeki temel politikalarına bakıldığında belli başlı bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Birincisi, Irak'ta ABD destekli bir iktidarın kurulması önlenerek yeni Irak yönetiminin askeri, siyasi ve ideolojik açıdan yeniden bir tehdit olarak ortaya çıkmasını önlemektir. İkincisi, Irak'ta merkezi ve güçlü bir hükümetin kurulmasını desteklemek. Bu sayede etno-sekter açıdan iç karışıklıklardan münezzeh ve toprak bütünlüğünü korunmuş bir Irak ortaya çıkarmak. Üçüncüsü ise ABD'nin Irak'ta olabildiğince meşgul edilerek İran'a karşı bir saldırı düzenlemesini engellemektir. 2006 yılında Irak'ta hükümetteki isimlere ve bu isimlerin İran'a olan yaklaşımlarına bakıldığında ilk aşamada İran'ın hedeflerine ulaştığını söylemek mümkündür.

5.4.2. Nuri el-Maliki İktidarında Irak'ta Artmaya Başlayan İran Nüfuzu

İran'ın Irak üzerinde nüfuzunu esas anlamda artırmaya başlaması Irak'ta 2006 genel seçimlerinin ardından İDP lideri Nuri el-Maliki'nin iktidara gelmesi ile oldu. Diğer

⁶³⁹ Walsh, "Iran and Iraq", p.101

⁶⁴⁰ Zweiri, "Arab-Iranian Relations: New Realities?", p.118.

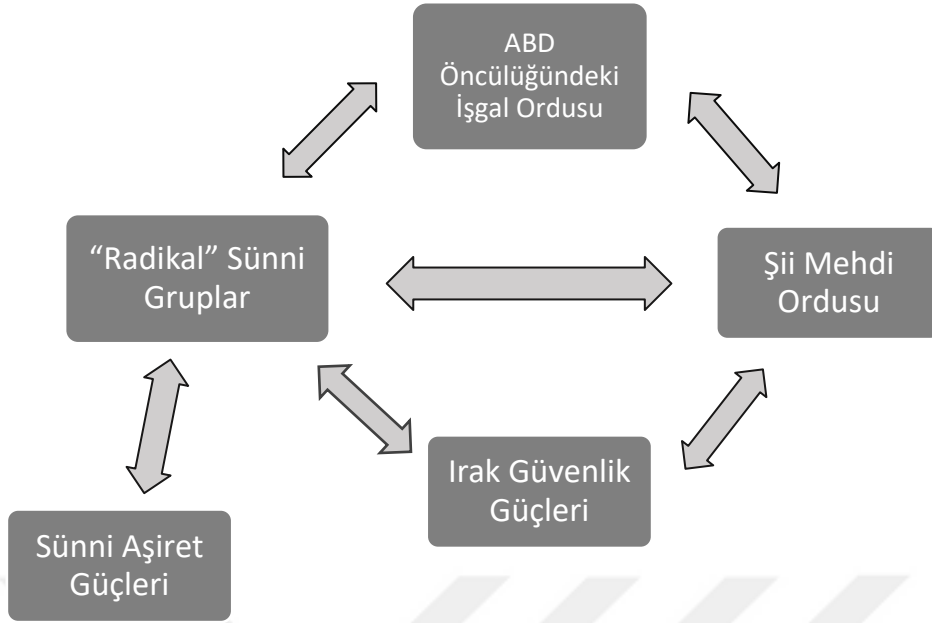
⁶⁴¹ Zweiri, "Arab-Iranian Relations: New Realities?", p.118.

yandan İran'da 2005 yılında iktidara gelen Mahmud Ahmedinejad'ın aktif ve atılgan dış politika anlayışı da Irak'la yakın ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynadı. Ahmedinejad liderliğindeki İran, Baas Rejiminin çöküşünün ardından Irak'ta oluşan durumu kendi çıkarlarını geliştirmek adına bir fırsat olarak gördü. Bu doğrultuda İran, özellikle ekonomik ve siyasi alanlar başta olmak üzere ticaret, turizm, medya, enerji, eğitim ve altyapı alanlarında Irak'taki yaşamın neredeyse her yönüyle ilgilenme çabalarını genişletti.

Fakat bunların yanında İran'ın ilgilendiği en önemli konulardan biri güvenlikti. 2005 yılından bu yana Tahran'ın Irak'taki Şii milis gruplarına verdiği desteğe ilişkin kamuoyuna yansıyan çok sayıda rapor, İran'ın Irak'taki Şii nüfusu üzerinde etkin olmaya çalışması ve ABD güçlerine karşı milisleri gizlice desteklediğinin sıkça iddia edilmesi nedeniyle, istikrarı bozucu bir rol oynamaya devam ettiği izlenimini güçlendirmekteydi.⁶⁴² Bununla birlikte 2006 yılı Şubat ayında Irak el-Kaidesi'nin Şiiler için kutsal olan Samarra Cami'sini bombalamasıyla⁶⁴³ başlayan iç savaş İran'ın Irak'taki nüfuzunu genişletme çabalarını bir süreliğine baltaladı. Çünkü iki yıl kadar süren bu iç savaşta ABD ordusu ile Sünni radikal gruplar, Irak güvenlik güçleri ile Sünni radikal gruplar, ABD ordusu ile Şii Mehdi ordusu, Irak güvenlik güçleri ile Şii Mehdi ordusu ve Sünni radikal gruplarla Şii Mehdi ordusu savaşıyordu. Kuzeyde Kürt bölgesi hariç Irak'ın hemen hemen her yerinde bu gruplar arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu durum Irak'ta istikrarın sağlanmasının önüne geçmekte ve Tahran'ın Bağdat'la sağlıklı ilişki kurmasına engel olmakta idi. İran için belki de daha önemlisi ise Şiiler arasında da çatışmaların yaşanmaya başlamasıydı. Çünkü İran, Irak'taki yeni dönemde Şiileri bir arada tutma gayretindeydi.

⁶⁴² Babak Rahimi, "Iran's declining influence in Iraq", The Washington Quarterly, Vol.35, No.1, 2012, pp.25–40 p.26

⁶⁴³ "ملابسات تفجير قبة مرقد الإمام الهادي بسامراء", al-Jazeera, 23 Şubat 2006, <https://www.aljazeera.net/news/2006/2/23/الإمام-الهادي-مرقد-قبة-تفجير-ملابسات>, Erişim Tarihi: 17.10.2023

Tablo 8: Irak'ta 2006-2008 Yılları Arasında Birbirleri ile Savaşan Gruplar

Irak'ta iç savaşın şiddetlendiği 2006-2008 yılları arasında hayat neredeyse durma noktasına gelmişti. Hemen hemen her gün bombalama ve çatışma olaylarının yaşandığı bu günlerde günde ortalama 100 sivil hayatını kaybetmekte idi.⁶⁴⁴ Hal böyle olunca ABD yeni bir strateji geliştirerek ilk hedefini Sünni bölgelerde radikal örgütlere desteğin artmasına sebep olan huzursuzlukları sona erdirmek olarak belirledi. 2003 yılından beri devlet kademelerinden, güvenlik kurumlarından ve siyasal hayattan dışlanmış olan Sünnilerin bir kısmı (özellikle de eski Baas subayları ve aşiretler) ülke içi ayaklanmalarda önemli rol oynamaktaydı. ABD işgal sonrası hayata geçirdiği “Baassızlaştırma” (de-baathification) politikasının başarısızlıklarını gidermek için Maliki hükümeti ile anlaşma yaptı ve bu Sünni aşiretleri el-Kaide'ye karşı savaşmaları konusunda ikna etti. Bu yeni duruma göre hükümet güçleri yanında el-Kaide'ye karşı savaşacak ve maaşa bağlanacak olan Sünni aşiretler daha sonrasında Irak güvenlik güçleri bünyesinde istihdam edilip bölge güvenliğini sağlamaya devam edecekti.⁶⁴⁵

Başlangıçta işe yarayan bu anlaşma yaklaşık bir yıl gibi kısa bir sürede sonuç verdi ve Irak el-Kaidesi ciddi oranda güç kaybetti. Fakat Maliki anlaşma şartlarına uymayarak Sünni savaşçıların Irak ordusu içinde istihdam edilmesinde ayak diretti. Bunun hem

⁶⁴⁴ “Iraq's annual death toll highest in five years – UN”, BBC, 01 January 2014. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-25568687>, Erişim Tarihi: 01.01.2024

⁶⁴⁵ Mesut Özcan, “Irak 2008”, Ortadoğu Yıllığı 2008, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s.52

Maliki hem de İran açısından iki önemli nedeni vardı. İlk olarak Irak'ta askeri darbelerin tarihsel geçmişi göz önüne alındığında sayısı yüz bin civarında tahmin edilen Sünni askerin Irak ordusuna dahil edilmesi Maliki'de potansiyel bir darbe ihtimali endişesi doğurmuştu. İkinci olarak da İran tarafından Sünni güçlerin ABD desteği ile bir araya gelerek güçlenmesi hoş karşılanmamış ve tehdit olarak algılanmıştı.⁶⁴⁶ Böyle olunca Sünnilerin ordu içinde istihdam edilmesinde Maliki hükümeti ayak diretti ve Sünni gruplar yeniden ihanete uğramanın öfkesiyle protesto gösterilerine başladılar.

El-Kaide'nin etkisini kaybetmesinin ardından 2008 yılı Mart ayında Ahmedinejad'ın Irak'a resmi ziyaret düzenlemesi ikili ilişkileri bir sonraki boyuta taşıyacak adım oldu. Bu ziyaret 1979 yılından beri Cumhurbaşkanlığı seviyesinde Irak'a yapılan ilk ziyaretti. İki cumhurbaşkanı arasındaki görüşmelerin ardından Ahmedinejad, ziyaretinin Bağdat ile zaten "mükemmel" olarak nitelendirdiği ilişkileri daha da "güçlendirmeyi" amaçladığını söyleyerek bu ziyaretin iki ülkenin ikili ilişkilerinde yeni bir sayfa açacağını ve bölgedeki işbirliği atmosferine yardımcı olacağını ifade etti. Talabani ise "kardeş" Ahmeninejad'ın "tarihi" olarak tanımladığı bu ziyareti ile ekonomi, siyaset, petrol ticareti, güvenlik ve diğer tüm alanlarda işbirliği adına görüşmeler gerçekleştirdiklerini belirtti.⁶⁴⁷ 1979-2003 yılları arasında iki ülkenin o dönemki liderlerinin birbirlerini "kafir" veya "düşman" olarak inşa ettiği dikkate alındığında 2008 yılında birbirlerini "kardeş" olarak tanımlamaları iki ülke arasındaki anarşi kültürünün rekabet ve düşmanlık anarşisinden dostluk ve işbirliği anarşisine doğru gittiğine iyi bir örnek teşkil etmişti.

İran ile Irak'ın ilişkilerinde bir diğer önemli dönüm noktası ise ABD işgalini sona erdirmesi ve işgal gücü askerlerinin ülkeden çekilmesini takvime bağlayan Status of Forces Agreement (SOFA) anlaşmasının imzalanması olmuştur. Nitekim Nuri Maliki, İran'a düzenlediği resmi ziyaretlerde SOFA'nın maddelerini gerek İran Dini Lideri Hamaney gerekse de İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ile görüşmekteydi. İran tarafından Maliki'ye ABD askerlerinin Irak'ı bir an önce terk etmesi gerektiği şeklinde uyarılar yapılmaktaydı.⁶⁴⁸ Çünkü daha önce de bahsedildiği üzere İran, Irak'ta ABD askerleri olduğu sürece Irak'ın İran'a saldırılar için bir sıçrama tahtası işlevi göreceğinden

⁶⁴⁶ Walsh, "Iran and Iraq", p.105,

⁶⁴⁷ "Iraq: Iranian President Says Visit Opens 'New Chapter' In Relations", Radio Free Europe Radio Liberty, 2 Mart 2008, <https://www.rferl.org/a/1079572.html>, Erişim Tarihi: 18.10.2023.

⁶⁴⁸ "SOFA ultimatomu", Milliyet, 10 Haziran 2008, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/sofa-ultimatomu-874675,,>, Erişim Tarihi: 18.10.2023

endişe etmekteydi. Bağdat ve Washington arasındaki görüşmelerin ardından iki ülke dışişleri bakanları tarafından 17 Kasım 2008’de imzalanan SOFA, Aralık ayında da Irak Cumhurbaşkanı Talabani’nin onaylamasıyla yürürlüğe girdi.⁶⁴⁹

Anlaşmaya göre, ABD işgal gücü askerleri 2011 yılı sonuna kadar Irak topraklarından çekilmiş olacak ve böylece resmi olarak işgal sona erecekti, İran ile uyumlu çalışan Şii hükümetin anlaşmanın tek tarafı olması, Irak topraklarının ABD tarafından komşu ülkelere yapılacak saldırılarda kullanılamayacak olması ve 2011 sonrasında Irak’ta çok sayıda ABD askerinin bulunmayacak olması gibi maddeler İran açısından önemliydi.⁶⁵⁰ Bununla birlikte işgal gücü askerlerinin 3 yıl daha Irak’ta kalacak olması, çekilme sonrası Irak’ta kalacak olan ABD askerlerinin ve ABD askeri üslerinin görev tanımlarındaki muğlaklık gibi meseleler Tahran yönetimini rahatsız eden unsurlardı.

Bunlara ek olarak savaşta Irak’ta fabrikaların zarar görmesi, işsizliğin artması ve üretimin azalmasına sebep olmuş, bu durum da başta İran olmak üzere komşu ülkelerinin ürünlerinin Irak pazarında ciddi bir oranda artmasına yol açmıştı. İşgal sonrası Irak hükümetinin ekonomiyi canlandırmak adına ithalat kısıtlamalarını büyük oranda kaldırması ucuz İran ürünlerinin Irak piyasasını domine etmesine neden oldu.⁶⁵¹ Diğer yandan Necef ve Kerbela başta olmak üzere Şiiler için kutsal kentlere İranlı hacıların akın etmesi bu bölgelerin ekonomik olarak kalkınmasında İran’ı birincil aktör konumuna yükseltmişti. Bu hacıların konaklama, seyahat ve gıda ihtiyaçlarının karşılanması gibi her türlü hizmetlerinin İran’a yakın şirketlere ihale edilmesi İran’ın yerel ekonomik bazda da etkisini arttırdığını göstermekteydi.⁶⁵²

Irak’ta 7 Mart 2010’da yapılan genel seçimlerin ardından ortaya çıkan tablo İran’ı Irak’a daha fazla angaje olması gerektiğine inandırdı. Çünkü Tahran yönetimi işgalin ardından giderek nüfuzunu artırmasına rağmen Irak toplumunda yeterli kabul görmediğini 2010 seçimleri sonucuna bakarak anladı. İran’a tepkisiyle bilinen Iyad Allavi liderliğindeki blok yüzde 24,72’lik oy oranıyla 91 vekil çıkardı ve yüzde 24,22 oy oranıyla 89 vekil çıkaran İran’ın desteklediği Maliki’nin başında olduğu siyasi bloğa karşı ufak bir farkla

⁶⁴⁹ Mesut Özcan, “Irak 2008”, s.60.

⁶⁵⁰ Mesut Özcan, “Irak 2008”, s.61-62.

⁶⁵¹ Gina Chon, “Iran’s Cheap Goods Stifle Iraq Economy”, The Wall Street Journal, 18 March 2009, <https://www.wsj.com/articles/SB123732669334561799> Erişim Tarihi: 23.10.2023

⁶⁵² Mesut Özcan, “Irak 2009”, **Ortadoğu Yılı 2009**, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Cenap Çakmak (Ed.), İstanbul: Küre Yayınları, 2009, ss.41-60, s.54

da olsa seçimi kazandı.⁶⁵³ Allavi'nin liderliğindeki ittifak bloğunda seküler Şiiiler, Sünniler ve Kürtler yer almaktaydı. Bu ittifakın hükümet kurması için gerekli çoğunluğu sağlayamaması için devreye giren İran, Maliki'nin ittifakına katılmaları için başta Mukteda Sadr'ın grubu olmak üzere diğer siyasal bloklara baskı yaparken diğer yandan da hükümeti kurma görevini Maliki'ye vermesi için Irak Federal Yüksek Mahkemesine baskı yapmaktaydı.⁶⁵⁴

Hükümet kurma pazarlıklarının yapıldığı ve İran'ın Maliki'yi iktidarda tutmak için çabaladığına dair haberlerin yapıldığı dönemde Nuri Maliki, Tahran'a 18 Ekim 2010'da resmi bir ziyaret düzenledi. Bölgesel bir tur kapsamında bir günlük ziyaret için Tahran'a giden Maliki, İran'ı ülkesinin yeniden inşasına yardım etmeye çağırarak Irak-İran ilişkilerini "stratejik" olarak tanımladı. Başbakanlık ofisinden yapılan açıklamaya göre Maliki, "İran'dan ve komşularımızdan yeniden yapılanmamızı desteklemelerini ve bölgemizde istikrarın artmasına yardımcı olacak ekonomik ve ticari işbirliğini artırmalarını istiyoruz" ifadelerini kullandı. İran televizyonunun haberine göre, Ahmedinejad Irak Başbakanına Tahran'ın "kendi halkına hizmet eden, bölgesel ilerleme ve İslami değerler için çalışan birleşik, güçlü ve bağımsız bir Irak'ı tamamen desteklediklerini" belirtti.⁶⁵⁵

Nihayetinde Maliki hükümeti kuruldu ve İran'dan aldığı desteğin etkisiyle ikinci dönem başbakanlığı sürecinde Maliki'nin giderek otoriterleştiği görüldü. Bu süreçte özellikle içişleri ve adalet bakanlıkları gibi önemli pozisyonlara atama yapmayan Maliki, bu görevleri vekaleten kendisi yürüttü. Ayrıca emniyet, yargı ve bürokratik atamalarda kendisine yakın isimleri görevlendirdi.⁶⁵⁶ Maliki hükümetinin bu şekilde güçlenmesi ile Irak'ta yakın gelecekte İran'ın bölge politikalarına karşıt bir pozisyon alabilecek siyasi atmosferin oluşması engellenmiş oldu.⁶⁵⁷

Maliki hükümeti kurulduktan sonra Irak ile İran arasında 2011 yılında özellikle ekonomik ilişkilere dair önemli ilerlemeler kaydedildi. Mayıs ayında günlük 25 milyon metreküplük

⁶⁵³ Mesut Özcan, "Irak 2010", **Ortadoğu Yıllığı 2010**, Kemal İnat, Muhittin Ataman, İsmail Numan Telci (Ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2011, s.53.

⁶⁵⁴ Gause, F. Gregory. "Saudi Regional Policy in the Wake of the Arab Upheaval", **Saudi Arabia in the New Middle East**, Council on Foreign Relations, 2011, p.16.

⁶⁵⁵ "Iraqi PM courts Iran during visit", Al Jazeera, 19 October 2010, <https://www.aljazeera.com/news/2010/10/19/iraqi-pm-courts-iran-during-visit> Erişim tarihi: 23.10.2023

⁶⁵⁶ Mesut Özcan, "Irak 2010", s.59.

⁶⁵⁷ Kayhan Barzegar, "Iran's Foreign Policy Strategy after Saddam", p.181-183.

doğalgazın İran'dan Irak'a aktarılmasını sağlayacak anlaşma imzalandı.⁶⁵⁸ Bu anlaşma ile Bağdat yönetimi yıllık 10 milyar dolar değerinde doğalgaz satın alacaktı. İlerleyen yıllarda inşa edilecek doğalgaz boru hatları ile bu gazın Suriye ve Lübnan üzerinden Akdeniz'e ulaştırılması da hedeflenmekteydi.⁶⁵⁹ Temmuz ayında ise İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Rahimi, beraberinde kalabalık bir işadamları heyetiyle Bağdat'a resmi bir ziyaret düzenledi. Bu ziyarette tarımdan inşaata, yol yapımından iletişim sektörüne kadar birçok alanda Irakla işbirliği sağlanması konusunda mutabık kalındı.⁶⁶⁰

İkili ekonomik ilişkilerin gelişmesinin yanı sıra Bağdat yönetimi, 2011 yılında Bahreyn'e sıçrayan Arap ayaklanmalarına müdahil olan Riyad'ı eleştirerek⁶⁶¹, 2011 yılı sonunda Arap Birliği'ne üye ülkelerin Suriye'nin üyeliğini askıya alma girişiminde çekimser oy kullanarak,⁶⁶² yine İslam İşbirliği Teşkilatı'nın 2012 yılındaki zirvesinde Suriye'nin üyeliğinin düşürülmesine onay vermeyerek⁶⁶³ bölgesel konularda İran lehine tutum almayı devam ettirdi. Diğer yandan ikili ilişkilerde de enerji alanında işbirliğini geliştirerek yeni doğalgaz boru hatlarının inşası,⁶⁶⁴ elektrik üretiminde kullanılması amacıyla sevk edilen doğalgazın miktarında artışa gidilmesi⁶⁶⁵ ve güvenlik alanında karşılıklı işbirliği adımlarının atılması⁶⁶⁶ gibi politikalar iki ülkeyi daha da yakınlaştırdı.

2011 yılı sonunda ABD işgal gücü askerlerinin Irak'tan çekilmesinden kısa bir süre sonra Irak'ta Maliki hükümetine ve dolaylı yoldan da İran'a karşı tepkilerin artmasına yol açan bir takım olaylar yaşandı. Maliki'nin kendisine muhalif isimler üzerindeki baskısını giderek arttırması ve özellikle 2011 sonunda dönemin Sünni kökenli Cumhurbaşkanı Yardımcısı Tarık Haşimi hakkında hukuksuz eylemlere karıştığı gerekçesiyle tutuklama

⁶⁵⁸ "Iraq, Iran Signs Natural Gas Agreement", Financial News, 24 May 2011, <https://www.bbkonline.com/iraq-iran-sign-natural-gas-agreement/> Erişim Tarihi: 24.10.2023

⁶⁵⁹ Sinan Salaheddin, "Iraq seeks Iranian gas for power generation", Arab News, 23 Mayıs 2011, <https://www.arabnews.com/node/378388>, Erişim Tarihi: 23.10.2023

⁶⁶⁰ Rıdvan Kalaycı, "Irak 2011", **Ortadoğu Yılı 2011** içinde, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Fuat Aydın, Bilal Yıldırım (Ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2012, ss.33-69, s.49

⁶⁶¹ Muhanad Mohammad, "Biggest Iraqi Shi'ite rally against Saudis in Bahrain", **Reuters**, 18 Mart 2011. <https://www.reuters.com/article/us-bahrain-protests-iraq-idUKTRE72H4XY20110318>, Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁶² "Syria suspended from Arab League", **The Guardian**, 12 Kasım 2011. <https://www.theguardian.com/world/2011/nov/12/syria-suspended-arab-league> Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁶³ "Muslim World", DW, 16 Ağustos 2012. <https://www.dw.com/en/despite-internal-tensions-islamic-group-suspends-syria/a-16166602> Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁶⁴ Hassan Hafidh, Benoit Faucon, "Iraq, Iran, Syria Sign \$10 Billion Gas-Pipeline Deal", **The Wall Street Journal**, 25 Temmuz 2011. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424053111903591104576467631289250392>, Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁶⁵ "Iran signs major deal to export gas to Iraq", **The Nation**, 23 Temmuz 2013. <https://www.nation.com.pk/23-Jul-2013/iran-signs-major-deal-to-export-gas-to-iraq> Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁶⁶ Rıdvan Kalaycı ve Recep Tayyip Gürlü, "Irak 2013", **Ortadoğu Yılı 2013** içinde, Kemal İnat, Muhittin Ataman (Ed), İstanbul: Açılım Kitap, 2014, s.33.

kararı çıkartılması ve yurt dışına kaçmak zorunda kalan Haşimi hakkında 2012 yılında gıyabında idam cezası verilmesi Sünnilerin şiddetli protesto gösterileri düzenlemelerine sebep oldu. Sünni siyasiler üzerindeki baskı politikaları Haşimi ile sınırlı kalmayıp Başbakan Yardımcısı Salih el-Mutlak ve Maliye Bakanı Rafi el-Isavi'ye de benzer suçlamalar yöneltildi. 2013 yılında ise Sünni aşiretlerin önemli vekillerinden Ahmet Alvani hakkında yakalama kararı çıkartıldı ve gözaltına alınma sırasında çıkan çatışmada Alvani ailesinden isimler hayatlarını kaybetti.⁶⁶⁷

Bu olayların ardından yurt dışından açıklamalarda bulunan Haşimi, Maliki'nin Sünniler üzerinde kurduğu baskının arkasında İran'ın olduğunu iddia etti. Haşimi'ye göre dönemin İran Genelkurmay Başkanı Hasan Firuzabadi'nin "ABD'nin Irak'tan çekilmesinin ardından İran'ın Irak'taki nüfuzunu genişleteceği" şeklindeki açıklamaları bu iddiasının kanıtı idi. Ayrıca İran'ın Irak'ta nüfuzunu arttırmasına Sünnilerin tepki göstermesinin onların Maliki hükümeti tarafından hedef alınmasına neden olduğunu da ifade etti.⁶⁶⁸ Haşimi'nin iddialarını destekler nitelikte bir haber *The Guardian*'da yayımlanmıştı. Habere göre 2004-2009 yılları arasında Irak'ta Ulusal Güvenlik Danışmanı olarak görev yapan Muvaffak el-Rubai ve eski devlet bakanı Şarvan el-Vaeli, İran Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü Komutanı Kasım Süleymani'nin "şüphesiz" Irak'taki en güçlü adam olduğunu ifade etmekteydiler. Hatta Rubai'ye göre Süleymani'nin onayı olmadan Irak'ta hiçbir şey yapılamazdı.⁶⁶⁹

5.4.3. Arap Baharı, Otoriteriyenizm ve DAESH Saldırılarının Etkisinde Irak-İran İlişkileri

Nuri Maliki'nin başbakanlığının ikinci döneminde Irak, karşılıklı düzenlenen ziyaretlerin yanı sıra İran'ın hem bölge hem de dünya ülkeleri ile ilişkilerinin normale dönmesi için adımlar atmaktaydı. Bu adımlardan biri İran'ın BM Güvenlik Konseyi daimi üyeleri ve Almanya'nın oluşturduğu p5+1 ülkeleri ile yürüttüğü nükleer müzakerelerde rol almak ve arabulucu olmaya gayret göstermekti. Zira nükleer müzakerelerin 2012 yılı Mayıs

⁶⁶⁷ Rıdvan Kalaycı, "Irak 2012", **Ortadoğu Yılı 2012** içinde, Kemal İnat-Muhittin Ataman (Ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss.33-63; Rıdvan Kalaycı ve Recep Tayyip Gürlü, "Irak 2013", **Ortadoğu Yılı 2013** içinde, Kemal İnat-Muhittin Ataman (Ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss.17-18; "Iraklı sünni vekil tutuklandı", Al Jazeera Turk, 28 Aralık 2013, <https://www.aljazeera.com.tr/haber/irakli-sunni-vekil-tutuklandi>, Erişim Tarihi: 24.10.2023.

⁶⁶⁸ "Haşimi: 'Karşı durmanın bedelini ağır ödedim'", T24, 28 Aralık 2011, <https://t24.com.tr/haber/hasimikarsi-durmanin-bedelini-agir-odedim-bagdat-aa,188883> Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁶⁹ "Qassem Suleimani: the Iranian general 'secretly running' Iraq", The Guardian, 29 July 2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/jul/28/qassem-suleimani-iran-iraq-influence> Erişim Tarihi: 20.10.2023.

ayındaki toplantısı Bağdat'ın ev sahipliğinde gerçekleşti ve toplantı sonrası Irak Başbakanlık ofisinden yapılan açıklamada Irak'ın taraflar arasında anlaşma sağlanması için çabalarının devam edeceği ifade edildi.⁶⁷⁰

Diğer yandan Bağdat ile Tahran arasında güvenlik alanında işbirliğini devam ettirici adımlar atılmaya devam ediliyordu. Nükleer müzakere toplantılarının ardından İran Ulusal Güvenlik Konseyi Başkanı Said Celili, İran Savunma Bakanı Ahmet Vahidi ve Kudüs Gücü Komutanı Kasım Süleymani gibi isimler 2012 yılı içerisinde Irak'a ziyaretler düzenlediler. Bu ziyaretlerin neticesinde "Irak'ın İran'ın güvenliği için son derece önemli olduğu" vurgulandı ve iki ülke arasında güvenlik alanında imzalanan işbirliği anlaşmalarına yenileri eklendi.⁶⁷¹ 2013 yılında da Irak-İran ilişkilerinde ilerlemeler kaydedilmeye devam etti. Ekonomik, siyasi ve askeri alandaki işbirliklerinin ardından iki ülke arasında vizelerin kaldırılması dahi gündeme geldi.⁶⁷² 2013 yılı sonunda ise Maliki, Tahran'a bir ziyaret düzenleyerek bölgesel konularda işbirliğinin devamı ve ikili ilişkilerin her alanda ilerlemesi konusunda görüşmeler gerçekleştirdi.⁶⁷³ Maliki'nin bu ziyareti Irak iç siyasetinde ise, kaybetmekte olduğu politik meşruiyeti yeniden kazanmak ve kendisine karşı artan muhalefeti sindirmek için bir destek isteği olarak yorumlandı. Zira Sünniler, Kürtler ve Şiiilerin bir kısmı dahil olmak üzere toplumun önemli bir kesimi artık Maliki'nin politikalarına karşı ciddi bir muhalefete başlamıştı.

Maliki'nin özellikle Sünnilerin önde gelen siyasetçileri üzerinde kurduğu baskı ve tutuklama kararları çıkarttırması Iraklı Sünnilerde Arap Baharı'ndan etkilenen diğer ülkelerin ezilen halkları ile aynı durumda oldukları algısı oluşturdu. Özellikle 2012-2014 yılları arasında Sünni bölgelerde yoğun protesto gösterileri yapılmaktaydı. Gösterilerde Irak'ta iktidarda olan Şii ağırlıklı grupların İran'dan aldıkları destekle kendilerini ezdiğini iddia eden protestocular Maliki iktidarının yanı sıra İran karşıtı söylemlerde de bulunmaktaydı. Irak'ın Sünni toplumuyla İran destekli Şii gruplar arasındaki kimlik atıfları 1979-1988 yılları arasındakine çok benzerdi. Sünniler içinde radikal kanala kayan gruplar Şiiileri "kafir" ve "yakın düşman" olarak niteleyip onların yok edilecekler

⁶⁷⁰ Rıdvan Kalaycı, "Irak 2012", s.47.

⁶⁷¹ "Iran's Jalili Visits Iraq for Syria Talks", Almanar, 08 August 2012, <https://archive.almanar.com.lb/english/article.php?id=64251> Erişim Tarihi: 22.10.2023; Rıdvan Kalaycı, "Irak 2012", s.48.

⁶⁷² Kalaycı ve Gürler, "Irak 2013", s.32.

⁶⁷³ Harith al Qarawee, "Maliki-Sadr rivalry intensifies ahead of Iraqi elections", Al-Monitor, 5 December 2013, <https://www.al-monitor.com/originals/2013/12/conflict-iraq-maliki-sadr-election.html> Erişim Tarihi: 25.10.2023

listesinde ilk sırayı almaları gerektiğini düşünüyorlardı.⁶⁷⁴ Diğer taraftan ise İran destekli Şiiler içinde radikal kanatta yer alan oluşumlar Kerbela’da şehit edilen Hz. Hüseyin’in “intikamını” almak için “Yezit” olarak gördükleri Sünniler ile savaşmaya gitmekteydi.⁶⁷⁵ ABD’nin askeri olarak Irak topraklarından çekilmesi, Irak güvenlik güçlerinin istihbarat açısından yetersiz gücü, radikal düşüncelerin giderek yayılması gibi nedenler protestoların şiddetlenmesini ve bölgede ciddi bir güç boşluğu doğmasını beraberinde getirdi.

Bu güç boşluğu, Irak içerisinde 2006’dan itibaren örgütlenen, Suriye’de güçlenerek “Irak ve Şam İslam Devleti” adını alan ve 2014 yılı Haziran ayında Musul’u işgal ederek “İslam Devleti” kurduğunu ilan eden DAESH tarafından değerlendirildi.⁶⁷⁶ Musul’un ardından diğer Sünni eyaletleri de kontrolü altına alan DAESH, Bağdat civarına yaklaşıncı İran, Irak topraklarındaki kazanımlarını korumak adına Şii milisler üzerindeki etkisini daha da arttırdı. Bununla birlikte Necef’te ikamet eden ve sadece Iraklıların değil tüm dünyadaki Şiilerin en önemli liderlerinden olan Ayetullah Ali Sistani tarafından verilen cihat fetvasının ardından DAESH ile savaşması için Haşdi Şaabi (HŞ) adı altında çatı bir oluşum kurulması Tahran açısından iyi bir fırsat oldu. Rakamlar resmi olmamakla ve her kaynakta farklı olarak verilmekle birlikte 100’e yakın silahlı örgüt ve 100 binden fazla milis HŞ çatısı altında toplandı.⁶⁷⁷

HŞ içerisinde yer alan Ketaib Hizbullah, Ketaib es-Seyyid eş-Şüheda, Bedr Tugayları ve Asaib Ehlülhak gibi en etkili milis güçlerin liderleri doğrudan İran Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü Komutanı Kasım Süleymani ile yakın ilişkilere sahiplerdi.⁶⁷⁸ Bu durum HŞ’nin arkasında İran’ın çok önemli bir etkisi olduğu iddialarını güçlendiren bir unsurdu.⁶⁷⁹ HŞ’nin kurulmasından sonraki dönemlerde yapı içerisinde Sünni, Kürt,

⁶⁷⁴ Fawaz Gerges, “ISIS and the Third Wave of Jihadism”, **Current History**, Vol.113, No.767, 2014, pp.339–343; Daniel Byman, **Al Qaeda, The Islamic State, and The Global Jihadist Movement**, New York: Oxford University Press, 2015, p.74, 93.

⁶⁷⁵ “Shiite pilgrims in Iraq’s Karbala hail ‘revenge’ against Daesh”, The Jordan Times, 10 Kasım 2017, <https://jordantimes.com/news/region/shiite-pilgrims-iraq%E2%80%99s-karbala-hail-revenge%E2%80%99-against-daesh> Erişim Tarihi: 24.10.2023

⁶⁷⁶ DAESH’in kuruluşu, güçlenişi ve dönüşümü hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Recep Tayyip Gürler ve Ömer Behram Özdemir, “El Kaide’den Post-Kaide’ye Dönüşüm: IŞİD”, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2014, ss.113-155.

⁶⁷⁷ Mehmet Alaca, “Hashd al-Shaabi in its 7th year: Can It Be Taken Under Control?”, **ORSAM Policy Brief** No.176, 2021, p.3; Nancy Ezzeddine and Erwin van Veen, Power in perspective: Four key insights into Iraq’s Al-Hashd al-Sha’abi, CRU Policy Brief, 2018, p.1.

⁶⁷⁸ Norman Cigar, **Iraq’s Shia Warlords and Their Militias: Political and Security Challenges and Options**, Strategic Studies Institute, US Army War College (2015), pp. 23-26.

⁶⁷⁹ “Shia militias in Iraq”, **Strategic Comments**, Vol. 23, No.3, 2017, pp.i-ii.

Türkmen, Hristiyan ve Yezidi oluşumlar da dahil edilerek örgütün mezhepçi güdülerle değil Iraklılık düşüncesi ile tüm Irak'ın güvenliğini sağlama amacını güttüğü izlenimi oluşturuldu.

Irak'ta siyasal istikrarsızlığın ve güvenlik krizlerinin yaşandığı süreçte düzenlenen 30 Nisan 2014 seçimlerinden Nuri Maliki liderliğindeki koalisyon galip çıkmıştı. Fakat anayasal prosedür gereği üç dönem üst üste başbakanlık yapamayacak olmasına rağmen Maliki'nin başbakanlık için ısrarcı olması Sünnilerin radikal kanada kayıp yukarıda kısaca bahsedilen DAESH'in alan hakimiyetine zemin hazırlayan gelişmelere yol açtı. Seçimlerin ardından beş hafta gibi kısa bir süre sonra DAESH'in Irak'taki hızlı ilerleyişi Maliki'nin de başbakan olmasını engelledi. Öyle ki İran bile Maliki'ye seçimi kazanmasına rağmen hükümeti kurması için gerekli desteği vermedi.⁶⁸⁰ Bu gelişmelerin sonunda ise seçimi kazanan bloktan ve yine İDP'nin yöneticilerinden olan Haydar Abadi'nin yeni başbakan olması üzerinde uzlaşılarak sekiz yıllık Maliki iktidarına son verilmiş oldu.⁶⁸¹

Haydar Abadi göreve başladığında Irak çok büyük bir güvenlik krizi ile karşı karşıyaydı. Hükümetinin ilk politikası DAESH'in yok edilmesi idi. Bu amaç için desteğini aradığı iki önemli aktör vardı: ABD ve İran. Bu kapsamda 2014 yılı Ağustos ayında ABD'nin öncülüğünde oluşturulan Koalisyon Güçleri, Irak hükümetinin talebi ile Irak güvenlik güçlerine DAESH ile mücadelesinde destek olmaya başladı.⁶⁸² Büyük ölçüde hava saldırıları ve istihbarat paylaşımından oluşan bu desteğin yanında kademe kademe yaklaşık 6.500 ABD askeri danışman adı altında Irak'a gönderildi.⁶⁸³

Diğer yandan İran'ın desteği ise daha “yakından” ve “içeridendi”. DAESH'in Musul'u işgal edişinden hemen birkaç gün sonra askeri ve mühimmat desteği ile İran Irak'ın yanında yer aldı.⁶⁸⁴ Öyle ki Aralık 2014'te İran ile Irak savunma bakanları arasında imzalanan Savunma İşbirliği Protokolü ile Irak'ın ulusal bir ordu kurmasında İran ile işbirliğini

⁶⁸⁰ “Iran dramatically shifts Iraq policy to confront Islamic State”, Reuters, 2 Eylül 2014, <https://www.reuters.com/article/iran-iraq-politics-security/iran-dramatically-shifts-iraq-policy-to-confront-islamic-state-idINKBN0GX28120140902>, Erişim Tarihi: 30.10.2023

⁶⁸¹ “Iraq crisis: Parliament swears in unity government”, BBC, 8 September 2014, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-29119258>, Erişim Tarihi: 01.11.2023.

⁶⁸² “Statement by the President on ISIL”, The White House, 10 September 2014, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/09/10/statement-president-Isil-1>, Erişim Tarihi: 30.10.2023

⁶⁸³

⁶⁸⁴ Sarhang Hamasaeed and Garrett Nada, “Iraq Timeline: Since the 2003 War”, United States Institute of Peace, 29 May 2020, <https://www.usip.org/iraq-timeline-2003-war>, Erişim Tarihi: 01.11.2023

derinleştirmesine karar verildi.⁶⁸⁵ Bunun yanında Kasım Süleymani başta olmak üzere yaklaşık 100 kadar İranlı komutan, danışmanlık yapmak ve gerektiğinde cephede görev almak üzere Irak’a gönderildi.⁶⁸⁶ 1980’lerde Irak topraklarını işgal için Irak ordusuna karşı savaşılan “düşman” İranlı askerler, 2010’larda Irak topraklarını işgalden kurtarmak için Irak ordusuna destek veren “dost” İranlı askerlere dönmüştü.

Sahada DAES’e karşı savaşıp kaybedilen bölgeleri kurtarmaya başladığında Irak kamuoyu ve toplumu üzerinde HŞ’nin popülaritesi artmaya başladı. Bu imkanı ve kazanılan sempatiyi kalıcı hale getirmek için ilk aşamada HŞ’nin “gönüllü birlikler” statüsünden kalıcı ve resmi bir statüye geçmesi için girişimler başladı. 2016 yılı sonunda ise parlamentoda onaylanan yasa ile HŞ, Başbakanlığa bağlı bir kolluk kuvveti hüviyeti kazanarak Irak milli bütçesinden resmi olarak pay alacak bir oluşuma dönüştü.⁶⁸⁷

Diğer yandan HŞ içindeki önemli gruplar siyasi kanatlarını oluşturmaya başladı. Böylece İran için Nuri Maliki’den sonra desteklenecek yeni aktör olarak HŞ ön plana çıktı. Sahadaki başarılarının oluşturduğu etkiyle parlamentoya girmeyi amaçlayan HŞ’nin bu politikası, Lübnan’daki Hizbullah örneğinde olduğu gibi Irak’ta da benzer bir yolla İran’ın etkisini artıracak adım olarak yorumlanıyordu.⁶⁸⁸ Zira İran’ın bölgedeki vekil aktörleri olarak tanımlanan bu grupların parlamentolarda temsil edilerek siyasi meşruiyet kazanmaları için çabaladığı bilinmektedir. Siyasal alanda karar verici pozisyonlara erişebilmeleri durumunda söz konusu bu aktörler İran’ın güvenlik kaygılarını giderici kararlar alınmasında önemli roller oynayabilecektir.⁶⁸⁹ Irak’ta karar alıcı pozisyona bu aktörlerin gelmesi ile İran ile Irak’ın “dostluk” ve “işbirliğini” daha da ileri seviyeye taşıması muhtemel olacaktı.

Hal böyle olunca hem ABD hem de Suudi Arabistan Haşdi Şaabi’nin yeni bir Hizbullah olma ihtimalini engellemek adına Bağdat ile ilişkilerini geliştirme ve Bağdat’ın Tahran’la

⁶⁸⁵ “Iran in new deal to boost Iraq army”, Al Arabiya, 31 December 2014, <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2014/12/31/Iran-in-new-deal-to-boost-Iraq-army>, Erişim Tarihi: 30.10.2023; Garrett Nada, “Iran and the Region in 2015”, The Iran Primer, 17 December 2015, <https://iranprimer.usip.org/blog/2015/dec/17/iran-and-region-2015>, Erişim Tarihi: 30.10.2023

⁶⁸⁶ Rıdvan Kalaycı ve Oğuz Güngörmez, “Irak 2015”, **Ortadoğu Yıllığı 2015** içinde, Kemal İnat-Muhittin Ataman (Ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss.29-56, s.44-45

⁶⁸⁷ “Irak’ta Haşdi Şabi’ye yasayla resmi ‘kolluk gücü’ yetkisi verildi”, Sputnik, 26 Kasım 2016, <https://sputniknews.com.tr/20161126/irak-hasdi-sabi-kuvvet-kullanma-yetkisi-1026015401.html>, Erişim Tarihi: 30.10.2023

⁶⁸⁸ Alaca, “Hashd al-Shaabi in its 7th year: Can It Be Taken Under Control?”, s.3.

⁶⁸⁹ Mustafa Şeyhmus Küpeli, Abd’nin Grand Stratejisinin Bölgesel Güçlerin Güvenlik Stratejilerindeki Rolü: İran-Suudi Arabistan Rekabeti (2010-2020), Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nisan 2023, s.213.

arasına mesafe koyması noktasında adımlar attı. İlk olarak DAESH'in Irak'ta ilerleyişinden kısa bir süre sonra ABD Başkanı Obama, doğrudan Maliki hükümetini eleştirerek Irak toplumunu ayrıştırıcı politikalarından vaz geçmesi gerektiğini ifade etti. Ardından Sünnileri siyasal ve güvenlik sistemine dahile etmesi gerektiği anlaşmayı uygulamamakla eleştirdi.⁶⁹⁰

Diğer yandan Obama'dan sonraki ABD Başkanı Donald Trump'ın İran'la nükleer müzakerelerden ayrılıp İran'a yaptırımları öngören kararları geri getirmesi sonucu Bağdat hükümetinde İran'la ticaretine alternatif bulması konusunda baskı oluşturmaya başladı.⁶⁹¹ Washington yönetimi diğer yandan da Irak'ı Suudi Arabistan'la yakınlaştıracak adımlar atıyordu. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Rex Tillerson Riyad'da Suudi ve Iraklı liderleri bir araya getirerek Suudi Arabistan ile Irak arasında koordinasyon için bir konsey kurulmasına öncü oldu.⁶⁹² Bu toplantıda Tillerson'un HŞ milislerini kastederek "yabancı savaşçılar evine dönmeli" ifadesine İran yönetimi "onlar zaten evinde" açıklaması ile karşılık verdi.⁶⁹³ İran'dan yapılan bu açıklama Tahran tarafının Irak topraklarını kendi güvenliklerinden bağımsız görmediklerini gösteren bir ifade idi. Bu durum bir kez daha Tahran ile Washington arasında kalan Bağdat yönetiminde bir ikilem oluşturdu.

DAESH ile mücadelede İran'ın vermiş olduğu önemli destek nedeniyle iktidarının özellikle ilk yıllarında İran'a karşı mesafeli duramayan Abadi, Suudi Arabistan gibi bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerini geliştirme niyetiyle denge politikası izlemeye başladı. 9 Aralık 2017'de Başbakan Abadi DAESH'e karşı zafer kazanıldığını ilan etmesinin ardından⁶⁹⁴ HŞ'nin Irak içindeki varlığı ve faaliyetleri daha fazla sorgulanır hale geldi. Çünkü HŞ Sistani'nin bir fetvası ile DAESH'e karşı savaşmak için kurulmuş bir yapılanmaydı. DAESH yenilgiye

⁶⁹⁰ "Obama urges Iraq's leaders to 'solve their problems,' reviewing US options", Fox News, 13 Haziran 2014, <https://www.foxnews.com/politics/obama-urges-iraqs-leaders-to-solve-their-problems-reviewing-us-options>, Erişim Tarihi: 30.10.2023; "Remarks by the President on the Situation in Iraq", The White House, 19 Haziran 2014, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/06/19/remarks-president-situation-iraq>, Erişim Tarihi: 30.10.2023.

⁶⁹¹ Geneive Abdo, "Trump's Iran sanctions are backfiring in Iraq", Politico, 15 Ağustos 2018, <https://www.politico.eu/article/donald-trump-iran-sanctions-are-backfiring-in-iraq-trade-gas-supplies/>, Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁹² "Tillerson: IŞİD ile mücadele bitti, tüm yabancı savaşçılar ülkelerine dönmeli", Sputnik, 22 Ekim 2017, <https://sputniknews.com.tr/20171022/tillerson-isis-ile-mucadele-bitti-yabanci-savascilar-donmeli-1030705403.html>, Erişim Tarihi: 20.10.2023

⁶⁹³ "What does Iran have to do with Iraqi-Saudi cooperation?", TRT World, 25 Ekim 2017, <https://www.trtworld.com/middle-east/what-does-iran-have-to-do-with-iraqi-saudi-cooperation--11648>, Erişim Tarihi: 01.11.2023

⁶⁹⁴ Maher Chmaytelli and Ahmed Aboulencin, "Iraq declares final victory over Islamic State", Reuters, 09 December 2017, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-iraq-islamicstate/iraq-declares-final-victory-over-islamic-state-idUSKBN1E30B9>, Erişim Tarihi: 01.11.2023

uğrattığına göre HŞ'nin varlık nedeni de ortadan kalkmış oluyordu. Bu konuda sesi en gür çıkanların başında Mukteda Sadr gelmekteydi. Kendisine bağlı milis güçleri olması ve bu milis güçlerinin faaliyetlerine son vermesi HŞ'ye karşı çıkışında sağlam bir argüman oluşturmaktaydı.

Irak hükümetine ve Irak'ın toprak bütünlüğüne DAESH sonrası bir diğer meydan okuma 2017 yılında IKBY'nin düzenlemiş olduğu “bağımsızlık” referandumu idi. Erbil'in attığı bu adım İran-Irak ilişkilerinde de önemli gelişmelere yol açtı. İran, IKBY'nin bağımsızlık için referandum girişimlerini ilan ettiği tarihten itibaren bu olaya tepkisini net biçimde ortaya koyarak Bağdat hükümetinin yanında yer aldı. Bu kapsamda ilk adım olarak IKBY yönetimini referandum girişiminden vazgeçmesi için uyarı Tahrir yönetimi ardından da Bağdat ile koordineli bir şekilde bir dizi yaptırım uyguladı. Bunlar arasında hava sahasını IKBY'ye kapatma, IKBY sınırında askeri tatbikat düzenleme, sınır kapılarını giriş-çıkışlara kapatma ve petrol ürünlerinin sevkiyatını geçici olarak yasaklama en dikkat çekenleri idi.⁶⁹⁵

Görüldüğü üzere Nuri Maliki'nin ikinci dönem başbakanlığı sürecinde Irak'ta toplumlar arasındaki kimlik krizleri giderek derinleşmişti. Arap Baharı'nın etkisi ile iktidardan pay alamadıklarını iddia eden Sünniler rahatsızlıklarını protestolar ile dile getirirken mevcut hükümeti Şii mezhep temelli politikalar izlemekle suçlamaktaydı. Hal böyle olunca Sünniler açısından Şii hükümete yoğun destek veren İran da protestolardan payını almaktaydı. Sünniler arasındaki bu rahatsızlığın Irak ile İran arasındaki “işbirliği/dostluk” anarşisini bozacak ve ilişkileri gerginleştirecek düzeyde gözle görülür bir etkisi olmadı. Bunda iktidardaki Şii grupların liderlerinin 1980'lerde henüz siyasi kariyerlerinin başından bu yana İran tarafından desteklenmesi ve birbirlerine kimlik temelli güçlü bir bağa sahip olmalarının etkisi büyüktü. Bu etki söz konusu iki tarafın (Irak hükümeti ve İran) siyasal, ekonomik ve güvenlik çıkarlarını hesaplamadan hareket ettikleri anlamına gelmemektedir. İfade edilmek istenen Nuri Maliki'nin ikinci döneminden başlayıp Irak'ta milliyetçi duyguların yükselmeye başladığı kadarki geçen süreçte iki tarafın kurduğu işbirliği anarşisinde Şiiliğin en önemli rol oynayan unsur olduğudur.

⁶⁹⁵ Recep Tayyip Gürler, “Irak 2017”, **Ortadoğu Yıllığı 2017** içinde Kemal İnat, Muhittin Ataman (Ed.), Ankara: Kadim Yayınları, 2018, s.48, ss.31-60.

5.4.4. Irak'ta Artan Milliyetçilik, Haşdi Şaabi'nin Gücünün Artması ve İran ile İlişkilere Etkisi

Irak'ta Maliki döneminde izlenen mezhepçi politikalar, DAESH saldırılarının yol açtığı kaos ve Irak'ın toprak bütünlüğünü kaybetme potansiyelinin ortaya çıkması Iraklı bazı siyasilerin ve halkın önemli bir kısmının tepkilerine yol açmıştı. Irak'ın yeniden benzeri bir duruma düşmemek için atması gereken adımlardan birincisi HŞ'nin DAESH ile mücadele sırasında birçok rapora konu olan “Sünnilerden intikam” alma faaliyetlerini engellemektir. İkinci adım Irak'ı ABD-Suudi Arabistan grubu ile İran arasında bir rekabet sahası haline gelmesinden kurtarmaktır. Üçüncü adım ise iç ve dış politika karar verme sürecinde İran'ın etkisinde kalan politikacıların bundan kurtularak kendi çıkarlarını önceleyen daha bağımsız kararlar alabilme yeteneklerini geliştirmesiydi.

Bu üç adım karar alıcılarda “Iraklılık” olarak tanımlanabilecek bir duruşun hakim olmasını gerekli kılmaktaydı. Bu duruşun başını çeken isim olarak Mukteda es-Sadr ön plana çıktı. 12 Mayıs 2018 genel seçimlerine de HŞ, İran ve ABD karşıtı söylemleri ile hazırlanan Mukteda Sadr, taraftarlarının kalabalık ve etkili protesto gösterileri düzenlemesi ile Irak siyasetinde belirleyiciliği giderek artan bir aktöre dönüşmekteydi. Seçim sürecine giren Irak'ta Iraklılığı ön planda tutmaya çalışan “ne Tahran ne Washington” anlayışındaki Sadr'ın liderliğini yaptığı *Sairun Koalisyonunun* yanı sıra başta HŞ'nin liderliğindeki *Fetih İttifakı* olmak üzere çeşitli İran yanlısı oluşumlar, denge siyaseti izlemeye çalışan İYK ve Haydar Abadi liderliğindeki *Zafer Koalisyonu* gibi oluşumların çektiği görülmekteydi. Nitekim 12 Mayıs 2018'te gerçekleşen parlamento seçimlerinin sonuçları açıklandığında 54 vekil kazanan Mukteda Sadr'a bağlı *Sairun Koalisyonunun* ilk sırayı aldığı görüldü.⁶⁹⁶

HŞ'nin 2014 yılından itibaren DAESH ile savaş sürecinde elde ettiği kazanımların Irak halkında popülaritesini artırdığından bahsedilmişti. HŞ'nin Iraklılar nazarında (özellikle de Şii nüfus içinde) yükselen etkisinin bir göstergesi olarak parlamento seçimlerinde önemli sayıda milletvekili kazanmaları gösterilebilir. Seçimlerden ikinci olarak çıkan Fetih İttifakı içinde yer alan Bedr Tugayları, Ketaib Hizbullah ve Asaib Ehlül Hak gibi oluşumların siyasi kanatları 47 vekille mecliste temsil hakkı kazandılar.⁶⁹⁷ Böylece 2016

⁶⁹⁶ Seçim süreci hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Recep Tayyip Gürler ve Cengiz Danişan, “Irak 2018”, **Ortadoğu Yılı 2018**, içinde Kemal İnat-Muhittin Ataman (Ed.), ss.21-43, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, ss.26-29.

⁶⁹⁷ Recep Tayyip Gürler ve Cengiz Danişan, “Irak 2018”, ss.26-29.

yılında Irak'ın resmi güvenlik güçlerinden biri haline gelen HŞ, 2018 yılında da Irak'ın en önemli siyasi bloklarından birine dönüştü. Böylece Irak siyasetindeki İran etkisinin artmasına bir vesile daha oluştu.

Seçimlerin ardından başbakanın kim olacağına dair partiler arasında ciddi bir pazarlık başladı. Tek başına hükümeti kuramayan Sairun Koalisyonu tüm grupların üzerinde uzlaşabileceği bir adayda ısrarcı olurken İran yanlısı Fetih İttifakı'nın ileri sürdüğü adaylara şiddetle karşı çıkmaktaydı. Nihayetinde meclis bileşenleri eski İİDYK üyesi ve eski Cumhurbaşkanı Yardımcısı Adil Abdülmehdi ismi üzerinde uzlaştı. Abdülmehdi'nin 24 Ekim 2018'de hükümeti kurarak başbakan olması⁶⁹⁸ ile 2005 yılından beri ilk defa İDP dışından bir isim bu göreve gelmiş oldu. Böylece Irak'ta artık sadece İran'ın istediği isimlerin başbakan olamayacağı ABD, Irak, Suudi Arabistan gibi aktörlerin de uzlaşmasıyla belirleneceği bir dönem başlamış oldu. Yani hiçbir aktörün isteği “tam” olmuyor, her aktörün istediği “biraz” oluyordu.

Abdülmehdi göreve başladığında DAEŞ sonrası yıkılan şehirlerin imar ve altyapı çalışmalarının tamamlanması, ülke içi yerinden edilen mültecilerin geri dönüşünün sağlanması, işsizliğin azaltılması gibi birçok ekonomik sorunun yanında dış politikada bölgesel krizlerde alınacak tutumların belirlenmesi gibi sorunlarla baş başa kaldı. 2018 yılında başlayan protestoların Abdülmehdi döneminde de sürmesi çözülmesi gereken başka bir mesele olarak ön plana çıkıyordu. Irak'ta toplumsal, siyasi ve ekonomik koşullar nedeniyle alevlenen gösterilerde İran'a karşı tepkiler de dillendirilmeye başladı. Halk elektrik kesintilerinden Tahran'ı da sorumlu tutmaktaydı ki bunda kısmen haklıydılar. Çünkü Tahran yönetimi Bağdat hükümetinin kendisinden ithal ettiği doğalgazın ödemelerini yapmaması gerekçesiyle Bağdat'a doğalgaz akışında kesintilere gitmekteydi.⁶⁹⁹ Bu da elektrik üretiminde İran doğalgazına bağımlı halde bulunan Irak'ın yeterli elektrik üretmemesine neden oluyordu.

Protesto gösterilerinde İran aleyhine sesler yükseldikçe İran adeta Iraklıları cezalandırırcasına elektrik üretimi için kullanılan doğalgaz akışında kısıntılara devam

⁶⁹⁸ Ahmed Rasheed and Ahmed Aboulenein “Iraq PM sworn with partial cabinet as lawmakers disagree”, Reuters, 24 October 2018, <https://www.reuters.com/article/us-iraq-politics/iraq-pm-sworn-with-partial-cabinet-as-lawmakers-disagree-idUSKCN1MY2OP>, Erişim Tarihi: 01.11.2023

⁶⁹⁹ “Iran cuts electricity supplies to Iraq over unpaid bills”, Middle East Monitor, 07 Temmuz 2018, <https://www.middleeastmonitor.com/20180707-iran-cuts-electricity-supplies-to-iraq-over-unpaid-bills/>, Erişim Tarihi: 02.11.2023

etti. Özellikle kavurucu sıcaklıktaki yaz aylarında yaşanan elektrik kesintileri klimaların ve soğutma depolarının çalışmasında aksaklılara sebep olmaktaydı. Iraklıların öfkesi arttıkça tepkilerini hükümeti oluşturan grupların (özellikle de İran yanlısı olanların) ofislerine ve İran'ın diplomatik misyonlarına yönlendirdiler. 2018 yılı Eylül ayındaki bir gösteride İran'ın Basra'daki Başkonsolosluk binası ateşe verildi.⁷⁰⁰ Bu gelişmelerin ardından İran Dışişleri Bakanlığı ofisinden yapılan bir açıklamayla Irak'taki saldırılar kınanarak Irak ile aralarındaki “dostluk” ve “kardeşliğin” bozulmak istendiği ifade edildi.⁷⁰¹

2018 yılı içerisinde yaşanan bu protesto gösterilerine rağmen iki ülke ilişkilerinde ciddi bir gerilim yaşanmadı. Örneğin 6 Ağustos 2018'de İran yaptırımlarının ilk paketi devreye konulduğunda Washington yönetimi Bağdat'ın da bu yaptırımlara uyması gerektiğini belirtti fakat Iraklı siyasiler yaptıkları pek çok açıklamada İran'dan yana tavır alarak yaptırımlara uymayı reddettiler. Irak Başbakanı Abadi, ABD'nin isteklerini tamamen reddetmektense İran'la yapılan ticarete ABD Doları'nın yerine Euro, yerel para birimleri ve malların doğrudan takası sistemine geçiş yapıldığını açıkladı.⁷⁰² Irak Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan bir açıklama ile Irak'ın İran halkına zarar verecek topyekûn yaptırımlara karşı olduğu ve her türlü krizde yanlarında duran “dost ülke İran'ın” onurlu tavrını unutmayacakları ifade edilerek İran'dan yana tavır alındı.⁷⁰³

2019 yılı Mart ayı başında Irak Kürt Bölgesinde Irak Cumhurbaşkanı Berham Salih'in katılımıyla düzenlenen yıllık Süleymaniye forumunun başlığı ve forum içerisinde vurgulanan konular Tahran'ı endişelendiren başka bir husus olarak ön plana çıktı. “Irak ve Komşuları: Yeni Bir Bölgesel Düzene Doğru” (Iraq and its Neighbors: Towards a New Regional Order) başlıklı konferansa katılan Arap ülkelerinden siyasetçiler ve akademisyenler Irak'ın komşuları ile olan ilişkilerini ve bölgedeki jeopolitik değişimler ışığında Irak'ın statüsü gibi konuları tartıştı. Hem yurtiçinden hem de yurtdışından çeşitli

⁷⁰⁰ “Basra'da dünkü olayların bilançosu: 3 ölü, 50 yaralı”, Hürriyet, 8 Eylül 2018, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/basrada-dunku-olaylarin-bilancosu-3-olu-50-yarali-40950122>, Erişim Tarihi: 02.11.2023

⁷⁰¹ “İran, Irak'la arasındaki sınır kapısını kapattı”, NTV, 07 Eylül 2018, <https://www.ntv.com.tr/dunya/iran-irakla-arasindaki-sinir-kapisini-kapatti,geQSN7Kslk23974s-F6tcw>, Erişim Tarihi: 02.11.2023

⁷⁰² Mina Aldroubi, “US sanctions on Iran increase Tehran's influence in Iraq, experts say”, The National, 16 Ağustos 2018, <https://www.thenationalnews.com/world/mena/us-sanctions-on-iran-increase-tehran-s-influence-in-iraq-experts-say-1.760793>, Erişim Tarihi: 01.11.2023; “US dollar completely ditched in trade between Iran & Iraq – official”, Russia Today, 2 Eylül 2018, <https://www.rt.com/business/437446-iran-iraq-us-dollar-ditched/>, Erişim Tarihi: 01.11.2023.

⁷⁰³ “Irak Dışişleri Bakanlığı İran'a yaptırımları reddetti”, AA, 9 Ağustos 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-disisleri-bakanligi-irana-yaptirimlari-reddetti/1226789>, Erişim Tarihi: 01.11.2023.

konuşmacıların Irak ile Arap devletleri arasındaki bağların güçlendirilmesi ve aynı zamanda İran'ın bölgedeki etkisinin azaltılması gerektiğini vurgulamaları dikkat çekiciydi. Ayrıca Arap dünyasındaki kanaat önderleri Irak Cumhurbaşkanı Salih'e Irak'ın "ikinci bir Lübnan" olmasını engellemek için gerekeni yapması, yani İran'ın Irak'ın iç gündemini belirleme fırsatını elinden alması çağrısında bulundu.⁷⁰⁴ Bu durum sadece Irak içinde değil bölgedeki Arap elitlerinde de İran'ın etkisine dair endişeyi göstermesi açısından önemlidir.

Irak'ta halk arasında İran aleyhtarlığının arttığı bir süreçte ve yukarıda bahsedilen "Süleymaniye Forumu"ndan kısa bir süre sonra Tahran'dan Bağdat'a önemli bir ziyaret gerçekleşti. 11-13 Mart 2019 tarihlerinde gerçekleşen bu ziyarette İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani göreve geldiği 2013 yılından itibaren Bağdat'a ilk kez resmi bir ziyaret düzenledi. İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif'in de Ruhani'ye eşlik ettiği bu ziyarette Irak Cumhurbaşkanı ve Başbakanı ile görüşmesinin yanı sıra İran heyeti Necef'te ikamet eden Şiilerin en üst dini otoritesi Ayetullah Sistani ile de bir görüşme gerçekleştirdiler. Bu ziyaret ile İran'ın, Irak'taki Körfez'e ve ABD'ye doğru eksen kaymasını dizginlemeyi ve kendi safında tutmaya devam etmeyi amaçladığı görülmektedir. Nihayetinde bu ziyarette karşılıklı ticaret hacmini 12 milyar dolardan 20 milyar dolara çıkarmak, Irak'ın ödeyemediği elektrik borçlarına yapılandırma getirmek gibi Bağdat'ı cezbedici bazı kararlar alındı.⁷⁰⁵

Bu ziyaret sırasında Ayetullah Sistani'nin Ruhani ve Zarif'i kabul etmesi ayrı bir önem taşımaktaydı. Çünkü Sistani, benimsediği siyasete karışmama ilkesi gereği çok önemli hususlar olmadığı sürece siyasi liderler ile görüşmekten imtina ediyor. Örneğin 2008 ve 2013 yıllarında İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın görüşme taleplerini⁷⁰⁶ ve Kasım Süleymani'nin de görüşme talebini kabul etmemiştir.⁷⁰⁷ Ahmedinejad ve Süleymani gibi

⁷⁰⁴ Doron Itzhakov, "Hassan Rouhani's Visit to Iraq", BESA Center Perspectives No. 1.125, 28 March 2019, <https://besacenter.org/rouhani-visit-iraq/>, Erişim Tarihi: 01.11.2023.

⁷⁰⁵ "Iran's hard-liners praise Rouhani for boosting trade with Iraq", Al-Monitor, 13 March 2019, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/03/iran-iraq-rouhani-visit-trade-cooperation-sanctions-jcpoa.html>, Erişim Tarihi: 01.11.2023

⁷⁰⁶ "In Rare Move, Iraq's Grand Ayatollah Sistani Receives Rouhani", Radio Farda, 14 March 2019, <https://en.radiofarda.com/a/in-rare-move-iraq-s-grand-ayatollah-sistani-receives-rouhani/29821378.html>; Ali Mamouri, "Sistani to Rouhani: Iraq's sovereignty must be respected", Al Monitor, 13 March 2019, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/03/iraq-iran-rouhani-sistani-us.html>, Erişim Tarihi: 08.11.2023.

⁷⁰⁷ Mustafa Salim and Tamer El-Ghobashy, "By granting rare audience, Iraq's grand ayatollah sends message to Washington and Tehran", The Washington Post, 13 March 2019, https://www.washingtonpost.com/world/by-granting-rare-audience-iraqs-grand-ayatollah-sends-message-to-washington-and-tehran/2019/03/13/9a624870-4506-11e9-94ab-d2dda3c0df52_story.html Erişim tarihi: 08.11.2023

sertlik yanlısı muhafazakarların politikalarından hazzetmeyen ve bu isimlerin Irak üzerindeki emellerinden rahatsız olan Sistani'nin Ruhani'yi kabul etmesinin sebebi Ruhani'ye İran'ın Irak egemenliğine saygı duymaları gerektiği mesajını vermektir. Zira ziyaret sonrası Sistani'nin ofisinden yapılan açıklamada Ruhani'ye "Irak'ın yolsuzlukla mücadele, kamu hizmetlerin iyileştirilmesi ve silahların kullanımının devlet tekeline alınması gibi üç temel problemi" olduğu ifade edildi. Burada silahların devlet tekelinde kullanılması ile İran destekli HŞ grubuna bir gönderme yapıldığı açıktır. Ayrıca "Irak'ın komşu ülkelerle ilişkilerini güçlendirecek her türlü adımdan memnuniyet duyulacağı" fakat bu adımların "ülkelerin egemenliğine saygı temelinde ve içişlerine karışılmadan atılması" gerektiği ifadesi ile de İran'ın Irak politikasına bir eleştiri vardı.⁷⁰⁸

2019 yılı Ekim ayında ise 2018'deki gösterilerin devamı niteliğinde olan ve hükümeti düşürecek boyutta bir etkiye sahip olan protestolar başladı. Bağdat merkezli başlayan bu gösteriler kısa sürede Şii yoğunluklu nüfusun yaşadığı güney eyaletlere sıçradı. Başlangıçta ekonomik sıkıntılar, yolsuzluk, işsizlik kamu hizmetlerindeki ve altyapıdaki yetersizliklerin ortadan kaldırılması gibi taleplerle başlayan gösteriler zamanla İran aleyhine sloganların atıldığı gösterilere döndü. HŞ ve Irak güvenlik güçlerinin sert müdahaleleri sonucu göstericiler 2018 yılındaki gibi HŞ'ye ait binalara ve İran konsolosluklarına saldırılar düzenledi. Kasım ayı sonuna kadar yaklaşık 500 göstericinin öldüğü ve yaklaşık 20 bin göstericinin de yaralandığı olayların ardından Başbakan Abdülmehdi 29 Kasım 2019'da istifa etmek zorunda kaldı.⁷⁰⁹

Abdülmehtdi sonrası Irak'ı seçime götürmek üzere geçici başbakan arayışları Mustafa Kazımi ile son buldu ve 7 Mayıs 2020'de Kazımi görevi devraldı. Abdülmehtdi ile Kazımi hükümeti arasındaki süreçte Irak siyasal ve toplumsal anlamda krizde iken ABD'nin 3 Ocak 2020'de Irak topraklarında Kasım Süleymani'yi öldürmesi Irak'ı bir kez daha ABD ile İran arasındaki gerilimin sahası haline getirdi. Iraklı siyasiler en üst düzeyde bu saldırıyı kınayarak ABD'nin egemenlik ihlalinde bulunduğunu açıkladılar. Irak parlamentosunda İran yanlısı oluşumların öncülüğünde ABD askerlerinin tamamen ülkeden çekilmesine dair karar alınması gündeme getirildi. Ancak bu adımlar İran'ın Irak topraklarında uygulamaya koyacağı hamleleri engelleyemedi. Zira İranlı karar alıcılar

⁷⁰⁸ Ali Mamouri, "Sistani to Rouhani: Iraq's sovereignty must be respected", Al Monitor, 13 March 2019, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/03/iraq-iran-rouhani-sistani-us.html>, Erişim tarihi: 08.11.2023

⁷⁰⁹ Recep Tayyip Gürlü, "Irak 2019", **Ortadoğu Yıllığı 2019**, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (ed.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020, ss.26-27.

ABD'den intikam alınacağına ve bunun için 35 hedefin belirlendiğine dair açıklamalar yaptılar.⁷¹⁰ Belirlenen bu noktalardan Irak sahası içinde bulunan ABD'ye ait Ayn el-Esed ve Erbil askeri üsleri Tahran tarafından vuruldu.⁷¹¹

Diğer yandan Tahran, Trump'ın uygulamaya koyduğu ekonomik yaptırımlardan Irak vasıtasıyla bir koridor açarak kurtulmayı amaçlıyordu. İki ülke arasında imzalanan anlaşmaların ortak sınırlar boyunca serbest ticaret bölgelerinin geliştirilmesi, ortak bankaların kurulması, ulaşım altyapısının geliştirilmesi, İran destekli sanayinin geliştirilmesi, enerji tedariki gibi birçok konuyu ele alması dolayısıyla Irak, İran'ın yaptırımları delebileceği en uygun kanallardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak İran'ın Irak'ı yanına çekme çabaları sadece ekonomik yaptırımları delmek için değil Tahran'daki politika yapıcılar arasında endişe yaratan başka faktörlerden de kaynaklanmaktadır. Diğer ülkelerin Irak pazarına olan ilgisi ve Suudi Arabistan ile diğer Arap devletleri tarafından yürütülen Irak'ı “rehabilite etme” girişimleri, İran tarafından kendi nüfuzunun zayıflatılması olarak algılanmaktadır.⁷¹²

Özellikle 1990 yılında Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesiyle Körfez ülkeleri ile kopan ilişkilerin yeniden tesis edilmesi bu bakımdan önemliydi. 2015 yılında Irak hükümeti Riyad'a 25 yılın ardından ilk büyükelçisini atadı,⁷¹³ 2017 yılında Suudi Dışişleri Bakanı Adil el-Cübeyr Bağdat'a 27 yıl sonra ilk üst düzeyli ziyareti düzenledi,⁷¹⁴ yine 2017 yılında Mukteda Sadr ile Suudi yetkililer arasındaki görüşmeler gerçekleştirildi ve Sadr'ın Suudi Arabistan'a ziyaret düzenledi.⁷¹⁵ 2018 seçimleri öncesi başlayan bu “körfez açılımı” seçimlerin ardından da devam etti. Irak'ın yeni liderleri sembolik anlamda öneme sahip ilk yurtdışı ziyaretlerine Tahran'ın yanına Riyad'ı da eklemeye başladılar.⁷¹⁶ Bunda Irak'ta artan İran nüfuzunun Irak'ın uluslararası toplumdan tecrit

⁷¹⁰ “Kasım Süleymani: İran, suikastı düzenleyen ABD'ye nasıl karşılık verecek?”, *BBC Türkçe*, 04 Ocak 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50992492>, Erişim tarihi: 08.11.2023

⁷¹¹ Serhan Afacan, “İran'ın misillemesiyle Kasım Süleymani konusu kapanır mı?”, *AA*, 08 Ocak 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-in-misillemesiyle-kasim-suleymani-konusu-kapanir-mi/1696450>, Erişim tarihi: 08.11.2023.

⁷¹² Doron Itzhakov, “Hassan Rouhani's Visit to Iraq”, *BESA Center Perspectives No. 1.125*, 28 March 2019.

⁷¹³ “Irak elçisi, 25 yıl aradan sonra Riyad'da”, *Sputnik*, 21 Eylül 2015, <https://sputniknews.com.tr/20150921/1017871880.html>, Erişim Tarihi: 08.11.2023

⁷¹⁴ Ali Mamouri, “Saudis make surprise trip to Iraq: Why now?”, *Al Monitor*, 1 March 2017, <https://www.al-monitor.com/originals/2017/03/saudi-iraq-iran-us-jubeir-abadi.html>, Erişim Tarihi: 08.11.2023

⁷¹⁵ “İraqlı Shi'ite leader Sadr makes rare visit to Saudi Arabia”, *Reuters*, 31 Temmuz 2017, <https://www.reuters.com/article/us-saudi-iraq-cleric-idUSKBN1AF0UN/>, Erişim Tarihi: 08.11.2023

⁷¹⁶ Örneğin 2018 yılı seçimlerinin ardından Irak'ın yeni Cumhurbaşkanı Berham Salih 17 Kasım 2018'de ilk yurt dışı ziyaretini Tahran'a düzenlemesinin hemen ertesi günü 18 Kasım'da Riyad'a geçmiştir.

edilmesi endişesi kadar İran'ın Irak üzerindeki siyasi ve güvenlik nüfuzunun Iraklı siyasilerin bağımsız adım atmasını zorlaştırması da etkili oldu

Bu noktada Riyad devreye girerek hem Washington'un Bağdat'a uyguladığı Tahran'la arasına mesafe koyması baskısından kurtarmak hem de Bağdat yönetiminin Tahran'a olan bağımlılığını azaltmak için Irak'a "daha ucuz" elektrik sağlayabilmek ve elektrik üretimi adına gerekli tesislerin kurulması amacıyla gerekli anlaşmaların sağlanması önerisinde bulunmuştur.⁷¹⁷ Suudiler sadece elektrik üretiminde Irak'ı rahatlatmak değil Irak'a kapsamlı ekonomik işbirliği teklifleri ve her alanda yatırım desteği sunarak Tahran'ın üstün pozisyonunu zayıflatma gayretinde idi.⁷¹⁸ Bu doğrultuda 2017 yılından günümüze kadar Irak ile Suudi Arabistan arasındaki karşılıklı ziyaretler ve kurulan ilişki biçimi Tahran yönetimini endişelendirmekteydi. Özellikle Suudilerin yatırım anlaşmaları kapsamında Necef ve Kerbela gibi şehirleri de içine alması İran destekli Iraklı gruplar tarafından güvenlik tehdidi olarak algılanmakta ve Suudi Arabistan'ın başka niyetleri olabileceği eleştirilerine sebep olmaktaydı.⁷¹⁹ Bununla birlikte Irak Başbakanı ise bu grupları Irak'ın bağımsız dış politikasından rahatsız olmakla ve Irak'ın başta Körfez ülkeleri olmak üzere Arap coğrafyası ile yakınlaşmasını istememekle eleştirdi.⁷²⁰

Irak'ın son dönemde ağırlık verdiği bir diğer husus İran'ın Körfez Ülkeleri ve ABD ile ilişkilerini normalleştirilmesi için çabalamaktı. 2003'ten günümüze kadar Irak'ta iktidara gelen hükümetler dönem dönem girişimlerde bulunmaktaydı. Ancak 2020 yılında Başbakanlık görevine gelen Mustafa Kazımi ile birlikte İran'ın bölge ve dünya ile normalleşmesine arabuluculuk yapma politikası da ağırlık kazandı. Iraklılar İran'ın uluslararası toplumdan tecrit edilmesinin bir yararı olmadığını aksine İran'ı daha da agresifleştirerek vekil aktörler üzerinden başta Irak olmak üzere bölgede güvenlik sorunlarına sebep olduğunu en iyi tecrübe edenlerin başında gelmekteydiler.

⁷¹⁷ Soner Doğan, Enerji Zengini Irak'ın Enerji Sorunu ve Çözüm Arayışları, ORDAF Görüş, 01 Ağustos 2023, <https://ordaf.org/enerji-zengini-irakin-enerji-sorunu-ve-cozum-arayislari/>, Erişim Tarihi: 08.11.2023; "Saudi Arabia supplying fuel to help Basra as Iraq electricity protests continue", Arab News, 28 Temmuz 2018, <https://www.arabnews.com/node/1347186/amp>, Erişim Tarihi: 08.11.2023

⁷¹⁸ "Iraq and Saudi Arabia sign new agreements to strengthen economic, political cooperation", Government of Iraq, 18 Nisan 2019, <https://gds.gov.iq/iraq-and-saudi-sign-new-agreements-to-strengthen-economic-political-cooperation/>, Erişim Tarihi: 08.11.2023

⁷¹⁹ "Iraqi resistance groups concerned about Saudi 'investment plans'", **Press TV**, 28 Ocak 2021, <https://www.presstv.ir/Detail/2021/01/28/644023/Iraq-resistance-groups-Saudi-investment->, Erişim Tarihi: 08.11.2023

⁷²⁰ Bilgehan Alagöz, "Irak'ın Değişen Öncelikleri ve İran-Suudi Arabistan Rekabeti", **İRAME**, 25 Şubat 2021, <https://iramcenter.org/irakin-degis-en-oncelikleri-ve-iran-suudi-arabistan-rekabeti-410>, Erişim Tarihi: 08.11.2023

Özetlemek gerekirse DAES sonrası Irak iç ve dış siyasetinde İran kadar olmasa da Suudi Arabistan'ın da etkili olmaya başladığı gözlemlenmektedir. İran, DAES ile Bağdat yönetimi arasındaki savaşta Irak'a ilk ve en önemli desteği veren ülke olması sebebiyle Iraklılar arasında sempati duyulan bir ülke imajını devam ettirmektedir. Ama bunun yanında HŞ güçleri üzerinden hem siyasal, hem toplumsal hem de güvenlik alanında Bağdat üzerinde nüfuz oluşturmaya çalışması Tahran'a yönelik tepkileri de beraberinde getirmektedir. Özellikle Iraklıların artık "bağımsız" kararlar alabilen ya da en azından bunu yapacağını iddia eden siyasal grupları seçimlerde lider parti konumuna getirdikleri hesaba katıldığında İran'a olan tepki anlaşılabilir. Fakat bu durum İran'ın etkisini tamamen yok saymak anlamına gelmemektedir. Zira İran yanlısı grupların seçim sonuçlarına göre ikinci ve üçüncü sıralarda yer almaları Iraklıların önemli bir kısmının da İran'a halen daha sempati ile baktığını göstermektedir.

2018 seçimlerinden çıkan sonuç ve devamında yaşanan gelişmeler Irak ile İran arasındaki ilişkilerin bir geçiş sürecinde olduğuna dair izlenimler oluşturmaktadır. 2003 ABD işgalinden bu yana geçen süreçte iki ülkenin arasındaki işbirliği ve bu işbirliği sonucunda Irak'ta iktidardaki Şii politikacıların uygulamaları bir süre sonra Irak toplumunda (bazı Şii gruplar da dahil olmak üzere) rahatsızlıklara yol açtı. Bunda DAES ile mücadele adı altında silahlı Şii milis grupların Irak'ta adeta gölge bir hükümete doğu evrilmesi, bu gölge yapının destekleyicisinin İran olması, Tahran'ın Bağdat üzerinde hegemonya kurmaya doğru giden adımları ve Irak'ta bir türlü düzelmeyen sosyoekonomik koşullar milliyetçi bir duruşu tetikledi. Böylece 2018 öncesi İran'ın destek verdiği oluşumlar seçimi kazanırken 2018 seçimiyle birlikte Iraklılığı ön planda tutan ve ne ABD'nin ne de İran'ın Irak üzerinde hegemonya kurmasını isteyen oluşumlar seçimleri kazanmaya başladı. Böylece önümüzdeki yıllarda iki ülke arasında Kantçı anarşiye yani dostluk seviyesine doğru bir gidişten ziyade yeniden Lockeçu yani rekabetçi bir anarşi yapısına gidileceğinin sinyalleri verilmekteydi.

SONUÇ

Bu çalışma, devletlerin birbirleri ile sürekli düşmanlık üreten bir anarşik yapı içinde ilişki kurmaları gerektiği ön kabulünden hareket eden varsayımlara bir itiraz olarak değerlendirilebilir. Buradan hareketle çalışma, “Anarşik bir uluslararası ilişkiler sisteminde uluslararası yapıda değişim yaşanmamasına rağmen Irak-İran ilişkilerinde neden ani dönüşümler yaşanmıştır?” sorusundan yola çıkarak, Irak-İran arasındaki işbirliğinin, rekabetin ve düşmanlığın uluslararası yapıdan ziyade karşılıklı etkileşimlerle belirlenip belirlenmediği meselesine cevap aramıştır.

Irak-İran ilişkilerinin temele alındığı çalışmada iki ülke arasındaki ilişkilerdeki radikal dönüşümlerin yaşandığı süreçlerde uluslararası yapıda veya süper güçlerin bölge politikalarında majör değişiklikler olmadığı gözlemlendiğinden karşılıklı etkileşimlerin ve iki ülkenin de iktidarlarındaki kimlik temelli yaklaşımların belirleyici olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın kimliğin ve karşılıklı etkileşimin etkisini Irak-İran ilişkilerindeki değişimler üzerinden test etmeyi amaçlaması teorik kavram olarak Sosyal İnşacı uluslararası ilişkiler teorisinin ve Anarşi Kültürleri kavramının incelenmesini beraberinde getirdi. Seçilen bu teorik (Sosyal İnşacılık) ve kavramsal çerçeve (Anarşi Kültürleri) Irak-İran ilişkileri üzerinde test edildi. Söz konusu teorinin iki ülkenin ilişkilerindeki ani değişimleri açıklamada büyük oranda başarılı olduğu düşünülmektedir.

Nitekim çalışmada test edilen “uluslararası sistemin anarşik yapısı devletler arasında sürekli düşmanlık doğurmaz” hipotezi Irak-İran ilişkilerine uyarlandığında ikili ilişkilerdeki işbirliği dönemi dikkate alındığında doğru bir hipotez olarak görülmektedir. Özellikle çalışmanın ikinci bölümünde 1958 yılında Irak’ta gerçekleşen General Abdülkerim Kasım önderliğindeki darbe ile Irak’ın İran politikasındaki radikal değişim incelendiğinde kimliğin ve karşılıklı etkileşimlerin iki ülke üzerinde ne denli etkili olduğu ortaya konmuştur. Zira söz konusu darbenin gerçekleştiği dönemde uluslararası düzen çift kutuplu olarak devam etmekte ve tüm dünya üzerinde olduğu gibi Ortadoğu bölgesinde de ABD ile SSCB rekabeti devam etmekteydi. Bölgesel düzende ise milliyetçiliğin yaygınlaşmaya başladığı bir düzene girilmişti. Bu süreçte hem Irak hem de İran monarşik bir yönetim altında Batı bloğuna yakın politikalar izleyen iki ülke idi. 1955 yılında imzaladıkları antlaşma ile Bağdat Paktı gibi Batı destekli bir güvenlik ve işbirliği ittifakına dahil olmuşlardı.

Böylece ikinci hipotez olan “devletler anarşik yapı içinde birbirlerine yönelik politikalarını karşılıklı etkileşimlerle, karşılıklı kimlik atıflarıyla ve uluslararası sistemin yapısı, uluslararası normlar, fikirler ve kimlikler gibi birçok faktörden etkilenecek belirlenirler” hipotezi 1958 öncesi ve sonrası Irak-İran ilişkilerini açıklamada test edildi. Zira 14 Temmuz 1958’de gerçekleşen bir darbe ve iktidarı eline alan yönetimin siyasi kimliğindeki dönüşüm dış politika çizgisini de neredeyse 180 derece dönüştürdü. Müttefik İran, tabiri caizse, darbeden bir gün sonra rakip İran’a dönüşmüştü. Oysa uluslararası sistemin çift kutuplu yapısı devam etmekte idi. Fakat iktidara gelen General Kasım’ın Arap milliyetçisi tutumu, Batı karşıtı söylemleri ve cumhuriyet rejimi ilan etmesi, Pers geleneklerini devam ettiren, Batı yanlısı Monarşi ile yönetilen İran’ı bölgesel rakip olarak ortaya çıkardı. 1958 yılından itibaren iki ülke karşılıklı etkileşimler ve birbirlerine yönelik kimlik atıfları ile ciddi bir bölgesel rekabete girişti.

Yer yer sınır çatışmalarına ve tehdit dili içeren söylemlere rağmen iki ülke arasındaki rekabet sıcak savaşa dönüşmedi. Ta ki 1979 yılında gerçekleşen iki önemli gelişmeye kadar. Bunlardan ilki İran’da Şubat ayında Ayetullah Humeyni’nin İran’a dönmesiyle tamamlanan devrimdi. Tıpkı Irak’ta 1958 yılında olduğu gibi İran’da da monarşi devrilmiş yerine (Humeyni tarzı) cumhuriyet ilan edilmişti. Yine 1958 yılında Irak’ın İran politikasındaki değişimde olduğu gibi İran’ın da Irak politikasında değişim olmuştu. İran’da ilan edilen İslam Cumhuriyeti dış politikasında İslami devrimler gerçekleştirmeleri için bölge halklarını ayaklanmalara davet ediyordu. Bu davete icabet etmesi beklenen en potansiyelli ülke ise Irak’tı çünkü nüfusunun çoğunluğu Şii idi ve İran’da da Şii mezhebine bağlı bir yönetim iktidardaydı.

Bu gerginleşen ortamda 1979 yılındaki ikinci önemli gelişme yaşandı ve Temmuz ayında Saddam Hüseyin Hasan el-Bekir’in ardından Irak’ın “tek lideri” oldu. Şeriat kurallarını uygulayan, Şii mezhebinden Fars kökenli ve İslami yayılmacılığı savunan Ayetullah Humeyni’nin karşısına seküler bir yönetim ile ülkesini yöneten Sünni bir Arap olan ve Arap milliyetçiliğini benimsemiş Saddam Hüseyin gelmiş oldu. Böylece Irak ve İran’da birbirlerinden hiç hazzetmeyen iki lider yönetiminde rekabet anarşisinden düşmanlık anarşisine gidişin taşları döşenmeye başlandı.

Burada karşılıklı etkileşimin ve karşılıklı kimlik atfının önemine dikkat çekmek adına yaşanan bir durumdan bahsetmek gerekir. Humeyni devrim sonrası İran’a döndüğünde

Saddam'ın önderliğindeki Irak hükümeti kısa süre sonra Humeyni'ye bir tebrik telgrafi göndermişti. Humeyni'nin Irak için tehdit olacak potansiyel politikalarının farkında olmalarına rağmen böyle bir tebrikin nedeni ortak düşman olan İran Şahı'nın yenilgiye uğratılması iki ülke arasındaki sorunları yumuşatır düşüncesiydi belki de. Ancak Humeyni'nin bu telgrafa kayıtsız kalarak ve konuşmalarında içlerinde Irak'ında olduğu şeriatla yönetilmeyen ülkeleri kafir ilan eden beyanları ilişkilerin daha da gerginleşeceğini işaretçisi oldu. Nitekim yıllar sonra ABD tarafından işgal edilen ülkesinin hapishanesinde CIA yetkilisi John Nixon tarafından sorgulanırken kaydı olan "Debriefing the President: The Interrogation of Saddam Hussein" adlı kitapta aktardığı üzere 1979 Temmuz'unda Irak'ta liderliği Hasan el-Bekir'den almasının gerekçesi olarak da İran'ın giderek daha fazla tehdit haline gelmesini göstermiştir.

Çalışmanın hipotezlerini test edecek bir diğer gelişme 2003 yılında ABD işgali ile yaşandı. Çatışmacı ve rekabetçi ilişki içindeki Irak ile İran, ABD işgali sonrası işbirliği ilişkisine sahip hale geldi. ABD işgali sonrası "demokratik" seçimler sonucunda Irak'ta iktidara gelen Şii grupların İran'la kimliksel, tarihsel ve ideolojik yakınlıkları iki ülke arasındaki işbirliği seviyesini her geçen yıl arttırdı. Liderler seviyesinde karşılıklı olumlu açıklamalar, karşılıklı ziyaretler, diplomatik misyonların tam kapasite ile faaliyete geçmesi, güvenlik ve ekonomik alanda işbirliklerinin artması iki ülke ilişkilerini 1958 yılı öncesindeki seviyeye benzer bir duruma getirdi.

Özellikle 2006 yılında yönetimin tamamen Iraklılara devredilmesinin ardından iktidara gelen İslami Dava Partisinin başını çektiği hükümet ile birlikte İran ile işbirliğinin boyutu gittikçe genişledi. Birbirlerinden sürekli olarak "dost" ve "kardeş" ülke olarak bahseden iki ülke arasında Kantçı Anarşi kültürüne doğru bir gidiş sürecinin başladığına şahit olundu. Giderek güçlenen DAESH'in 2014 yılında Irak'ta Sünni nüfus yoğunluklu bölgelerde hakimiyet kurması üzerine İran'ın Irak hükümetine DAESH ile mücadele kapsamında yapmış olduğu yardımlar dostluğun seviyesini daha da arttırdı. Şii milisler üzerindeki İran etkisinin boyutu ve söz konusu bu milislerin Irak'ta siyasi ve güvenlik alanında giderek güçlenmesi iki eşit egemen ülke arasındaki ilişkiyi "İran Irak'ı yönetiyor" algısına dönüştürmeye başlayınca Irak'ta milliyetçi liderlerin yükselişine ve İran aleyhine protesto gösterilerine şahit olundu.

	Irak-İran İlişkileri
1958-1979 Rekabet Anarşisi	- Irak'ta 1958 yılında darbe ile monarşiden cumhuriyete geçiş. İran'da ise Monarşi yönetimi. - Irak'ta iktidarın Arap milliyetçisi kimliği, İran'da Pers kökenlerini ön plana çıkartan iktidar. - Irak'ın Bağdat Pakti'ndan ayrılıp Batı Bloku'ndan kopuşu ve İran'ın Batı Bloku'na sıkı bağlılığını devam ettirmesi - Daha önce diplomasi ve suhuletle çözülen sınır anlaşmazlıklarının gün yüzüne çıkması
1979-1990 Düşmanlık Anarşisi	-Saddam Hüseyin'in Irak'ta iktidarı tamamen ele geçirmesi. İran'da ise 1979 devrimi ile Ayetullah Humeyni'nin liderliği. - Irak'ta Seküler-Sünni-Arap bir iktidar. İran'da İslamcı-Şii-Fars bir iktidar. -İran'ın devrimi bölgeye yayma politikası, sınır anlaşmazlıklarının çatışmaya evrilmesi ve nihayetinde düşmanlığın savaşa dönüşmesi.
2003-2020 Dostluk Anarşisi	-2003 ABD İşgali sonrası Irak'ta Şii partilerin iktidarı - İki ülke arasında güvenlik ve ekonomik alanda sıkı bir işbirliği -İran'da Iraklı Şiileri desteleyen yöneticiler -Bölgesel meselelerde ortak politikalar yürütme

Tablo 9: Irak-İran İlişkilerinde Üç Anarşi Kültürünün Yansımaları

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse bu çalışma, Irak-İran ilişkilerindeki dönüşümleri açıklamada siyasi aktörlerin kimliğinin ve karşılıklı etkileşimlerin uluslararası sistemin yapısına göre daha önemli olduğunu savunmaktadır. Çalışmanın söz konusu iki ülke arasında karşılıklı etkileşimi ön plana çıkarması, devletlerin birbirleri ile ilişkilerini etkileyen faktörler arasında uluslararası ve bölgesel yapının ya da küresel güçlerin davranışlarının hiçbir etkisinin olmadığını iddia ettiği anlamına gelmemektedir. Şüphesiz ki ülkeler arasındaki ilişkileri etkileyen birçok faktör vardır ve küresel güç davranışları ile uluslararası yapı da bu faktörlerden bir tanesidir. Dolayısıyla Irak-İran ilişkilerini yapısal boyut başta olmak üzere farklı teorik yaklaşımlarla inceleyen çalışmalara da ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abd al-Jabbar, Faleh. "Why the Intifada Failed", Fran Hazelton (ed.), In **Iraq Since the Gulf War: Prospects for Democracy**. London: Zed Books, 1994, pp. 97–117.
- Abrahamian, Ervand. **Modern İran Tarihi**. Dilek Şendil (çev). İkinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Aburish, Said K. **Saddam Hussein: The Politics of Revenge**. Bloomsbury UK, 2001.
- Akdoğan, İsmail. "Tek Kutuplu Sistemde Bölgesel Güçlerin Ulusal Güvenlik Stratejileri: Suudi Arabistan Örneği (1990-2015)", Doktora Tezi "Yayınlanmamış Doktora Tezi". Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü. Aralık 2018.
- Akpınarlı, Neyire, and Hamideh Dehbani Nejad. "ABD'nin Tek Taraflı Yaptırımlarının Uluslararası Hukuk Temelinde Analizi", Kemal İnât ve Burhanettin Duran (ed.). **İran Yaptırımları, Hukuksal Boyut, Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri** içinde. İstanbul: SETA, 2019, ss.39-63.
- Allawi, Ali. **The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace**. New Haven, CT: Yale University Press, 2007.
- Andı, Ahmed Fatih. "Alexander Wendt'in İnşacılık Anlayışına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol İmparatorluğu Çatışmasının Tahlili", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Haziran 2021.
- Ataman, Muhittin. "İran-Irak Üstünlük Mücadelesi: Çok Boyutlu Sorunlar", Kemal İnât, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman (ed). **Dünya Çatışmaları Cilt-1** içinde, Ankara: Nobel Yayın, 2010, ss.165-181.
- Bakhash, Shaul. "Iran: War Ended, Hostility Continued", Amatzia Baram and Barry Rubin (ed). In **Iraq's Road to War**. New York: St. Martin's Press, 1993, pp. 219-231.
- Bakhash, Shaul. "The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930-1980", Lawrence G. Potter and Gary G. Sick. In **Iran, Iraq, and the Legacies of War**. New York: Palgrave Macmillan, 2004. pp. 11-29.
- Bakhash, Shaul. "Iran", L. Carl Brown (ed.). In **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, New York: I.B.Tauris, 2004, pp.247-259.
- Barnett, Michael. "Sosyal Konstrüktivizm", John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens (ed.). **Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş** içinde, Hasan Basri Yalçın ve diğerleri (Çev). İstanbul: Küre Yayınları, 2021, ss.259-280.

- Barnett, Michael. **Dialogue in Arab Politics: Negotiations in Regional Order**. New York: Columbia University Press, 1998.
- Batatu, Hanna. **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers**. New Jersey: Princeton University Press.
- Bennett, Andrew, Jeffrey T. Checkel. **Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool**. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Bull, Hedley. **The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics**, 3rd Edition. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Byman, Daniel. **Al Qaeda, The Islamic State, and The Global Jihadist Movement**. New York: Oxford University Press, 2015.
- Chubin, Shahram, and Charles Tripp. **Iran and Iraq at War**. New York: Routledge, 2018.
- Cordesman, Anthony H., and Ahmed S. Hashim. **Iraq: Sanctions and Beyond**. Boulder, CO: Westview Press, 1997.
- Cox, Michael. "Soğuk Savaş Sonundan Yeni Bir Küresel Çağa mı?", John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens (ed). **Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş** içinde. İstanbul: Küre Yayınları, 2014, ss.131-153.
- Çakır, Ruşen, Sami Oğuz. **Hatemi'nin İran'ı**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Daviş, Adid. **Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa**. Lütüf Yalçın (çev). İkinci Basım. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2016.
- Dobbin, James, Seth G. Jones, Benjamin Runkle, Siddharth Mohandas. **Occupying Iraq: A History of the Coalition Provisional Authority**. RAND Corporation, 2009.
- Duss, Matthew, and Peter Juul. **The Fractured Shia of Iraq: Understanding the tensions within Iraq's majority**. Washington: Center for American Progress, 2009.
- Eppel, Michael. **Iraq from Monarchy to Tyranny: From the Hashemites to the Rise of Saddam**. Tallahassee, FL: University Press of Florida, 2004.
- Ekinci, Arzu Celalifer. **İran Nükleer Krizi**, Ankara: USAK, 2009
- Erhan, Çağrı, and Özge Özkoç. "Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset: 1914-1990 Arası Dönem", Şaban Kardaş ve Ali Balcı (ed.). **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular** içinde, Beşinci Basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, ss.33-57.

- Erşen, Emre. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Dünya Siyaseti", Ali Balcı, Şaban Kardaş (ed.). **Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori Kavram ve Konular** içinde, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, ss.57-78.
- Farouk-Sluglett, Marion, and Peter Sluglett. **Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship**. London-New York: I.B.Tauris Publishers, 2001.
- Farrokh, Kaveh. **Iran at War: 1500-1988**. Oxford: Osprey Publishing, 2011.
- Fierke, K. M. "İnşacılık", **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik**. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Simith. Çev. Özge Kelekçi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016, ss.199-218.
- Flockhart, Trine. "Constructivism and foreign policy", Steve Smith, Amelia Hadfield, Tim Dunne (ed). In **Foreign Policy Theories, Actors, Cases**, Third Edition. Oxford: Oxford University Press, 2016, pp.79-95.
- Gause, F. Gregory. "Saudi Regional Policy in the Wake of the Arab Upheaval." In Saudi Arabia in the New Middle East, Council on Foreign Relations, 2011.
- Ghareeb, Edmund. "The Kurdish Issue", Shams C. Inati (ed). In **Iraq: Its History, People and Politics**. New York: Humanity Books, 2003. pp. 163-189.
- Goodarzi, Jubin M. **Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East**. New York: I. B. Tauris, 2009.
- Gürler, Recep Tayyip, Cengiz Danişan. "Irak 2018", Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed), **Ortadoğu Yılığ 2018** içinde. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, ss.21-43.
- Gürler, Recep Tayyip. "Irak 2017", Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed), **Ortadoğu Yılığ 2017** içinde. Ankara: Kadim Yayınları, 2018, ss.31-60.
- Gürler, Recep Tayyip. "Irak 2019", Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed), **Ortadoğu Yılığ 2019** içinde. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020, ss.26-27.
- Halliday, Fred. **The Making of the Second Cold War**, 2nd edition. London: Verso, 1986.
- Hambly, Gavin R. G. "The Pahlavi Autocracy: Muhammad Rıza Shah", Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville (ed). In **The Cambridge History of Iran Volume 7 from Nadir Shah to the Islamic Republic**, Third Printing. Cambridge: Cambridge University Press. pp.244-294.
- Hiltermann, Joost R. **A Poisonous Affair: America, Iraq, and the Gassing of Halabja**. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Hinsley, E. F. **Sovereignty**, 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 1986.
- Hiro, Dilip. **The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict**. New York: Routledge, 1991.

- Hunt, Courtney. **The History of Iraq**. Connecticut: Greenwood Publishing, 2005.
- İnat, Kemal, Ali Balcı. "Dış Politika: Teorik Perspektifler", **Uluslararası Politikayı Anlamak: Ulus-devletten Küreselleşmeye**. Zeynep Dağı (derl). İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.
- İnat, Kemal. "Irak 2005", Kemal İnat ve Ali Balcı (ed). **Ortadoğu Yıllığı 2005** içinde, Ankara: Nobel Yayın, 2006, ss.53-78.
- İnat, Kemal. "Irak: ABD ve Saddam Hüseyin 'İşbirliği' ile Gelen Yıkım", Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman (ed.). **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları Cilt-1** içinde, İstanbul: Nobel Yayın, 2010, ss.9-99.
- Kalaycı, Rıdvan, Recep Tayyip Gürler. "Irak 2013", Kemal İnat, Muhittin Ataman. **Ortadoğu Yıllığı 2013** içinde, İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss.17-18.
- Kalaycı, Rıdvan. "Irak 2011", Kemal İnat, Muhittin Ataman ve diğerleri. **Ortadoğu Yıllığı 2011** içinde, İstanbul: Açılım Kitap, 2012, ss.33-69.
- Kalaycı, Rıdvan. "Irak 2012", Kemal İnat, Muhittin Ataman. **Ortadoğu Yıllığı 2012** içinde, İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss.33-63.
- Kalaycı, Rıdvan, Oğuz Güngörmez, "Irak 2015", Kemal İnat-Muhittin Ataman (Ed.). **Ortadoğu Yıllığı 2015** içinde. İstanbul: Açılım Kitap, 2014, ss.29-56.
- Karsh, Efraim, and Inari Rautsi. **Saddam Hussein: A Political Biography**. New York: Free Press, 1991.
- Karsh, Efraim. **Essential Histories: The Iran-Iraq War 1980-1988**. Wellingborough: Osprey Publishing, 2002.
- Karsh, Efraim. **The Iran-Iraq War 1980-1988**. Oxford: Osprey Publishing, 2002.
- Keohane, Robert O. "Governance in a Partially Globalized World", R. O. Keohane (ed). In **Power and Governance in a Partially Globalized World**, New York: Routledge, 2002. pp. 245-271
- Keohane, Robert O. **After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy**. New Jersey: Princeton University Press, 1984.
- Khadduri, Majid. **Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958**. London: Oxford University Press, 1969.
- Khadduri, Majid. **The Gulf War: The Origins and Implications of the Iraq-Iran Conflict**. Oxford University Press: Oxford, 1988.
- Kratochwil, Friedrich. **Rules, Norms, and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs**. Cambridge: Cambridge University Press, (Reprinted Edition), 1995.

- Kurzman, Charles. **The Unthinkable Revolution in Iran**. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Küçük, Mustafa. "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık", **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, Ramazan Gözen (ed). 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları. 2015. ss.325-378.
- Küpelî, Mustafa Şeyhmus. "ABD'nin Grand Stratejisinin Bölgesel Güçlerin Güvenlik Stratejilerindeki Rolü: İran-Suudi Arabistan Rekabeti (2010-2020)". **Doktora Tezi** "Yayımlanmamış Doktora Tezi". Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, Nisan 2023.
- Küpelî, Mustafa Şeyhmus. "Nükleer Sorun Çerçevesinde İran'a Karşı Uygulanan Yaptırımların Ekonomi Politik Etkileri", "Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi". Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2016.
- Laron, Guy. **The Six-Day War: The Breaking of the Middle East**. New Haven: Yale University Press, 2017.
- Marr, Phebe. "İraqlı Foreign Policy", L. Carl Brown (ed). In **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers**, New York: I.B.Tauris, 2004.
- Marr, Phebe. **The Modern History of Iraq**, Third Edition. Colorado: Westview Press, 2012.
- Nasr, Vali. **The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future**. New York: W. W. Norton & Company, 2007.
- Oran, Baskın (ed.). **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt: III (2001-2012). İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013.
- Oran, Baskın. "Dönemin Bilançosu", Baskın Oran. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar** içinde, Cilt II, (1980-2001). İstanbul: İletişim Yayınları, 11. Baskı, 2009. ss.203-242.
- Özcan, Mesut. "İrak 2006", Kemal İnâat, Muhittin Ataman, **Ortadoğu Yıllığı 2006** içinde, Ankara: Nobel Yayın, 2008, ss.57-79.
- Özcan, Mesut. "İrak 2008", Kemal İnâat ve diğerleri. **Ortadoğu Yıllığı 2008** içinde. İstanbul:Küre Yayınları, 2009, ss.51-70.
- Özcan, Mesut. "İrak 2009", Kemal İnâat ve diğerleri. **Ortadoğu Yıllığı 2009** içinde. İstanbul: Küre Yayınları, 2009, ss.41-60
- Özcan, Mesut. "İrak 2010", Kemal İnâat ve diğerleri. **Ortadoğu Yıllığı 2010** içinde, İstanbul: Açılım Kitap, 2011, ss.45-69.
- Penna, Anthony N. **A History of Energy Flows: From Human Labor to Renewable Power**. New York: Routledge, 2020.

- Polk, William R. **Irak'ı Anlamak**. Nurettin Elhüseyni (çev). İstanbul: NTV Yayınları, 2007.
- Reus-Smit, Christian. **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, Ali Aslan, Muhammed Ali Ağcan (çev). İstanbul: Küre Yayınları, 2012, ss.279-310.
- Rossinov, Doug. **The Reagan Era: A History of the 1980s**. New York: Columbia University Press, 2015.
- Rrapaj, Jonilda. "Batı Balkanlar'ın Neoliberal Küreselleşmeye Eklemlenmesinin Neo-Gramsciyan Yaklaşım Çerçevesinde Analizi: Arnavutluk Örneği". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 2019.
- Scott, Len. "Uluslararası Tarih: 1900-1999", John Baylis, Steve Smith, and Patricia Owens (ed). **Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş** içinde. Hasan Basri Yalçın ve diğerleri (çev). İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Simons, Geoff. **Iraq: From Sumer to Saddam, Second Edition**. Hampshire: Macmillan, 1996.
- Stansfield, Gareth. **Iraq: People, History, Politics**, 2nd Edition. Cambridge: Polity Press, 2016.
- Stevenson, Richard W. **The Rise and Fall of Detente: Relaxations of Tension in US-Soviet Relations 1953-84**. Hampshire: The Macmillan Press, 1985.
- Stork, Joe. "The Soviet Union, the Great Powers and Iraq", Robert A. Fernea and Wm. Roger Louis (ed). In **The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited**. London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1991. pp. 95-106.
- Şen, Gülriz. **Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz**. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2016.
- Tripp, Charles. **A History of Iraq**, Third Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Walsh, James J. "Iran and Iraq", Anoushiravan Ehteshami, Neil Quilliam, and Gawdat Bahgat. In **Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours**, New York: Palgrave Macmillan, 2017, pp.81-122.
- Walsh, James J. "Iran and Iraq", G. Bahgat et al (ed). In **Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours**. New York: Palgrave Macmillan, 2017, pp.82-122.
- Waltz, Kenneth N. **Uluslararası Politika Teorisi**. Osman S. Binatlı (çev). Ankara: Phoenix Yayınevi, 2015.
- Weldes, Jutta. **Constructing National Interests: The United States and the Cuban Missile Crisis**. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.

- Wendt, Alexander. **Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi**. Çev. Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer İhlamur Öner. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Wight, Martin. **International Theory: The Three Traditions**. Ed. Gabriele Wight, & Brian Porter. Leicester: Leicester University Press for the Royal Institute of International Affairs, New York: Holmes & Meier, 1992.
- Wiley, Joyce N. "The Iraqi Shi'as: Origin, Ideology and Current Political Goals", Shams C. Inati (ed). In **Iraq: Its History, People, and Politics**. New York: Humanity Books, 2003, pp.149-162.
- Wiley, Joyce N. **Irak Şiileri**. Metin Mutanoğlu, Osman Baş (çev). İstanbul: Ekin Yayınları, 2004.
- William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**. Mehmet Harmancı (Çev), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Woods, et al. **Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War**. Washington D.C: National Defense University Press, 2009.
- Zweiri, Mahjoob. "Arab–Iranian Relations: New Realities?", Anoushiravan Ehteshami and Mahjoob Zweiri. In **Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad**. Berkshire: Ithaca Press, 2008, pp.115-128.

Sürekli Yayınlar

- Aksu, Zehra, and Fatma Akkan Güngör, "Birleşmiş Milletler'in İran'a Uyguladığı Yaptırımlar Üzerine Bir Değerlendirme", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:9, No:1, 2019, ss.43-51.
- Alaca, Mehmet, "Hashd al-Shaabi in its 7th year: Can It Be Taken Under Control?", **ORSAM Policy Brief**, No.176, pp. 1-12.
- Al-Jabbar, Faleh Abd, "Why the Uprisings Failed." **Middle East Report**, May- Jun., 1992, No. 176, Iraq in the Aftermath, pp.2-14.
- Allison, Graham T, "Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis", **The American Political Science Review**, Cilt 63, Sayı 3, ss.689-718.
- Altunışık, Meliha Benli, "Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve "Arap Baharı", **Ortadoğu Analiz**, Cilt: 5, Sayı: 53, 2013, ss.71-79.
- Amiri, Reza Ekhtiari, Ku Hasnita Binti Ku Samsu, and Hassan Gholipour Fereidouni. "The Hajj and Iran's Foreign Policy towards Saudi Arabia", **Journal of Asian and African Studies**, Vol. 46, No. 6, 2011, pp.678-690.
- Aziz, T. M. "The Role of Muhammad Baqir al-Sadr in Shi'i Political Activism in Iraq from 1958-1980", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 25, No. 2, 1993, pp.207-222.
- Barzegar, Kayhan, "Iran's Foreign Policy Strategy after Saddam", **The Washington Quarterly**, Vol. 33, No.1, 2010, pp. 173-189.
- Baştürk, Levent, et al, "Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu", **SETA Rapor**, Ankara, 2013.
- Bayat, Mangol, "The Iranian Revolution of 1978-79: Fundamentalist or Modern?", **Middle East Journal**, Vol. 37, No. 1, pp. 30-42.
- Biger, Gideon, "The Shatt-Al-Arab River Boundary: A Note." **Middle Eastern Studies**, Vol. 25, No. 2, 1989, pp. 249-52.
- Blight, James G., Joseph S. Nye Jr., and David A. Welch. "The Cuban Missile Crisis Revisited", **Foreign Affairs**, Cilt. 66, No. 1, pp. 170-188.
- Brands, Hall, "Fools Rush Out? The Flawed Logic of Offshore Balancing", **Washington Quarterly**, Vol. 38, No.2, 2015, pp. 7-28.
- Bull, Hedley, "Hobbes and the International Anarchy", **Social Research**, Winter 1981, Vol. 48, No. 4, pp. 717-738.
- Cigar, Norman. Iraq's Shia Warlords and Their Militias: Political and Security Challenges and Options. Strategic Studies Institute, US Army War College (2015), pp. 23-26.

- Cordesman, Anthony H. "The Iraq Crisis: A Chronology of the 'War of Sanctions'", **Center for Strategic and International Studies**, 1998.
- Dai, Yamao. "Transformation of the Islamic Da'wa Party in Iraq: From the Revolutionary Period to the Diaspora Era", **Asian and African Area Studies**, Vol. 7, No. 2, pp.
- Dawisha, Adeed. "Comprehensive Peace in the Middle East and the Comprehension of Arab Politics." **Middle East Journal**, Winter, 1983, Vol. 37, No. 1 (Winter, 1983), pp. 43-53.
- Dersan Orhan, Duygu. "Iranian Foreign Policy Towards Iraq: An Analysis of Three Wars Between Ideology and Realism", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 19, ss. 390–406.
- Devlin, John F. "The Baath Party: Rise and Metamorphosis", **The American Historical Review**, Cilt. 96, No. 5, pp.1396-1398.
- Donnelly, Jack. "The Discourse of Anarchy in IR", **International Theory**, Cambridge University Press, Vol. 7, No. 3 (2015), pp. 393–425.
- Duschinsky, Robert. "Tabula Rasa and Human Nature", **Philosophy**, Volume 87, Issue 4, October 2012, pp. 509-529.
- Edelstein, David M. "Managing Uncertainty: Beliefs about Intentions and the Rise of Great Powers", **Security Studies**, Vol: 12, No: 1, Autumn 2002, pp. 1-40.
- Ehteshami, Anoushirvan. "Iran-Iraq Relations after Saddam", **The Washington Quarterly**, Vol. 26, No. 4, 2003, pp. 115-129.
- Emeklier, Bilgehan. "Thomas Hobbes ve John Locke'un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 13, ss. 99-124
- Ezzeddine, Nancy, and Erwin van Veen. "Power in Perspective: Four Key Insights into Iraq's Al-Hashd al-Sha'abi", **CRU Policy Brief**, 2018, pp. 1-13.
- Finnemore, Martha, and Kathryn Sikkink. "International Norm Dynamics and Political Change", **International Organization**, Autumn 1998, Vol. 52, No. 4, pp. 887-917.
- Forsberg, Carl. "Iraq, the United States, and the Long Shadow of the Cold War", **Cold War History**, Vol 19, No 4, pp. 457-476
- Fouad, Alaa. "The OIC Summit in Tehran: Herald of a New Beginning?", **Insight Turkey**, No. 12, The Outcomes of the EU Luxembourg Summit (January 1998), pp. 121-128.
- Garthoff, Raymond L. "Why Did the Cold War Arise, and Why Did It End?", **Diplomatic History**, Vol. 16, No. 2, pp. 287-293.

- Gasiorowski, Mark J. "The Nuzhih Plot and Iranian Politics", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 34, No. 4 (Nov., 2002), pp. 645-666.
- Gause III, F. Gregory. "The Illogic of Dual Containment", **Foreign Affairs**, Vol. 73, No. 2, 1994, pp.56-66.
- Gerges, Fawaz. "ISIS and the Third Wave of Jihadism", **Current History**, Vol. 113, No. 767, 2014, pp. 339–343.
- Green, Stephen. "Camp David: Has It Become a Framework for War?", **World Policy Journal**, Cilt. 2, No. 1, Fall, 1984, pp. 155-168.
- Grieco, Joseph. "Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", **International Organization**, Volume 42, No. 3, pp.485-507.
- Guitta, Olivier, "The Chirac Doctrine", **Middle East Quarterly**, Vol. 12, No. 4, (Fall 2005) pp. 43-53
- Gürler, Recep Tayyip, and Ömer Behram Özdemir. "El Kaide'den Post-Kaide'ye Dönüşüm: IŞİD", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2014, ss.113-155.
- Halliday, Fred. "An Elusive Normalization: Western Europe and the Iranian Revolution", **Middle East Journal**, Vol. 48, No. 2, 1994, pp. 309-326.
- Harris, William. "Modern Irak'ın Stratejik Konumu", **Avrasya Dosyası Irak Özel sayısı**, Cilt 6, Sayı 3, 2000, pp. 50-66.
- Huntington, Samuel P. "The Clash of Civilizations?", **Foreign Affairs**, Vol. 72, No. 3, 1993, pp. 22-49
- Itzhakov, Doron. "Hassan Rouhani's Visit to Iraq", **BESA Center Perspectives** No. 1.125, 28 March 2019.
- İnat, Kemal, and Melih Yıldız. "Will the Rise of China Transform the International System?", **Insight Turkey**, Fall 2021, ss. 231-258.
- Jahanpour, Farhang. "Iran: The Rise and Fall of the Tudeh Party", **The World Today**, Cilt. 40, No. 4 (Apr., 1984), pp. 152-159.
- Jasse, Richard L. "The Baghdad Pact: Cold War or Colonialism?", **Middle Eastern Studies**, Cilt. 27, No. 1, Jan., 1991, pp.140-149.
- Karagül, Soner, and Belma Engin Güder. "Dış Politikada Popülist Söylem ve Girişimler: Trump Siyaseti ve Brexit Süreci", **Troyacademy**, Cilt: 5, Sayı:1, 2020, ss.109-133.
- Karsh, Efraim. "Geopolitical Determinism: The Origins of the Iran-Iraq War", **Middle East Journal**, Spring, 1990, Vol. 44, No. 2, pp.261-262.

- Khan, M. A. Saleem. "Iran, Iraq and the Gulf", **Economic and Political Weekly**, Cilt. 10, s. 28, Jul. 12, 1975, pp.1044-1045.
- Kurtuluş, Ersun N. "The Notion of a "Pre-emptive War": the Six Day War Revisited", **Middle East Journal**, Cilt. 61, No. 2, pp. 220-238.
- Kurzman, Charles. "The Qum Protests and the Coming of the Iranian Revolution, 1975 and 1978", **Social Science History**, Vol. 27, No. 3 (Fall, 2003), pp. 287-325.
- Küpeli, Mustafa Seyhmus. "Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, 2016, ss. 97-135.
- Lacassagne, Aurélie. "Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School", **Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition**, Volume 1, Issue 2, July 2012, pp. 55-59.
- Lewenthal, Gerson. "'Saddam's Qadisiyyah': Religion and History in the Service of State Ideology in Ba'thi Iraq", **Middle Eastern Studies**, Vol. 50, No.6, 2014, pp.891-910.
- Liebman, Charles S. "The Myth of Defeat: The Memory of the Yom Kippur War in Israeli Society", **Middle Eastern Studies**, Cilt. 29, No. 3, pp. 399-418.
- Litera, Bohuslav. "The Kozyrev Doctrine- a Russian Variation on the Monroe Doctrine", **Perspectives**, No. 4, pp. 45-52.
- MERIP Reports, "Tudeh Party Calls for a United Front", No. 71, 1978.
- Middle East Journal** "Chronology February 16, 1980-May 15, 1980, "Iraq", Summer, 1980, Vol. 34, No. 3, pp. 323-340.
- Middle East Journal**, "Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, "Persian Gulf Crisis", Vol. 45, No. 1, pp. 87-124.
- Middle East Journal**, "Chronology July 1-September 15, 1958", Vol. 12, No. 4, pp. 418-447.
- Middle East Journal**, "Chronology November 16, 1971-February 15, 1972", Vol. 26, No. 2, pp. 162-179.
- Middle East Journal**, "Developments of the Quarter: Comment and Chronology", Vol. 14, No. 1, pp. 61-86.
- Middle East Journal**. "Developments of the Quarter: Comment and Chronology." Vol. 13, No. 2, pp. 170-192.
- Middle East Journal**. "Chronology August 16, 1979-November 15, 1979, "Iraq". Winter, 1980, Vol. 34, No. 1, pp. 43-61.

- Middle East Journal.** “Chronology January 16, 1991-April 15, 1991, “Persian Gulf Crisis”, , Summer, 1991, Vol. 45, No. 3, pp. 475-502.
- Middle East Journal.** “Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, Vol. 45, No. 1, pp. 87-124
- Middle East Journal.** “Chronology May 16, 1970-August 15, 1970”, , Autumn, 1970, Vol. 24, No. 4, pp. 493-517
- Middle East Journal.** Chronology November 1, 1980-January 31 1981, “Iran-Iraq Conflict”, Spring, 1981, Vol. 35, No. 2, pp. 209-228.
- Middle East Journal.** Chronology October 16, 1989-January 1990, “Iran-Iraq War”, Vol. 44, No. 2, pp. 285-310.
- Middle East Journal.** Chronology April 16, 1991-July 15, 1991, “Persian Gulf Crisis”, Autumn, 1991, Vol. 45, No. 4, pp. 649-673
- Middle East Journal.** Chronology January 16, 1990-April 15, 1990, “Iran”, Vol. 44, No. 3 (Summer, 1990), pp. 467-497 pp. 479-480.
- Middle East Journal.** Chronology January 16, 1992-April 15, 1992, “Iran”, Summer, 1992, Vol. 46, No. 3 (Summer, 1992), pp. 477-499.
- Middle East Journal.** Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124.
- Middle East Journal.** Chronology July 16, 1990-September 15, 1990, “Persian Gulf Crisis”, Vol. 45, No. 1 (Winter, 1991), pp. 87-124
- Middle East Journal.** Chronology October 16, 1991-January 15, 1992, “Iran”, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 293-315.
- Middle East Journal.** Chronology September 16, 1990-January 15, 1991, “Regional Affairs”, Vol. 45, No. 2 (Spring, 1991), pp. 277-333 p. 287-288.
- Middle East Journal.** Chronology September 16, 1990-January 15, 1991, “Gulf Crisis”, Spring, 1991, Vol. 45, No. 2 (Spring, 1991), pp. 277-333
- Milani, Mohsen M. "Harvest of Shame: Tudeh and the Bazargan Government", **Middle Eastern Studies**, Cilt. 29, No. 2, pp. 307-320.
- Milani, Mohsen M. "Harvest of Shame: Tudeh and the Bazargan Government." **Middle Eastern Studies**, Cilt. 29, No. 2, pp. 307-320.
- Milani, Mohsen M. "Iran's Active Neutrality during the Kuwaiti Crisis: Reasons and Ramifications", **New Political Science**, Vol.12, No.1-2, pp.41-60
- Monshipouri, Mahmood, and Manochehr Dorraj. “Iran's Foreign Policy: A Shifting Strategic Landscape”, **Middle East Policy**, Vol. 20, Issue 4, 2013, pp. 133-147.

- Özpek, Burak Bilgehan. "En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu", **Ortadoğu Etütleri**, Vol. 3, No. 2, 2012, ss.183-216.
- Palmer, Monte. "The United Arab Republic: An Assessment of Its Failure", **Middle East Journal**, Cilt. 20, No. 1, pp. 50-67.
- Parasiliti, Andrew T. "The Causes and Timing of Iraq's Wars: A Power Cycle Assessment", **International Political Science Review**, Vol. 24, No. 1, pp. 151-165.
- Przeczek, Sermin. "Iran's Foreign Policy under President Rouhani: Pledges versus Reality". **Ortadoğu Analiz**, Cilt: 5, Sayı: 57, 2013, ss. 64-71.
- Rahimi, Babak. "Iran's Declining Influence in Iraq", **The Washington Quarterly**, Vol. 35, No. 1, 2012, pp. 25-40.
- Rakel, Eva Patricia. "Iranian Foreign Policy since the Iranian Islamic Revolution:1979-2006", **Perspectives on Global Development and Technology**, Vol. 6, 2007, pp. 159-187.
- Ramazani, R. K. "Iran's Foreign Policy: Both North and South", **Middle East Journal**, Vol. 46, No. 3 (1992), pp. 393-412.
- Ramazani, R.K. "Iran's Foreign Policy: Contending Orientations", **Middle East Journal**, Spring, 1989, Vol. 43, No. 2 (Spring, 1989), pp. 202-217.
- Razi, Gholam Hossein. "An Alternative Paradigm to State Rationality in Foreign Policy: The Iran-Iraq War", **Western Political Quarterly**, Vol. 41 No. 4, pp. 689-723.
- Renfrew, Nita M. "Who Started the War?", **Foreign Policy**, Spring, 1987, No. 66 (Spring, 1987), pp. 98-108.
- Sanjian, Ara. "The Formulation of the Baghdad Pact", **Middle Eastern Studies**, Cilt. 33, No. 2, 1997, pp. 226-266.
- Senyuk, Yuliya. "The Cultures of Anarchy of the International System and Their Influence on European Integration Process", **European Political and Law Discourse**, Volume 5, Issue 1, 2018, pp.55-60.
- Shanahan, Rodger. "Shi'a Political Development in Iraq: The Case of the Islamic Da'wa Party", **Third World Quarterly**, Vol. 25, No. 5, 2004, pp. 943-954.
- Sick, Gary. "Rethinking Dual Containment", **Survival**, Vol. 40, No. 1, 1998, pp.5-32.
- Sick, Gary. "Trial by Error: Reflections on the Iran-Iraq War", **Middle East Journal**, Spring, 1989, Vol. 43, No. 2, pp. 230-245.
- Sinkaya, Bayram. "Devrimden Günümüze İran Dış Politikasının Dönüşümü", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Vol. 247, No. 5-6, 2005, ss. 25-36.

- Sönmez, A. Sait. "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27, 2010.
- Strategic Comments, "Shia militias in Iraq", Vol. 23, No.3, 2017, pp.i-ii.
- Swearingen, Will. "Geopolitical Origins of the Iran–Iraq War", **Geographical Review**, Vol. 78, No. 4. (Oct., 1988), pp. 405–416.
- Şatana, Nil, Burak Bilgehan Özpek", A.B.D ve Türkiye’de Geçmişten Günümüze Güvenlik Çalışmaları." **Ortadoğu Etütleri**, Ocak 2010, Cilt 2, Sayı 2, ss. 75-114.
- Tabatabai, Ariane M, Annie Tracy Samuel. "What the Iran-Iraq War Tells Us about the Future of the Iran Nuclear Deal", **International Security**, Vol. 42, No. 1, 2017, pp. 152–185.
- Taremi, Kamran. "Iranian Foreign Policy towards occupied Iraq, 2003–05", **Middle East Policy**, Vol. 12, No. 4, 2005, pp. 28–47.
- Thoman, Roy E. "Iraq under Baathist Rule", **Current History**, Cilt. 62, No. 365, (January, 1972), pp. 31-37.
- Tralau, Johan. "Thomas Hobbes, Carl Schmitt, and Three Conceptions of Politics." **Critical Review of International Social and Political Philosophy**, 13:2-3, (2010). pp. 261-274
- Uğur, Gökhan. "Dünden Bugüne Anarşizm ve Anarşizmin Çözmesi Gereken Sorunlar", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, (2010), s.137. ss. 133-158.
- Üstün, İsmail Sefa. "Velayet-i Fakih", TDV İslâm Ansiklopedisi, **İstanbul: TDV Yayınları**, 2013, Cilt 43, ss. 19-22.
- Varol, Fatih. "The Politics of the Ulama: Understanding the Influential Role of the Ulama in Iran", **Milel ve Nihal**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2016, pp.129-152.
- Volk, Thomas. "Turkey’s Historical Involvement in Middle Eastern Alliances: Saadabad Pact, Baghdad Pact, and Phantom Pact." **Centre International de Formation Européenne**, No. 367, 2013, pp. 11-30.
- Waltz, Kenneth. "Realist Thought and Neo-Realist Theory", **Journal of International Affairs**, 1990, Vol:44, No:1, pp.21–37.
- Wendt, Alexander. "Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics", **International Organization**, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 391-425.
- Wendt, Alexander. "Collective Identity Formation and the International State", **The American Political Science Review**, Jun., 1994, Vol. 88, No. 2, pp. 384-396.

- Wendt, Alexander. "Constructing International Politics", **International Security**, Summer 1995, Vol. 20, No. 1, pp. 71-81.
- Wenger, Martha, and Dick Anderson. "The Gulf War", **MERIP Middle East Report**, No. 148, Re-Flagging the Gulf. (Sep.–Oct., 1987), pp. 23–26.
- Wolf, John B. "Black September: Militant Palestinianism", *Current History*, Vol. 64, No. 377, **The Middle East**, 1973, pp. 5-8.
- Yaldir, Hülya. "Doğuştan Düşünceler Üzerine Rene Descartes, John Locke ve Gottfrjed Wilhelm Leibniz", **Felsefe Dünyası**, Sayı 50, 2009. ss. 81-110
- Yalvaç, Faruk. "Rousseau'nun Savaş ve Barış Kuramı: Adalet Olarak Barış", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 4, Sayı 14 (Yaz 2007), ss. 121-160
- Yalvaç, Faruk. "Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt: 8, Sayı: 29, (Bahar 2011), ss.71-99.
- Yanık, Lerna K. "Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 12, Sayı 46, 2015. ss. 34-55.
- Zarif, Mohammad Javad. "What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era", **Foreign Affairs**, Vol. 93, No. 3, 2013, pp. 49-59.

Diğer Yayınlar

- “Irak Dışışleri Bakanlığı İran'a yaptırımları reddetti”, AA, (9 Ağustos 2018). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irak-disisleri-bakanligi-irana-yaptirimlari-reddetti/1226789>. (1 Kasım 2023).
- “Iraq crisis: Parliament swears in unity government”, BBC. (2014, September 8). <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-29119258>. (01 Kasım 2023).
- “Iraq's annual death toll highest in five years – UN”, BBC. (2014, January 1). <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-25568687>. (01 Ocak 2024).
- Abdo, Geneive. “Trump’s Iran sanctions are backfiring in Iraq” *Politico*, 15 August 2018. <https://www.politico.eu/article/donald-trump-iran-sanctions-are-backfiring-in-iraq-trade-gas-supplies/> (20 Ekim 2023).
- Address to a Joint Session of Congress and the American People, The White House, (2001, September 20), <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>. (17 Kasım 2023).
- Afacan, Serhan. “İran’ın misillemesiyle Kasım Süleymani konusu kapanır mı?” AA, 08 Ocak 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-in-misillemesiyle-kasim-suleymani-konusu-kapanir-mi/1696450> (8 Kasım 2023).
- Air Routes to Cairo, The Iraqi Times. (1958, July 26), <https://gpa.eastview.com/crl/mena/?a=d&d=iraq19580726-01.1.2&e=-----en-25--1--img-txIN>. (19 Kasım 2021).
- al Qarawee, Harith. “Maliki-Sadr rivalry intensifies ahead of Iraqi elections.” *Al-Monitor*, 5 December 2013. <https://www.al-monitor.com/originals/2013/12/conflict-iraq-maliki-sadr-election.html> (25 Ekim 2023).
- Alagöz, Bilgehan. “Irak’ın Değişen Öncelikleri ve İran-Suudi Arabistan Rekabeti.” *İRAM*, 25 Şubat 2021. <https://iramcenter.org/irakin-degis-en-oncelikleri-ve-iran-suudi-arabistan-rekabeti-410> (8 Kasım 2023).
- Aldroubi, Mina. “US sanctions on Iran increase Tehran's influence in Iraq, experts say.” *The National*, 16 August 2018. <https://www.thenationalnews.com/world/mena/us-sanctions-on-iran-increase-tehran-s-influence-in-iraq-experts-say-1.760793> (1 Kasım 2023).
- Ali Mamouri, “Sistani to Rouhani: Iraq's sovereignty must be respected”, Al Monitor, 13 March 2019, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/03/iraq-iran-rouhani-sistani-us.html>. (8 Kasım 2023).
- al-Jazeera. (2006, February 23). “بسامراء الهادي الإمام مرقد قبة تفجير ملايسات” <https://www.aljazeera.net/news/2006/2/23/الهادي-الإمام-مرقد-قبة-تفجير-ملايسات>. (17 Ekim 2023).

- Anarchy, Dictionary.com. <https://www.dictionary.com/browse/anarchy>. (30 Haziran 2022).
- Arşı, Etimoloji Türkçe, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/+ar%C5%9Fi>. (07 Aralık 2022).
- At Swearing In, Iran's Leader Stresses Rights, The New York Times, (1993, August 5), <https://www.nytimes.com/1993/08/05/world/at-swearing-in-iran-s-leader-stresses-rights.html>. (23 Haziran 2023).
- Backgrounder: Key events since the establishment of Iraq's IGC, ReliefWeb,(2004, June 28). <https://reliefweb.int/report/iraq/backgrounder-key-events-establishment-iraqs-igc>. (22 Kasım 2023).
- Bakr Quits in Iraq, Names Hussein, The New York Times. (1979, July 17), <https://www.nytimes.com/1979/07/17/archives/bakr-quits-in-iraq-names-hussein-cabinet-changes-in-iraq.html>. (24 Ekim 2023).
- Barazani sees Premier, The Iraq Times, (1958, October 9), <https://gpa.eastview.com/crl/mena/?a=d&d=iraq19581009-01.1.3&e=-----en-25--1--img-txIN>). (04 Mart 2022).
- Basra'da dünkü olayların bilançosu: 3 ölü, 50 yaralı, Hürriyet. (2018, September 8). <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/basrada-dunku-olaylarin-bilancosu-3-olu-50-yarali-40950122>. (2 Kasım 2023).
- Behraves, Maysam. "The Thrust of Wendtian Constructivism." *E-International Relations*, ISSN 2053-8626. 9 March 2011. The Thrust of Wendtian Constructivism, <https://www.e-ir.info/2011/03/09/the-thrust-of-wendtian-constructivism/> (2 Kasım 2022).
- Chmaytelli, Maher, and Aboulenein, Ahmed. "Iraq declares final victory over Islamic State." *Reuters*, 09 December 2017. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-iraq-islamicstate/iraq-declares-final-victory-over-islamic-state-idUSKBN1E30B9> (1 Kasım 2023).
- Chon, Gina. "Iran's Cheap Goods Stifle Iraq Economy." *The Wall Street Journal*, 18 March 2009. <https://www.wsj.com/articles/SB123732669334561799> (23 Ekim 2023).
- Chris Hedges, "Rafsanjani Re-elected in Iran, But Without a Huge Mandate", *The New York Times*, 14 Haziran 1993. <https://www.nytimes.com/1993/06/14/world/rafsanjani-re-elected-in-iran-but-without-a-huge-mandate.html> (23 Haziran 2023)
- Chronology for Kurds in Iran, The Minorities at Risk (MAR) Project Web Archive. <https://web.archive.org/web/20120622215417/http://www.cidcm.umd.edu/mar/chronology.asp?groupId=63007>. (17 Haziran 2022).

- Chronology for Kurds in Iraq, Minorities at Risk Project. (2004), <https://www.refworld.org/docid/469f38a6c.html>. (7 Haziran 2023).
- Clinton, Obama 'created ISIS', CNN, (2016, January 3). <https://edition.cnn.com/2016/01/02/politics/donald-trump-barack-obama-hillary-clinton-created-isis/index.html>. (12 Ocak 2024).
- Cody, Edward. "Iraqi Flies to Iran to Seek Aid." *The Washington Post*, 10 September 1990. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/09/10/iraqi-flies-to-iran-to-seek-aid/0a9ccc1e-588e-4044-9bf1-f14b53c9be47/> (23 Haziran 2023).
- Doğan, Soner. "Enerji Zengini Irak'ın Enerji Sorunu ve Çözüm Arayışları." *ORDAF Görüş*, 01 Ağustos 2023. <https://ordaf.org/enerji-zengini-irakin-enerji-sorunu-ve-cozum-arayislari/> (08 Kasım 2023).
- Donald Trump accuses Obama of being 'founder of ISIL', Al Jazeera. (2016, August 11). <https://www.aljazeera.com/news/2016/8/11/donald-trump-accuses-obama-of-being-founder-of-isil>. (17 Kasım 2023).
- Drozdiak, W. (1991, May 3). "Iraq, Kurds Seen Close To Autonomy Pact." *The Washington Post*.
- FAO/WFP Food Supply and Nutrition Assessment Mission to Iraq. (1997, October 3). "Special Report." <https://www.fao.org/3/W6519e/W6519e00.htm>. (08 Haziran 2023).
- For Iraq, An Embarrassing Snub by The President of Iran, South Florida Sun Sentinel. (1998, January 25). "." <https://www.sun-sentinel.com/1998/01/25/for-iraq-an-embarrassing-snub-by-the-president-of-iran/>. (14 Ekim 2023).
- Hafidh, Hassan and Faucon, Benoit. "Iraq, Iran, Syria Sign \$10 Billion Gas-Pipeline Deal." *The Wall Street Journal*, 25 July 2011. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424053111903591104576467631289250392> (20 Ekim 2023).
- Hamasaheed, Sarhang, and Nada, Garrett. "Iraq Timeline: Since the 2003 War." *United States Institute of Peace*, 29 May 2020. <https://www.usip.org/iraq-timeline-2003-war> (12 Aralık 2023).
- Hardy, Roger. "The Iran-Iraq war: 25 years on." BBC, 22 September 2005. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4260420.stm> (20 Kasım 2023).
- Haşimi: "Karşı durmanın bedelini ağır ödedim", T24, (2011, December 28), <https://t24.com.tr/haber/hasimikarsi-durmanin-bedelini-agir-odedim-bagdat-aa,188883>. (20 Ekim 2023).
- Hedges, Chris. "Rafsanjani Re-elected in Iran, But Without a Huge Mandate." *The New York Times*, 14 June 1993. <https://www.nytimes.com/1993/06/14/world/rafsanjani-re-elected-in-iran-but-without-a-huge-mandate.html> (23 Haziran 2023)

- Hoffmann, Matthew J. "Norms and Social Constructivism in International Relations." *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. 22 December 2017. <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-60> (6 Temmuz 2022).
- Hunt, Liz. "Iraq Facing Widespread Famine, U.N. Report Says." *The Washington Post*, 3 August 1991. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/03/iraq-facing-widespread-famine-un-report-says/38655d32-082e-4cb1-923e-c888670218ce/> (12 Temmuz 2023).
- Ibrahim, Youssef M. "Iraq Threatens Emirates And Kuwait on Oil Glut." *The New York Times*, 18 July 1990. <https://www.nytimes.com/1990/07/18/business/iraq-threatens-emirates-and-kuwait-on-oil-glut.html> (12 Haziran 2023).
- Ibrahim, Youssef M. "Odd Couple: Iran and Iraq in First Talks Since 1990", *The New York Times*, 21 October 1993. <https://www.nytimes.com/1993/10/21/world/odd-couple-iran-and-iraq-in-first-talks-since-1990.html> (8 Ekim 2023).
- In Rare Move, Iraq's Grand Ayatollah Sistani Receives Rouhani, Radio Farda. (2019, March 14). <https://en.radiofarda.com/a/in-rare-move-iraq-s-grand-ayatollah-sistani-receives-rouhani/29821378.html>. (5 Kasım 2023).
- Irak elçisi, 25 yıl aradan sonra Riyad'da, Sputnik, (2015, September 21), <https://sputniknews.com.tr/20150921/1017871880.html>. (08 Kasım 2023).
- Iraklı sünni vekil tutuklandı, Al Jazeera Turk. (28 Aralık 2013). <https://www.aljazeera.com.tr/haber/irakli-sunni-vekil-tutuklandi>. (24 Ekim 2023).
- Irak'ta Haşdi Şabi'ye yasayla resmi 'kolluk gücü' yetkisi verildi, Sputnik, (2016, November 26), <https://sputniknews.com/tr/20161126/irak-hasdi-sabi-kuvvet-kullanma-yetkisi-1026015401.html>. (30 Ekim 2023).
- Iran (Islamic Republic of)'s Constitution of 1979 with Amendments through 1989, Constitute Project. https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf. (10 Ekim 2023).
- Iran and Iraq Resume Ties, The New York Times, (1990, October 15), <https://www.nytimes.com/1990/10/15/world/mideast-tensions-iran-and-iraq-resume-ties.html>. (08 Ekim 2023).
- Iran claims nuclear breakthrough, The Guardian, (2006, April 11). <https://www.theguardian.com/world/2006/apr/11/iran>. (29 Aralık 2023).
- Iran cuts electricity supplies to Iraq over unpaid bills, Middle East Monitor, (2018, July 7), <https://www.middleeastmonitor.com/20180707-iran-cuts-electricity-supplies-to-iraq-over-unpaid-bills/>. (2 Kasım 2023).
- Iran dramatically shifts Iraq policy to confront Islamic State, Reuters, (2014, September 2). <https://www.reuters.com/article/iran-iraq-politics-security/iran-dramatically->

- shifts-iraq-policy-to-confront-islamic-state-idINKBN0GX28120140902. (30 Ekim 2023).
- Iran in new deal to boost Iraq army, Al Arabiya. (2014, December 31). <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2014/12/31/Iran-in-new-deal-to-boost-Iraq-army>. (30 Ekim 2023).
- Iran president backs 'united' Iraq, CNN, (2006, September 12), <https://edition.cnn.com/2006/WORLD/meast/09/12/iraq.iran/>. (30 Ekim 2023).
- Iran signs major deal to export gas to Iraq, The Nation. (2013, July 23), <https://www.nation.com.pk/23-Jul-2013/iran-signs-major-deal-to-export-gas-to-iraq>. (24 Ekim 2023).
- Iran: Ahmadinejad's Threat To 'Traitors' Points To Widening Rift, Radio Free Europe, Breffni O'Rourke. (2007, November 14). <https://www.rferl.org/a/1079131.html>. (29 Aralık 2023).
- Iran's Jalili Visits Iraq for Syria Talks, Almanar. (2012, August 8). <https://archive.almanar.com.lb/english/article.php?id=64251>. (22 Ekim 2023)
- Iran's Networks of Influence - Chapter Four: Iraq, IISS. (2019). <https://www.iiss.org/publications/strategic-dossiers/iran-dossier/iran-19-06-ch-4-iraq> (20 Şubat 2023).
- Iranian Jets Bomb Foes' Bases in Iraq, The New York Times, (1993, May 26), <https://www.nytimes.com/1993/05/26/world/iranian-jets-bomb-foes-bases-in-iraq.html>. (08. Ekim 2023).
- Iran's hard-liners praise Rouhani for boosting trade with Iraq, Al-Monitor. (2019, March 13). <https://www.al-monitor.com/originals/2019/03/iran-iraq-rouhani-visit-trade-cooperation-sanctions-jcpoa.html>. (5 Kasım 2023).
- IRAQ (Council of Representatives of Iraq), Inter-Parliamentary Union, http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2151bis_05.htm. (29 Aralık 2023).
- Iraq and Saudi Arabia sign new agreements to strengthen economic, political cooperation, Government of Iraq. (2019, April 18). <https://gds.gov.iq/iraq-and-saudi-sign-new-agreements-to-strengthen-economic-political-cooperation/>. (08 Kasım 2023).
- Iraq constitution meeting delayed, Al Jazeera. (2005, August 22). <https://www.aljazeera.com/news/2005/8/22/iraq-constitution-meeting-delayed>. (05 Ocak 2024).
- Iraq, Iran Signs Natural Gas Agreement, Financial News, (2011, May 24). <https://www.bbkonline.com/iraq-iran-sign-natural-gas-agreement/>. (24 Ekim 2023).

- Iraq: Iranian President Says Visit Opens 'New Chapter' In Relations, Radio Free Europe Radio Liberty. (2008, March 2), <https://www.rferl.org/a/1079572>. (18 Ekim 2023).
- Iraqi PM courts Iran during visit, Al Jazeera. (2010, October 19). <https://www.aljazeera.com/news/2010/10/19/iraqi-pm-courts-iran-during-visit>. (23 Ekim 2023).
- Iraqi resistance groups concerned about Saudi 'investment plans', Press TV. (2021, January 28). <https://www.presstv.ir/Detail/2021/01/28/644023/Iraq-resistance-groups-Saudi-investment->. (08 Kasım 2023).
- Iraqi Shi'ite leader Sadr makes rare visit to Saudi Arabia, Reuters, (2017, July 31), <https://www.reuters.com/article/us-saudi-iraq-cleric-idUSKBN1AF0UN/>. (08 Kasım 2023).
- Iraq's Constitution of 2005, The Constitution Project, (2005). https://constituteproject.org/constitution/Iraq_2005. (19 Ağustos 2016).
- Itzhakov, Doron. "Hassan Rouhani's Visit to Iraq." *BESA Center Perspectives* No. 1.125, 28 March 2019. <https://besacenter.org/rouhani-visit-iraq/> (10 Kasım 2023).
- İran, Irak'la arasındaki sınır kapısını kapattı, NTV, (2018, September 7), <https://www.ntv.com.tr/dunya/iran-irakla-arasindaki-sinir-kapisini-kapatti,geQSN7KsIk23974s-F6tcw>. (02 Kasım 2023).
- Joint Comprehensive Plan of Action., European Union External Action, (2015, July 14). https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-comprehensive-plan-action_en. (29 Aralık 2023).
- Joint Plan of Action, Arms Control. (2013, November 24). https://www.armscontrol.org/files/Iran_P5_1_Nuclear_Deal_131123.pdf. (11 Ocak 2023).
- Kasım Süleymani: İran, suikastı düzenleyen ABD'ye nasıl karşılık verecek?, BBC Türkçe. (2020, January 4). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50992492>. (08 Kasım 2023).
- Küpelî, Mustafa Şeyhmus. "İran'la nükleer anlaşmanın akıbeti ne olacak?" *Anadolu Ajansı*, 9 Mayıs 2018. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iranla-nukleer-anlasmanin-akibeti-ne-olacak/1140108> (29 Aralık 2023).
- Lacassagne, Aurélie. "Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School." *Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition*, Volume 1, Issue 2, July 2012. <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0001.207> (24 Temmuz 2022).
- Liz Hunt, "Iraq Facing Widespread Famine, U.N. Report Says", *The Washington Post*, 3 Ağustos 1991, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/03/iraq-facing->

widespread-famine-un-report-says/38655d32-082e-4cb1-923e-c888670218ce/ (12 Haziran 2023).

MacFarquhar, Neil. "Millions in Iran Rally against US." *The New York Times*, 12 February 2002. <https://www.nytimes.com/2002/02/12/world/millions-in-iran-rally-against-us.html> (24 Haziran 2023)

Maloney, Suzanne and Razipour, Keian. "The Iranian revolution—A timeline of events." *Brookings*, 24 January 2019. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-a-timeline-of-events/> (18 Mayıs 2022).

Mamouri, Ali. "Sistani to Rouhani: Iraq's sovereignty must be respected." *Al Monitor*, 13 March 2019. <https://www.al-monitor.com/originals/2019/03/iraq-iran-rouhani-sistani-us.html> (8 Kasım 2023).

Memorandum From the Executive Secretary of the Department of State (Eliot) to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger), Preliminary Analysis of Iraqi-USSR Treaty, Department of State. (1972, April 13). <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve04/d305>. (25 Mart 2023).

Mengshu, Zhan. "A Brief Overview of Alexander Wendt's Constructivism." *E-International Relations*, ISSN 2053-8626. 19 May 2020. A Brief Overview of Alexander Wendt's Constructivism, <https://www.e-ir.info/2020/05/19/a-brief-overview-of-alexander-wendts-constructivism/> (2 Kasım 2022).

Moderate clinches victory in Iran presidential election, CNN, (1997, May 24). <http://edition.cnn.com/WORLD/9705/24/iran.elex/>. (24 Haziran 2023).

Mohammad, Muhanad. "Biggest Iraqi Shi'ite rally against Saudis in Bahrain." *Reuters*, 18 March 2011. <https://www.reuters.com/article/us-bahrain-protests-iraqidUKTRE72H4XY20110318> (20 Ekim 2023).

Montalbano, William D. and Williams Jr., Nick B. "Kurdish Rebels Said to Capture Key Iraqi Town." *Los Angeles Times*, 16 March 1991. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-03-16-mn-157-story.htm> (01 Temmuz 2023).

Murphy, Caryle. "Iran, Iraq Hold First Direct Talks, Signal Moves Toward Peace In Gulf." *The Washington Post*, 4 July 1990. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/07/04/iran-iraq-hold-first-direct-talks-signal-moves-toward-peace-in-gulf/a003a1e7-85ee-46cf-a62d-d47ef9c62417/> (01 Temmuz 2023)

Murphy, Caryle. "Iraq's Divided Opposition Abroad Tries Again to Unite." *The Washington Post*, 7 March 1992. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/01/07/iraqs-divided-opposition-abroad-tries-again-to-unite/5b9bb7aa-00fc-43a4-b6ca-f99e3416a596/> (7 Haziran 2023).

- Muslim World, DW, (2012, August 16). <https://www.dw.com/en/despite-internal-tensions-islamic-group-suspends-syria/a-16166602>. (20 Ekim 2023).
- Nada, Garrett. "Iran and the Region in 2015." *The Iran Primer*, 17 December 2015. <https://iranprimer.usip.org/blog/2015/dec/17/iran-and-region-2015> (30 Ekim 2023).
- New Iraqi Government, Iraq Times, (1958, July 26). <https://gpa.eastview.com/crl/mena/?a=d&d=iraq19580726-01.1.2&e=-----en-25--1--img-txIN>. (8 Aralık 2021).
- Nikou, Semira N. "Timeline of Iran's Nuclear Activities." *The Iran Primer*. <https://iranprimer.usip.org/resource/timeline-irans-nuclear-activities> (30 Ekim 2023).
- Normand, Roger. "Iraqi Sanctions, Human Rights, and Humanitarian Law." *Middle East Report*, Fall 1996. <https://merip.org/1996/09/iraqi-sanctions-human-rights-and-humanitarian-law/> (19 Temmuz 2023).
- Obama urges Iraq's leaders to 'solve their problems,' reviewing US options, Fox News, (2014, June 13). <https://www.foxnews.com/politics/obama-urges-iraqs-leaders-to-solve-their-problems-reviewing-us-options>. (30 Ekim 2023).
- Obituary: Jalal Talabani, BBC News. (2017, October 3). <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20766440>. (7 Haziran 2023).
- Outstanding Issues in Iran-Iraq Relations, Salaam, (1995, July 18), https://www.parstimes.com/history/outstanding_issues_iran-iraq.html. (19 Mayıs 2023).
- President Bush Delivers Graduation Speech at West Point, The White House. (2002, June 1), <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/06/20020601-3.html>. (17 Kasım 2023).
- President Says Saddam Hussein Must Leave Iraq Within 48 Hours, The White House. (2003, March 17). <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/03/20030317-7.html>. (12 Aralık 2023).
- Protester who set himself on fire has died, says NGO, France24. (2011, January 5). <https://www.france24.com/en/20110105-protestor-who-set-himself-fire-has-died-says-brother>. (17 Kasım 2023).
- Qassem Suleimani: the Iranian general 'secretly running' Iraq, The Guardian, (2011, July 29). <https://www.theguardian.com/world/2011/jul/28/qassem-suleimani-iran-iraq-influence>. (20 Ekim 2023).
- Rasheed, Ahmed, and Aboulenein, Ahmed. "Iraq PM sworn with partial cabinet as lawmakers disagree." *Reuters*, 24 October 2018.

<https://www.reuters.com/article/us-iraq-politics/iraq-pm-sworn-with-partial-cabinet-as-lawmakers-disagree-idUSKCN1MY2OP> (1 Kasım 2023).

Refworld. "Iran: Update to IRN34660.E of 14 March 1995 on the situation of Kurds (January 1999 - June 2000)." <https://www.refworld.org/docid/3ae6ad3b1c.html>. (10 Ekim 2023).

Remarks by Alireza Jafarzadeh on New Information on Top Secret Projects of the Iranian Regime's Nuclear Program, Iran Watch. (2002, August 14), <https://www.iranwatch.org/library/ncri-new-information-top-secret-nuclear-projects-8-14-02>. (29 Aralık 2023).

Remarks by the President on the Situation in Iraq, The White House. (2014, June 19), <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/06/19/remarks-president-situation-iraq>. (30 Ekim 2023).

Report Prepared for the Committee on Foreign Affairs U.S. House of Representatives by the Foreign Affairs and National Defense Division Congressional Research Service Library of Congress. "The Iran Hostage Crisis: A Chronology of Daily Developments." Retrieved from <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/77922NCJRS.pdf>. (09 Mart 2023).

Roger Normand, "Iraqi Sanctions, Human Rights, and Humanitarian Law", *Middle East Report*, Fall 1996, <https://merip.org/1996/09/iraqi-sanctions-human-rights-and-humanitarian-law/> (19 Haziran 2023).

Saddam Opposition to Meet, Organize a Unified Leadership, Deseret News, (1991, December 26). <https://www.deseret.com/1991/12/26/18958785/saddam-opposition-to-meet-organize-a-unified-leadership>. (7 Haziran 2023).

Salaheddin, Sinan. "Iraq seeks Iranian gas for power generation." *Arab News*, 23 Mayıs 2011. <https://www.arabnews.com/node/378388> (23 Ekim 2023).

Salim, Mustafa, and El-Ghobashy, Tamer. "By granting rare audience, Iraq's grand ayatollah sends message to Washington and Tehran." *The Washington Post*, 13 March 2019. https://www.washingtonpost.com/world/by-granting-rare-audience-iraqs-grand-ayatollah-sends-message-to-washington-and-tehran/2019/03/13/9a624870-4506-11e9-94ab-d2dda3c0df52_story.html (8 Kasım 2023).

Saudi Arabia supplying fuel to help Basra as Iraq electricity protests continue, Arab News. (2018, July 28). <https://www.arabnews.com/node/1347186/amp>. (08 Kasım 2023).

Saudis make surprise trip to Iraq: Why now?, Al Monitor. (2017, March 1). <https://www.al-monitor.com/originals/2017/03/saudi-iraq-iran-us-jubeir-abadi.html>. (08 Kasım 2023).

Schifferes, Steve. "US says 'coalition of willing' grows." BBC, 21 March 2003. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/2870487.stm> (17 Kasım 2023).

- Shiite pilgrims in Iraq's Karbala hail 'revenge' against Daesh, *The Jordan Times*, (2017, November 10). <https://jordantimes.com/news/region/shiite-pilgrims-iraq%E2%80%99s-karbala-hail-revenge%E2%80%99-against-daesh>. (24 Ekim 2023).
- SOFA  ltimatomu, *Milliyet*, (2008, June 10), <https://www.milliyet.com.tr/dunya/sofa-ultimatomu-874675>. (18 Ekim 2023).
- Statement by the President on ISIL, The White House. (2014, September 10). <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/09/10/statement-president-Isil-1>. (30 Ekim 2023).
- Steele, Jonathan. "Iraqi constitution yes vote approved by UN." *The Guardian*, 26 October 2005. <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/26/iraq.unitednations> (05 Haziran 2024).
- Suzanne Maloney and Keian Razipour, "The Iranian revolution—A timeline of events", *Brookings*, 24 Ocak 2019. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-a-timeline-of-events/> (18 Mayıs 2022).
- Syria suspended from Arab League, *The Guardian*, (2011, November 12), <https://www.theguardian.com/world/2011/nov/12/syria-suspended-arab-league>. (20 Ekim 2023).
- Telegram From the Department of State to the Embassy in Iraq, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v21/d176> (Erişim Tarihi: 03 Mart 2022)
- Text of President Bush's 2002 State of the Union Address, *The Washington Post*. (2002, January 29), <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/sou012902>. (10 Ekim 2023).
- The Iran Hostage Crisis: A Chronology of Daily Developments, Congressional Research Service Library of Congress, <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/77922NCJRS.pdf>. (09 Mart 2023).
- The North Atlantic Treaty, NATO, https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm, (27 Eylül 2022).
- The second intifada, *Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Israel/The-second-intifada>. Erişim tarihi: (17 Mart 2023).
- The White House. (2002, January 29). "." <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>. (29 Aralık 2023).
- Tillerson: IşİD ile mücadele bitti, t m yabancı savaşçılar ülkelerine dönmeli, *Sputnik*, (2017, October 22). <https://sputniknews.com.tr/20171022/tillerson-isid-ile-mucadele-bitti-yabanci-savascilar-donmeli-1030705403.html>. (30 Ekim 2023).

- Timeline in Terrorist Attacks of Sept. 11, 2001, *The Washington Post*, (2001, September 12), <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/nation/articles/timeline.html>. (17 Kasım 2023).
- Transcript of interview with Iranian President Mohammad Khatami, CNN, (1998, January 7). <http://edition.cnn.com/WORLD/9801/07/iran/interview.html>. (10 Ekim 2023).
- U.S. Department of State. "The Iranian Hostage Crisis." <https://history.state.gov/departments/history/short-history/iraniancrises>. (09 Mart 2023).
- UN Security Council, S/RES/986 (1995), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/109/88/PDF/N9510988.pdf> (12 Temmuz 2023).
- United Nations Digital Library. (2004). "Resolution 1546 (2004) / adopted by the Security Council at its 4987th meeting, on 8 June 2004." <https://digitallibrary.un.org/record/523025>. (22 Kasım 2023).
- United Nations Security Council. (2002, November 8). "Resolution 1441 (2002)." <https://www.un.org/depts/unmovic/documents/1441.pdf>. (22 Kasım 2023).
- US dollar completely ditched in trade between Iran & Iraq – official, *Russia Today*, (2018, September 2), <https://www.rt.com/business/437446-iran-iraq-us-dollar-ditched/>. (2 Kasım 2023).
- Weisman, S. R. (1991, September 11). "Aziz Visits Iran in Bid to Improve Ties." *The New York Times*.
- What does Iran have to do with Iraqi-Saudi cooperation?, *TRT World*, (2017, October 25), <https://www.trtworld.com/middle-east/what-does-iran-have-to-do-with-iraqi-saudi-cooperation--11648>. (1 Kasım 2023).
- Whatever Happened To The Iraqi Kurds?, *Human Rights Watch Publications*. (1991, March 11). <https://www.hrw.org/reports/1991/IRAQ913.htm>. (12 Haziran 2023).
- Wright, Robin and Baker, Peter. "Iraq, Jordan See Threat To Election From Iran." *The Washington Post*, 8 December 2004. <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html> (17 Kasım 2023).
- Yom Kippur War, *Britannica*, <https://www.britannica.com/event/Yom-Kippur-War>, (6 Mart 2022).
- Yom Kippur War, *Britannica*. <https://www.britannica.com/event/Yom-Kippur-War> (06 Mart 2022).
- Youssef M. Ibrahim, "Iraq Threatens Emirates And Kuwait on Oil Glut", *The New York Times*, 18 Temmuz 1990, <https://www.nytimes.com/1990/07/18/business/iraq-threatens-emirates-and-kuwait-on-oil-glut.html> (12 Haziran 2023).

ÖZGEÇMİŞ

Recep Tayyip Gürler 2012 yılında Sakarya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. 2012 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu Çalışmaları Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı ve aynı yılın Eylül ayında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak akademik görevine başladı. 2016 yılında yüksek lisansını başarıyla tamamlayan Recep Tayyip Gürler, ardından Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü Ortadoğu Çalışmaları Anabilim Dalında doktora başladı. 2024 yılında yazmış olduğu işbu doktora tezini savunarak bilim doktoru ünvanını almaya hak kazandı.

